Καρλ Μαρξ

Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844

allotriosi.wordpress.com
εκδ. Γλάρος

Στό περίφημο νεανικό του δοκίμιο
«Οἰκονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα»
ὁ Μάρξ κάνει μιά βαθιά ἀνάλυση τῆς
ἀστικῆς κοινωνίας και τῆς πολιτικῆς.
Ἡ ἀνάγκη αὐτή θά ὁδηγοῦσε
λιγο ἀργότερα σέ μιά νέα ερμηνεια
τῆς πορειας τῆς παγκόσμιας Ιστοριας.
Τό κείμενο αὐτό εἶναι μιά εὔγλωτη
καταγγελια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων
τῆς κεφαλαιοκρατικῆς
κοινωνιας, πού ἀποτέλεσε
τό ἀπαραίτητο πρελουντιο γιά τό
«Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος» καί τό «Κεφάλαιο».
Πάνω ἀπ᾽ ὅλα, ὡστόσο, στά «Χειρόγραφα» περιέχεται
γιά πρώτη φορά ἡ ἰδέα - κλειδί
τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἐργάτη ἀπό τό
προϊόν τῆς ἐργασίας του
και ἡ συνακόλουθη ἀπώλεια
τῆς ἀνθρώπινης «Οὐσιας» του -
ἡ ἀλλοτριωσή του.
Ἡ ἰδεα αὐτή διευρύνει σήμερα τόν
ὁρίζοντα του φιλοσοφικοῦ
καί κοινωνικοῦ στοχασμοῦ

Εκδόσεις Γλάρος
...το βιβλιο προσφερει
εναν
καλυτερο
τροπο ζωης

Ὁ Λούτσιο Κολλέτι
εἶναι καθηγητής τῆς φιλοσοφίας
στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης.
Εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης
« Ἀπὸ τὸν Ρουσσὸ στον Λένιν»,
που βραβεύτηκε τὸ 1973 μὲ
τὸ Ἀναμνηστικὸ Βραβεῖο Ἰσαὰκ
Ντώυτσερ.
Ἐπίσης, ἔγραψε καὶ δημοσίευσε
τὴ μελέτη «Μαρξισμὸς καὶ Χέγκελ»
(1974). Οἱ μελέτες, τα ἄρθρα καὶ
οἱ διαλέξεις τοῦ Κολλέτι,
βρίσκουν μεγάλη απήχηση ανάμεσα
στους νεους τῶν Πανεπιστημίων
και τὴ νεα γενιὰ γενικότερα,
που πλησιάζουν τὸν μαρξισμὸ με
τὴ σοβαρότητα ποὺ απαιτεῖ μιὰ τέτοια
κοσμοθεωρια.

Ἡ φωτεινὴ καὶ αυθεντικὴ εισαγωγὴ
του Λούτσιο Κολλέτι,
στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ
χειρόγραφα», εἶναι ἀπὸ μόνη της
μιὰ ἀξιοσημείωτη συμβολὴ
στὴν κατανόηση τῆς δυναμικῆς
καὶ διαφιλονικούμενης μορφῆς
τοῦ Μαρξ τῆς νεανικῆς ἡλικίας.
Ὁ Κολλέτι ὑποστηρίζει ὅτι
τὰ «Χειρογραφα» ἀποτελοῦν μιὰ
νέα καὶ ἐξαιρετικὰ σοβαρή,
αλλὰ σχεδον εγκαταλειμμένη, διασταση
τοῦ ἔργου τοῦ Μαρξ.

Ό Κάρολος Μάρξ γεννήθηκε στήν Τρέβ
τῆς Γερμανίας, τό 1818, άπό γερμανο-εβραϊκή οικογένεια, πού άσπάστηκε τό Χριστιανισμό. Σάν φοιτητής, στή Βόννη καί στό Βερολίνο, έπηρεάστηκε άπό τήν διαλεκτική τοῦ Χέγκελ, άλλά άργότερα άντέδρασε κατά τῆς ιδεαλιστικῆς φιλοσοφίας καί ἄρχισε ν᾿ άναπτύσσει τή θεωρία του πάνω στόν ιστορικό ματεριαλισμό. Συσχέτισε τήν κατάσταση τῆς κοινωνίας μέ τά οικονομικά της θεμέλια καί τά μέσα παραγωγῆς καί είδε τήν άλλαγή τῆς κοινωνίας μέσα άπό τήν έπαναστατική πρωτοπορεία τῆς διανόησης καί τοῦ προλεταριάτου. Στό Παρίσι, τό 1844, ό Μάρξ, συνάντησε τόν Φρειδερίκο Ένγκελς, μέ τόν όποῖο συνδέθηκε μέ μιά βαθιά καί άδιάσπαστη φιλία καί μέ τή συνεργασία τους άποτέλεσαν οί δυό τους τούς θεμελιωτές τοῦ έπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ. Μαζί έτοίμασαν τό «Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος» (1848), σάν κατευθυντήρια γραμμή γιά τήν «Ένωση Κομμουνιστών». Τό 1848, ό Μάρξ, επέστρεψε στή Γερμανία καί πῆρε δραστήριο μέρος στήν άποτυχημένη δημοκρατική έπανάσταση. Τήν έπόμενη χρονιά πῆγε στήν Άγγλία, σάν πρόσφυγας, κι έζησε στό Λονδίνο μέχρι τό θάνατό του, τό 1883. Παρά τήν οικονομική βοήθεια πού τοῦ πρόσφερε ό Ένγκελς, ο Μάρξ καί ή οικογένειά του ἔζησαν σέ μεγάλη φτώχεια. Έπειτα άπό πολύχρονες μελέτες (κυρίως μέσα στό Βρετανικό Μουσείο), ό Μαρξ δημοσίευσε τό 1867 τόν πρώτο τόμο τοῦ κολοσσιαίου ἔργου του «Τό Κεφάλαιο». Άπό τό 1864 ὥς τό 1872, ό Μάρξ, διαδραμάτισε ηγετικό ρολο στή «Διεθνη Ένωση Έργατῶν». (Πρώτη Διεθνής). Στά τελευταῖα του χρόνια ύπηρξε μαρτυρας τῆς άνάπτυξης τῶν πρώτων μαζικῶν εργατικῶν κομμάτων πού ίδρύονταν πάνω στις διακηρυγμένες μαρξιστικές άρχές.
Εκτός απο τό «Κεφάλαιο», πού ό 2ος καί ό 3ος τόμος δημοσιεύτηκαν με τή φροντίδα και τήν έπιμέλεια τοῦ Ένγκελς, μετά τό θάνατο τοῦ Μάρξ, ἄλλα βασικά ἔργα του είναι: «Ή γερμανική ιδεολογία», «Ή άθλιότητα τῆς φιλοσοφίας», «Κριτική της πολιτικῆς οικονομίας» καί «Θεωρίες τῆς ύπεραξίας».

Χρονογραφία τῆς ζωῆς τοῦ Μάρξ ἀπό τὸ 1818 ὥς τόν Αὔγουστο τοῦ 1844

1818
5 τοῦ Μάη

Γεννήθηκε στὴν πόλη Τρέβ τῆς Ρηνανίας

1835
Σεπτέμβρης

Τελειώνει τὸ λύκειο. Γράφει στὸ ἀπολυτήριο δοκίμιό του: «Οἱ σχέσεις μας μὲ τὴν κοινωνία ἄρχισαν, κατὰ κάποιο τρόπο, πρὶν ἀκόμα μπορέσουμε νὰ τὶς καθορίσουμε.. Ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτοια, που μπορεῖ νὰ πετύχει τὴν τελειότητά του, μόνο όταν ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν τελειότητα των συνανθρώπων του».

Ὀκτώβρης

Ἀρχίζει τὶς νομικὲς σπουδές του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης. Παρακολουθεῖ έπισης μαθηματα στα τμήματα τῆς κλασικῆς μυθολογίας καὶ τῆς ιστοριας της τέχνης.

1836
Ὀκτώβρης

Μεταφέρεται στὸ Βερολίνο. Συνεχίζει τὶς νομικές του σπουδὲς καὶ παρακολουθεὶ διαλέξεις πάνω στη φιλοσοφία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης. Γίνεται φίλος μὲ τὸν Μπροῦνο Μπάουερ καὶ ἄλλους νέους χεγκελιανοὺς συγγραφεὶς. Γράφει στίχους καὶ δοκιμάζει τὶς δυνάμεις του στὸ μυθιστόρημα καὶ στὸ θεατρικὸ ἔργο. Σ' ἕνα γράμμα, στὸν πατέρα του (10 Νοέμβρη 1837), γράφει: «Ἀπ' τὸν ἰδεαλισμό, ποὺ τον γνώρισα, περνώντας ἀπὸ τὸν Κάντ καὶ τὸν Φίχτε, προχώρησα, πέρα ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτές, ν' ἀναζητήσω τὴν Ἰδέα στὸν πραγματικό της εαυτό. Ἄν στοὺς παλιοὺς καιροὺς οἱ θεοὶ ζοῦσαν πάνω απο τὴ γῆ, τώρα ἔγιναν τὸ κέντρο της». Εἶχε διαβάσει ἀποσπάσματα ἀπὸ τον Χέγκελ καὶ δὲν γεύτηκε τὴ «γκροτέσκα καὶ τραχιὰ μελωδία του». Εἶχε μελετήσει τὸ χεγκελιανὸ σύστημα: «Ἡ δουλειὰ αὐτή, ποὺ γιὰ λόγου της ἐξοικειώθηκα μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὸν Σέλλινγκ καὶ τὴν ιστορία μοῦ προκάλεσε ἀτέλειωτο πονοκέφαλο... Ἡ δουλειὰ αὐτή, ἀγαπητέ μου, γλυκειὰ ἀπὸ τὸ φῶς του φεγγαριοῦ, μὲ ὁδηγεῖ σὰν πλανεύτρα σειρήνα στὴν αγκαλιὰ τοῦ ἐχθροῦ» (δηλαδὴ τοῦ Χέγκελ).

839 – 41 Σπουδάζει ἑλληνική φιλοσοφία. Στήν διδακτορική του διατριβή «Διαφορές ἀνάμεσα στή φυσική φιλοσοφία τοῦ Δημοκρίτου καί τοῦ Ἐπικούρου», υπερασπίζεται τήν Ἐπικούρεια ἀρχή τῆς ἐλευθερίας τῆς συνείδησης καί τῆς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπηρεάσει μέ τή δράση του τή φύση, ἐνάντια στήν αὐστηρή αἰτιοκρατία τοῦ Δημόκριτου. Τελειώνει τις σπουδές του στό Βερολίνο, τό Μάρτη τοῦ 1841 καί πηγαίνει στη Βόννη μέ τήν πρόθεση να στραφεί προς την καθηγησία. Στή Βόννη μελετά το εργο τοῦ Φουερμπαχ «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ», και συμπεραίνει οτι «δέν υπάρχει ἄλλος δρομος προς την αληθεια καί την ἐλευθερία, ἐκτός ἀπό τό δρομο που περνά μεσα απο το δυνατό ποτάμι». Εγκαταλείπει την ιδέα της ακαδημαϊκῆς ἕδρας, όταν βλεπει ότι πολλοι προοδευτικοι ἀκαδημαϊκοί διδάσκαλοι υποχρεωνονται να παραιτηθοῦν ἀπό τίς εδρες της διδασκαλίας.

1842 Ἀπρίλης Νοέμβρης Ἀρχίζει νά γραφει γιά τήν «Εφημερίδα τοῦ Ρηνου» πού ἐκπροσωπεί τα βιομηχανικά φιλελευθερα συμφεροντα. Τόν Οκτώβρη τῆς ἴδιας χρονιάς γινεται διευθυντής τῆς εφημερίδας. Στή διάρκεια τής δημοσιογραφικῆς δουλειας του, βαθαινει η γνωση του στην πρακτικη τῆς πολιτικῆς καί την οἰκονομική πραγματικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ. Στήν Κολωνία συναντα τον Ἔνγκελς γιά πρωτη φορα και μελετα τους Γαλλους οὐτοπιστές σοσιαλιστες (Φουριε, Προυντον κ.α.). Αναγγελει ότι η ἐφημερίδα του Ρηνου θά υποβαλλει τίς ἀπόψεις τῶν ουτοπικων σοσιαλιστων σε «βαθια κριτική ἀνάλυση».
Διαχωρίζει δημοσια τη θέση του απο τον κυκλο των Νέων Χεγκελιανών τοῦ Βερολίνου.

1843 Γενάρης - Ἀπρίλης Η πρωσικη κυβέρνηση κλιμακωνει τή λογοκρισια καί τελικά διατάζει την κατάπνιξη της φωνης της «Ἐφημερίδας τοῦ Ρήνου». Τον Μάρτη ὁ Μάρξ παραιτειται ἀπο τή διεύθυνση τής ἐφημερίδας ἀηδιασμένος ἀπό τή μικρόψυχη στάση τῶν μετόχων της, μπροστά στό κυβερνητικό μέτρο τῆς ἀπαγόρευσης.

Μάης Μαζί μέ τόν Ἄρνολντ Ρούγκε σχεδιάζει νά ἐκδόσει τά «Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά» στό Παρίσι ἤ στό Στρασβοῦργο. Γράφει στό Ρούγκε γιά τό μίσος τοῦ γιά τή μοναρχία καί γιά τό «σύστημα τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἰδιοκτησίας καί τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀνθρώπου». «Εἶναι καθῆκον μας, γράφει, νά ἀποκαλύψουμε τόν παλιό κόσμο στό δυνατό φως τῆς ἡμέρας καί νά δοσουμε θετική μορφή στό νέο κόσμο».

Καλοκαίρι Γράφει τό δοκίμιο «Κριτική της θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ».

Ὀκτώβρης Γράφει στόν Φόυερμπαχ καί τοῦ ζητᾶ νά συνεργαστεῖ

	στὰ «Γαλλο-Γερμανικὰ Χρονικά». Ἀργότερα, τὸ μῆνα αὐτό, μεταφέρεται στὸ Παρίσι.
Φθινόπωρο 1843 - Γενάρης 1844	Γράφει «Τὸ ἑβραϊκὸ Ζήτημα» καὶ τὴν «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ».
Νοέμβρης 1843 - Γενάρης 1845	Ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς κι ἀρχίζει νὰ πηγαίνει σὲ συγκεντρώσεις Γερμανῶν καὶ Γάλλων ἐργατῶν. Γνωρίζεται καὶ ἀποκτᾶ στενὴ φιλία μὲ τὸν ποιητὴ Χάινριχ Χάινε.
Τέλος 1843 - Μάρτης 1844	Μελετᾶ ἐντατικὰ καὶ σὲ βάθος τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 κι ἀρχίζει μιὰ συστηματικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μέσα ἀπὸ τα γραφτὰ τοῦ Ἄνταμ Σμίθ, τοῦ Ζὰν Β. Σαίη καὶ ἄλλων.
1844 Φλεβάρης	Ἡ πρώτη καὶ τελευταία ἔκδοση τῶν «Γαλλο-Γερμανικῶν Χρονικῶν», ποὺ περιλαμβάνει καὶ δυὸ ἄρθρα τοῦ Φρειδερίκου Ἔνγκελς.
Μάρτης	Συναντᾶ τὸν Μπακούνιν καὶ ἄλλους Ρώσους ἐπαναστάτες ἡγέτες καὶ τοὺς Γάλλους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστὲς Πιὲρ Λεβώ, Λουΐ Μπλὰνκ καὶ ἄλλους. Διακοπτει τὴ συνεργασία του καὶ τὴ φιλία του μὲ τὸν Ρούγκε, εξαιτίας τῆς διαφωνίας τοῦ τελευταίου πρὸς τὴν κομμουνιστικὴ κατεύθυνση τῶν γραφτῶν τοῦ Μαρξ στὰ «Χρονικά».
Απρίλης - Αυγουστος	Συνεχίζει τὴ μελέτη τῶν γραφτῶν τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων καὶ κάνει τοὺς πρώτους σχεδιασμοὺς μιᾶς κριτικῆς της ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὸ δοκιμιό του «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα».
Ιουνης	Χαιρετίζει τὴν ἐξέγερση τῶν ὑφαντουργῶν τῆς Σιλεσίας, ποὺ τὴν βλέπει σὰν μιὰ ἐκδήλωση τῆς αναπτυσσομενης ωριμοτητος της γερμανικης εργατικης τάξης.
Ιουλης	Συναντᾶ τὸν Πιὲρ Ζοζεφ Προυντόν. Γράφει τίς κριτικές σημειώσεις πάνω στὸ ἄρθρο «Ὁ βασιλιὰς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρυθμιση. Απὸ ἕναν Πρῶσο», γιὰ ν' ἀπαντησει στίς απόψεις τοῦ Ρούγκε γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Σιλεσίας.

Χρονολογική σειρά τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς

Ημερ.[1]	Συγγρ.[2]	Τίτλος
1843	Μ	Κριτική τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ.
1843	Μ	Τὸ ἑβραϊκὸ Ζήτημα.
1843—44	Μ	Κριτική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ. Εἰσαγωγή.
1844	Μ	Ἀπάνθισμα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Τζαίημς Μίλς.
1844	Μ	Σχέδιο μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.
1844	Μ	Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα.
1844	Μ	Κριτικὲς σημειώσεις πάνω στὸ ἄρθρο: «Ὁ βασιλιᾶς τῆς Πρωσίας καὶ ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση. Ἀπὸ ἕναν Πρῶσο».
1844	Μ & Ε	Ἡ ἁγία οἰκογένεια ἢ Ἡ κριτικὴ τῆς κριτικῆς κριτικῆς.
1845	Ε	Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία.
1845	Μ	Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ.
1845—46	Μ & Ε	Ἡ γερμανικὴ ἰδεολογία.
1846—47	Μ	Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας.
1847	Μ & Ε	Ὁμιλίες γιὰ τὴν Πολωνία.
1847	Μ	Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο.
1847—48	Μ & Ε	Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος.
1848	Μ & Ε	Ὁμιλίες γιὰ τὴν Πολωνία.

(1) Ημερομηνία πού γράφτηκε τὸ ἔργο, εκτὸς ἀπὸ τὸ «Κεφαλαιο», που δίνεται η ημερομηνία τῆς πρώτης ἔκδοσης

(2) Μ = Μάρξ, Ε = Ἔνγκελς.

Ήμερ	Συγγρ	Τίτλος
1848	Μ & Ε	Διεκδικήσεις τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στη Γερμανία
1849–50	Μ & Ε	Ἄρθρα στὴ Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρηνου.
1850 (Μαρτης)	Μ & Ε	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στην Ἕνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850 (Ιουνης)	Μ & Ε	Προσφώνηση τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς στὴν Ἕνωση τῶν Κομμουνιστῶν.
1850	Μ & Ε	Ἄρθρα στὴ Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου
1850	Μ	Οἱ ταξικοὶ ἀγῶνες στη Γαλλία ἀπο τὸ 1848 ὡς τὸ 1850
1850	Ε	Ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στὴ Γερμανία
1851–52	Ε	Ἐπανάσταση καὶ ἀντεπανάσταση στη Γερμανία
1852	Μ	Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη.
1852	Μ	Ἀποκαλύψεις γιὰ τὴ δίκη τῶν κομμουνιστῶν στὴν Κολωνία.
1856	Μ	Λόγος στὴν ἐπέτειο τῆς Εφημερίδας τοῦ Λαοῦ.
1857–58	Μ	Εἰσαγωγὴ στην Κριτικὴ τῆς Πολιτικης Οἰκονομίας
1859	Μ	Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας
1852–61	Μ & Ε	Αρθρα στὴ Νιοὺ Γιὸρκ Νταίηλυ Τριμπιοὺν
1861	Μ	Αρθρα στὴν ἐφημερίδα «Ο Τυπος» για τον εμφυλιο πόλεμο στὶς Ἑνωμενες Πολιτειες
1861–63	Μ	Θεωρικς τῆς ὑπεραξίας, τ 1 τ 2 τ 3
1863	Μ	Διακήρυξη για τὴν Πολωνία
1864	Μ	Ἱδρυτικὴ διακήρυξη τῆς Διεθνοὺς Ενωσης τῶν Εργατῶν
1864	Μ	Γενικὸ καταστατικὸ τῆς Διεθνοὺς Ενωσης τῶν Εργατων.
1865	Ε	Τὸ πρωσικὸ στρατιωτικὸ πρόβλημα καὶ τὸ Γερμανικο Ἐργατικὸ Κόμμα
1865	Μ	Μισθός. Τιμὴ καὶ Κέρδος.
1866	Ε	Τί πρεπει νὰ κάνει ἡ εργατικη τάξη γιὰ τὴν Πολωνία.
1867	Μ	Κεφάλαιο τ 1.
1867	Μ	Οδηγίες γιὰ τοὺς αντιπροσωπους στο Συνέδριο τῆς Γενεύης
1868	Μ	Ἔκθεση πρὸς το Συνέδριο τῶν Βρυξελλῶν
1869	Μ	Ἔκθεση προς το Συνεδριο τῆς Βασιλειας

Ἡμερ.	Συγγρ.	Τίτλος
1870	Μ	Τὸ Γενικο Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν πρὸς τὸ Ὁμοσπονδιακὸ Συμβούλιο τῆς γαλλικῆς Ἐλβετίας (ἐγκύκλιο γράμμα).
1870	Μ	Πρώτη διακήρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1870	Μ	Δεύτερη διακύρυξη τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης Ἐργατῶν γιὰ τὸν γαλλοπρωσικὸ πόλεμο.
1871	Μ	Πρῶτο σχεδίασμα γιὰ τὸν Ἐμφύλιο Πόλεμο στὴ Γαλλία.
1871	Μ & Ε	Ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ.
1871	Μ	Ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος στὴ Γαλλία.
1872	Μ & Ε	Ἀπόφαση τῆς Διάσκεψης τοῦ Λονδίνου γιὰ τὴν πολιτικὴ δράση τῆς ἐργατικῆς τάξης.
1872	Μ & Ε	Οἱ ἰσχυρισμοὶ γιὰ τὰ ρήγματα στὴ Διεθνῆ.
1872	Μ	Ἔκθεση πρὸς τὸ Συνέδριο τῆς Χάγης.
1872–73	Ε	Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας.
1874	Μ	Πολιτικὴ ἀδιαφορία.
1874	Ε	Γιὰ τὸ κύρος.
1874–75	Μ	Περίληψη τοῦ ἔργου τοῦ Μπακούνιν. Κράτος καὶ ἀναρχία.
1875	Μ & Ε	Γιὰ τὴν Πολωνία.
1875	Μ	Κριτικὴ τοῦ προγράμματος τῆς Γκότα.
1876–78	Ε	Ἀντὶ-Ντύρινγκ.
1879	Μ & Ε	Ἐγκύκλιο γράμμα στὸν Μπέμπελ, Λήμπκνεχτ, Μπράνκε καὶ ἄλλους.
1879	Μ	Σημειώσεις στὸ περιθώριο γιὰ τὸ Λεξικὸ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Ἀδόλφου Βάγκνερ.
1880	Ε	Οὐτοπικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός.
1880	Μ	Εἰσαγωγὴ στὸ πρόγραμμα τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος τῶν Ἐργατῶν.
1873–83	Ε	Διαλεκτικὴ τῆς φύσης.
1884	Ε	Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους.
1885	Μ	Κεφάλαιο, τ. ΙΙ.
1886	Ε	Ὁ Λουδοβίκος Φόυερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς κλασικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας.
1894	Μ	Κεφάλαιο, τ. ΙΙΙ.

Τί εἶναι τά «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα»

Τὰ Χειρόγραφα γράφτηκαν στὴ διάρκεια τῶν μηνῶν 'Απριλίου - Αὐγούστου 1844. Δὲν προορίζονταν γιὰ δημοσίευση. Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὁ Μὰρξ μετατρέπει τὴν κριτικὴ ποὺ εἶχε ἀσκήσει προηγούμενα στὴν πολιτική, σὲ κριτικὴ τῆς οἰκονομίας. 'Επιδοκιμάζει τὴν ἰδέα ποὺ βρῆκε στὰ γραφτὰ τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἡ πηγὴ κάθε πλούτου. 'Αντιπαραθέτει τὴν ἰδέα αὐτὴ στὴ «φετιχιστικὴ» ἰδέα τῶν φυσιοκρατῶν, ποὺ θεωροῦσαν τὴ γῆ σὰν πηγὴ κάθε πλούτου. 'Επικρίνει, ὅμως, τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, γιατὶ ἀποδέχονται τὴν ὕπαρξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν δεδομένη. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα αὐτό, ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πλούτου ποὺ παράγεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν ἐργάτη, πηγαίνει στὸν κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος ἀποσπᾶ μόνο μιὰ ἐξευτελιστικὴ ἀμοιβή. 'Απὸ δῶ ἀναπηδᾶ ὁ ταξικὸς ἀγώνας. 'Ο Μὰρξ περιγράφει ἐπίσης τὴν τάση πρὸς μιὰ αὐξανόμενη ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη καὶ μιὰ αὐξανόμενη συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου.

Στὰ Χειρόγραφα, ὁ Μάρξ, προχωρεῖ παραπέρα καὶ ἀναπτύσσει τὴν ἰδέα - κλειδὶ τῆς «ἀλλοτριωμένης ἐργασίας». Δίνει ἔτσι ἕνα ὁλοκληρωμένο καὶ σταθερὸ τύπο στὴν ἀφηρημένη ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ποὺ ἀνάπτυξε ὁ Χέγκελ. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τύποι τῆς ἀλλοτρίωσης (πολιτικοί, θρησκευτικοὶ κλπ.), μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν κεντρικὴ αὐτὴ ἰδέα. Τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας, συνεχίζει ὁ Μάρξ, ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀλλοτρίωση μπορεῖ νὰ καταργηθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

'Ο κομμουνισμὸς εἶναι ἡ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. 'Ο κομμουνισμός, ὅμως, δὲν εἶναι ἡ ἐξίσωση ἢ ἡ καθολίκευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως πιστεύουν οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ». 'Ο «πρωτόγονος κομμουνισμὸς» εἶναι προϊὸν

φθόνου καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀντικαθρεφτίζει τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ», θέλουν νὰ φέρουν τὸν καθένα στὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται ὁ ἐργάτης κάτω ἀπὸ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα.

Ὁ «ἀληθινὸς κομμουνισμὸς» ἀποβλέπει μᾶλλον στὸ «θετικὸ ξεπέρασμα» τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ ἕναν «ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένο ἀνθρωπισμό».

Τὸ τελευταῖο μέρος τῶν Χειρογράφων, ἀναφέρεται στὸν Χέγκελ. Ὁ Μὰρξ θεωρεῖ ὅτι σωστὰ ὁ Χέγκελ περιγράφει τὴ διαδικασία, ὅπου ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὴ δική του ἐργασία. Ἐπικρίνει, ὅμως, τὸν Χέγκελ γιατὶ βλέπει τὴν ἐργασία μόνο σὰ «διανοητική-ἐργασία», δηλαδὴ σὰ σκέψη. Ἡ ἀλλοτρίωση ποὺ διαδραματίζεται στὴ σκέψη, μπορεῖ νὰ ἐξαλειφτεῖ μόνο στὴ σκέψη, δηλαδὴ στὴ φαντασία. Ἔτσι, ὁ Χέγκελ, ὑποχρεώνεται στὴν οὐσία νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα. Ὁ Μὰρξ ἀντιπαραθέτει στὴ «διανοητικὴ ἐργασία» τοῦ Χέγκελ, τὴν αἰσθητήρια, πρακτικὴ δραστηριότητα τοῦ «πραγματικοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου». Τὴ θέση του αὐτή, ὁ Μάρξ, τὴν ἀποκαλεῖ «συνεπῆ νατουραλισμὸ» καὶ τὴ βλέπει σὰν τὴν ἑνοποιὸ ἀλήθεια τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τοῦ ὑλισμοῦ.

Λούτσιο Κολλέτι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μερικὰ ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Μὰρξ καὶ κυρίως τὰ νεανικά του ἔργα, ὅπως ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ τὰ περίφημα «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» (*), εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ κράτους τοῦ Χέγκελ», ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1927 καὶ τὰ «Χειρόγραφα» τὸ 1932.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μέχρινγκ ἀνατύπωσε μερικὰ ἀπὸ τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μὰρξ τὸ 1902, ἀλλὰ τὰ πιὸ σημαντικά του παρέμειναν ἄγνωστα. Ἀλλὰ ὅπως καὶ νἄχουν τὰ πράγματα, μέχρι τὴ στιγμὴ ποὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ὁρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς νεανικῆς ἡλικίας τοῦ Μάρξ, ὁλόκληρη ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν ἑρμηνευτῶν καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ δασκάλου — συμπεριλαμβανομένων τῶν Κάουτσκυ, Πλεχάνωφ, Μπερνστάϊν καὶ Λαμπριόλα — εἶχαν ἤδη διαμορφώσει τὶς ἰδέες τους. Ἔτσι ὁ μαρξισμὸς τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς εἶχε θεμελιωθεῖ σὲ μιὰ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἄγνοια τῆς δύσκολης καὶ λεπτῆς διαδικασίας μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία πέρασε ὁ Μὰρξ ἀπὸ τὸ 1843 μέχρι τὸ 1845, καθὼς συλλάμβανε καὶ διαμόρφωνε τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ γιὰ πρώτη φορά.

Μέχρι τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα — ἀκόμα κι ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ δικοῦ μας — σχεδὸν τίποτε ἄλλο δὲν ἦταν γνωστὸ γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα εἶχε πεῖ ὁ Μὰρξ γιὰ τὸν ἑαυτό του σὲ κάτι λίγες παραγράφους τὸ 1859, στὸν πρόλογό του στὴν

(*) Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀναφέρεται συχνὰ ὁ Ἔρνστ Φίσερ στὸ ἔργο του «Τί εἶπε πραγματικὰ ὁ Μὰρξ», ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Γλάρος».

* Σιγά με Φίσερ...

«Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας». Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ψέγματα αὐτά, ἡ μόνη ἄλλη βασικὴ πηγὴ ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Ἔνγκελς «Λουδοβίκος Φόυερμπαχ» (1888). Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Ἔνγκελς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ μαρξισμοῦ, παρεῖχε (ἢ φαινόταν νὰ παρέχει) τὴν πιὸ αὐθεντικὴ ἔκθεση ὅλων ὅσων ἦταν οὐσιώδη, ὅλων ὅσων ἄξιζαν νὰ γνωστοῦν, γιὰ τὴ σχέση τους πρὸς τὸν Φόυερμπαχ καὶ τὸν Χέγκελ, καθὼς καὶ τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ στὴ μορφοποίηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ.

Μιὰ ὁλόκληρη γενιὰ μαρξιστῶν θεωρητικῶν δὲν γνώριζε τίποτα (δὲν ἦταν δικό τους σφάλμα) γιὰ τὰ πρῶτα φιλοσοφικὰ γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ζωτικῆς σημασίας νὰ κρατήσουμε στὸ νοῦ μας σταθερὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἂν θέλουμε νὰ κατανοήσουμε μιὰ ἀποφασιστικὰ σημαντικὴ περίπτωση. Ἡ πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν προσέγγισε τὸν Μὰρξ μέσα ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο» καὶ τ' ἄλλα δημοσιευμένα γραφτά του, κυρίως οἰκονομικά, ἱστορικὰ ἢ πολιτικά. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρέθηκε σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ κατανοήσει ὁλόπλευρα τὰ φιλοσοφικά του προοίμια καὶ τὸ ὑπόβαθρο ποὺ βρισκόταν πίσω ἀπ' αὐτά. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους, φιλοσοφικοὺς καθὼς καὶ πρακτικούς, ποὺ παρακίνησαν τὸν Μὰρξ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ φιλοσοφία μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν Χέγκελ καὶ τὸν Φόυερμπαχ. Δὲν ἤξεραν τοὺς λόγους ποὺ τὸν παρότρυναν ν' ἀφοσιωθεῖ στὴν ἀνάλυση τῆς σύγχρονης κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ἀντὶ νὰ συνεχίσει νὰ γράφει τὰ φιλοσοφικά του δοκίμια. Τὰ ἐλάχιστα διαθέσιμα κείμενα στὴν πρώτη γενιὰ τῶν μαρξιστῶν πάνω στὸ θέμα αὐτό, ὅπως οἱ «Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ», ὁ πρόλογος στὴν «Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ ὁ ἐπίλογος στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», ἦταν ἀπὸ μόνα τους ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν κατανόηση τοῦ Μὰρξ τῆς περιόδου 1843 - 1845.

Ἡ θεμελιώδης αὐτὴ δυσκολία ἀποκαλύπτεται καθαρὰ στὰ γραφτὰ τῶν μαρξιστῶν τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς. Γιατὶ δόθηκε προτεραιότητα στὸ «Κεφάλαιο»; Γιατί ὁ Μὰρξ ἀφιέρωσε ὅλες τὶς προσπάθειές του στὴν ἀνάλυση ἑνὸς ἰδιαίτερου κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, χωρὶς νὰ προτάξει στὴν ἀνάλυση αὐτὴ κάποια ἄλλη ἐργασία ποὺ θὰ ἐξέφραζε τὶς γενικὲς φιλοσοφικὲς ἰδέες του, ὁλόκληρο τὸ δραμά του γιὰ τὸν κόσμο;

Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ σημασία τῶν ἐρωτημάτων αὐτῶν μπορεῖ νὰ γίνει καλύτερα ἀντιληπτὴ ἂν κανεὶς σκεφτεῖ τὸ ἐκπολιτιστικὸ καὶ φιλοσοφικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κάουτσκυ, ὁ Πλεχάνωφ, ὁ Μπερνστάϊν καὶ ἄλλοι, εἶχαν μεγαλώσει σ' ἕναν κόσμο βαθύτατα διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ μεγάλωσε ὁ Μάρξ. Στὴ Γερμανία, τὸ ἄστρο τοῦ Χέγκελ καὶ τῆς κλασικῆς γερμανικῆς ἰδεολογίας εἶχαν δύσει ἀπὸ καιρό. Ὁ Κάουτσκυ καὶ ὁ Μπερνστάϊν εἶχαν δια-

μορφωθεῖ σ' ἕνα πολιτιστικὸ περιβάλλον ποὺ κυριαρχοῦσε ὁ δαρβινισμός, ἕνας δαρβινισμὸς τοῦ Χαῖκελ μᾶλλον παρὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Δαρβίνου. Ἡ ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦσε πάνω τους ὁ Εὐγένιος Ντῆρινγκ εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἰδιαίτερα σημαντική. Ὁ Πλεχάνωφ ἐπίσης, βρισκόταν βαθύτατα ριζωμένος στὸ θετικισμὸ — γιὰ παράδειγμα, σκεφτεῖτε πόση θέση δίνει στὸν Μπὰκλ στὸ ἔργο του «Ἡ μονιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας».

Ἡ πνευματικὴ κληρονομιά, κοινὴ σ' ὁλόκληρη τὴ γενιὰ αὐτή, πίσω ἀπὸ τὶς πολυάριθμες διαφορές της, στηρίχτηκε πάνω σὲ μιὰ δοκιμασμένη γεύση γιὰ μεγάλες κοσμικὲς συνθέσεις καὶ παγκόσμιες ἀπόψεις. Τὸ κλειδὶ πρὸς τὴν παγκόσμια ἄποψη ἦταν πάντοτε μιὰ ἁπλὴ ἑνοποιὸς ἀρχή, μιὰ ἐξήγηση ποὺ τ' ἀγκάλιαζε ὅλα: ἀπὸ τὸ πιὸ στοιχειώδη βιολογικὸ ἐπίπεδο μέχρι τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Τὸ κλειδὶ αὐτὸ ἦταν ὁ «Μονισμός».

Αὐτὸ εἶναι, στὴν πιὸ ἁπλὴ σκιαγράφησή του, τὸ περίγραμμα ποὺ μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσουμε τὴ σοβαρότητα τῆς σημασίας τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων τοῦ Ἔνγκελς, γιὰ τὴ γενιὰ αὐτὴ τῶν μαρξιστῶν: «Ἀντι-Ντῆρινγκ» (1878), «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους» (1884) καὶ «Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ» (1888). Τὰ ἔργα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὰ προχωρημένα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Μὰρξ ἢ λίγο μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1883 καὶ συνέπεσαν μὲ τὴ διαπλαστικὴ περίοδο τῆς γενιᾶς ποὺ ἀνῆκαν ὁ Κάουτσκυ καὶ ὁ Πλεχάνωφ. Ἐπιπρόσθετα, ὁ Ἔνγκελς ὄχι μόνο εἶχε στενὲς προσωπικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Κάουτσκυ καὶ Πλεχάνωφ, ἀλλὰ συμμερίζονταν τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν κουλτούρα τῆς ἐποχῆς, τὸ ἐνδιαφέρον τους στὸ δαρβινισμὸ καὶ πάνω ἀπ' ὅλα στὶς κοινωνικὲς προεκτάσεις ποὺ ἀπόρρεαν ἀπ' τὸ δαρβινισμό. Συμμερίζονταν ἀκόμα τὶς ἀπόψεις τους στὰ πιὸ πρόσφατα εὑρήματα τῶν ἐθνολογικῶν ἐρευνῶν.

Οἱ κύριες μορφὲς τῆς διανόησης συμφωνοῦσαν ἀπόλυτα στὸ σημεῖο ὅτι εἶχαν ὁδηγηθεῖ στὸ μαρξισμὸ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἔνγκελς. Σχολιάζοντας τὴ δική του ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ἔνγκελς, ὁ Κάουτσκυ ὑπογραμμίζει τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ πολλὰ σημεῖα: «Κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχε σὲ μένα τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ», ἔγραφε, «νομίζω ὅτι κανένα ἄλλο βιβλίο δὲν πρόσφερε τόσο πολλὰ στὴν κατανόηση τοῦ μαρξισμοῦ». Καὶ ξανά: «Τὸ Κεφάλαιο» τοῦ Μὰρξ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ πιὸ δυνατὴ ἐργασία. Ὡστόσο, ἦταν μέσα ἀπὸ τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ» ποὺ μάθαμε νὰ κατανοοῦμε τὸ «Κεφάλαιο» καὶ νὰ τὸ διαβάζουμε σωστά». Ἀργότερα καὶ ὁ Ριαζάνωφ παρατήρησε ἐπίσης ὅτι «ἡ νεώτερη γενιὰ ποὺ ἄρχισε τὴ δραστηριότητά της στὸ δεύτερο μισὸ τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἔμαθε τί ἦταν ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός, ποιές ἦταν

οἱ φιλοσοφικὲς ἀρχές του καὶ ποιά ἦταν ἡ μέθοδός του», κυρίως ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἔνγκελς. «Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ μαρξισμοῦ σὰν εἰδικῆς μεθόδου καὶ εἰδικοῦ συστήματος, συνεχίζει ὁ Ριαζάνωφ στὸ βιβλίο του «Κὰρλ Μὰρξ καὶ Φ. Ἔνγκελς», κανένα ἄλλο βιβλίο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο» τὸ ἴδιο δὲν ἔκανε τόσα πολλὰ ὅσα τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ». Ὅλοι οἱ νεαροὶ μαρξιστὲς ποὺ μπῆκαν στὴ δημόσια ἀρένα στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '80 — Μπερνστάϊν, Κάουτσκυ, Πλεχάνωφ — ἀνδρώθηκαν ἰδεολογικὰ μὲ τὸ «Ἀντι-Ντῆρινγκ».

Δὲν ἦταν μόνο ἡ πρώτη γενιὰ ποὺ ἐπηρεάστηκε κατὰ τὸν τρόπο αὐτό. Οἱ Αὐστρο-μαρξιστὲς ποὺ ἀκολούθησαν, ἀναγνώρισαν ἐπίσης πόσα ὄφειλαν στὸν Ἔνγκελς καὶ ὑπογράμμισαν τὸ ἴδιο καθαρὰ τὴ σημασία ποὺ εἶχε γι' αὐτοὺς τὸ ἔργο του. Ἀπὸ τοὺς δυὸ ἱδρυτὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, ὁ Ἔνγκελς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνάπτυξε τὴ «φιλοσοφο-κοσμολογικὴ» πλευρά του, δηλαδὴ τὴ φιλοσοφία τῆς φύσης τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἦταν ὁ Ἔνγκελς ποὺ προέκτεινε μὲ ἐπιτυχία τὸν ἱστορικὸ ὑλισμὸ σὲ «διαλεκτικὸ ὑλισμὸ» καὶ αὐτὸς πρῶτος χρησιμοποίησε τὸν ὅρο αὐτό.

Ἡ γενικὴ φιλοσοφικὴ θεωρία ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, γεγονὸς ποὺ παρατηροῦσαν ὅλοι οἱ μαθητές του. Ὁ Μὰρξ δὲν εἶχε τὸ χρόνο νὰ ἐπεξεργαστεῖ μιὰ τέτοια θεωρία, ἀφοῦ ἀφιέρωσε ὁλόκληρη τὴ ζωή του στοὺς τέσσερεις τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Μὰκ Ἄντλερ, ἡ «ἰδιαίτερη προσφορὰ τοῦ Ἔνγκελς στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὴ μορφοποίηση τοῦ μαρξισμοῦ βρισκόταν στὸν τρόπο ποὺ ἀπελευθέρωσε τὸ κοινωνιολογικὸ μέρος ἀπὸ τὸ εἰδικὸ οἰκονομικὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ. Ἐπίσης στὸν τρόπο ποὺ ὁ Ἔνγκελς τὸ τοποθέτησε σ' ἕνα εὐρύτερο σκελετὸ μιᾶς γενικῆς σύλληψης τῆς κοινωνίας, διευρύνοντας τὴ μαρξιστικὴ σκέψη σὲ μιὰ παγκόσμια ἄποψη. Αὐτὸ τὸ πέτυχε μὲ τὴν καταπληκτικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς μεθόδου σκέψης τοῦ Μὰρξ καὶ μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ τὴν συσχετίση μὲ τὶς σύγχρονες φυσικὲς ἐπιστῆμες». Λίγο πιὸ πέρα ὁ Ἄντλερ συμπεραίνει: «Ὁ Ἔνγκελς ἔγινε ὁ ἄνθρωπος ποὺ τελειοποίησε καὶ στεφάνωσε τὸ μαρξισμό, ὄχι μόνο γιατὶ συστηματοποίησε τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἡ δημιουργικὴ καὶ πηγαία ἀνάπτυξη τῆς σκέψης αὐτῆς ἔδωσε μιὰ βάση γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Μάρξ.

Ἔτσι οἱ θεωρητικὲς ἐργασίες τοῦ Ἔνγκελς ἔγιναν ἡ κύρια πηγὴ γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τοῦ μαρξισμοῦ στὴ διάρκεια σχεδὸν ὁλόκληρης τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση. Ἡ σχέση μεταξὺ τῆς τυπικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς σκέψης, μεταξὺ μαρξισμοῦ καὶ φυσικῶν

ἐπιστημῶν, ἡ σχέση τοῦ Μὰρξ πρὸς τὸν Χέγκελ καὶ πολλὰ ἄλλα προβλήματα, πρόβαλαν καὶ ὑποθετικὰ ἔβρισκαν τὴν ἀπάντησή τους σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς σελίδες τοῦ «Ἀντι-Ντῆρινγκ» καὶ τοῦ «Λουδοβίκος Φόυερμπαχ».

Κανένας δὲν μποροῦσε ν' ἀμφισβητήσει τὴ γνώση τοῦ Ἔνγκελς γιὰ τὸν Μάρξ. Ὁ Ἔνγκελς εἶχε ζήσει προσωπικὰ ὅλη τὴν ἐμπειρία τῆς Χεγκελιανῆς Ἀριστερᾶς τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁμάδα στὴν ὁποία ἀνῆκε ἀρχικὰ ὁ Μάρξ. Ἦταν τὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἔνγκελς καὶ ὁ Μὰρξ ἄρχισαν νὰ παίρνουν τελείως διαφορετικοὺς διανοητικοὺς ἀτραπούς. Μόνο ἡ ἐμβριθὴς ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν πρόσφατων δεκαετιῶν κατόρθωσε νὰ συναρμολογήσει μὲ κάποια ἀκρίβεια τὴν ἀπόκλιση αὐτή. Ὡστόσο, ἦταν ἀναμφίβολα πολὺ σημαντική.

Τὸ 1842, ὅταν ὁ Μὰρξ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Φόυερμπαχ καὶ εἶχε ἤδη κατασταλάξει σὲ μιὰ καθαρὰ ὑλιστικὴ θέση, ὁ Ἔνγκελς κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο «Ὄσβαλντ» δημοσίευε ἕνα φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο «Σέλλινγκ καὶ ἀποκάλυψη». Ἡ θέση ποὺ ἔπαιρνε ἀπέναντι στὸν Χέγκελ μὲ τὸ φυλλάδιο αὐτὸ ἦταν ὅμοια μὲ τὴ θέση ποὺ εἶχαν υἱοθετήσει οἱ νέοι ριζοσπάστες ἰδεαλιστὲς ποὺ ἀνῆκαν στὴ λέσχη τῶν καθηγητῶν τοῦ Βερολίνου. Σύμφωνα μὲ τὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἐπαναστατικὲς ἀρχὲς τοῦ Χέγκελ καὶ στὰ συντηρητικὰ συμπεράσματά του. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀπελευθερώνονταν ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸ αὐτό, οἱ βασικὲς ἐπαναστατικὲς ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας του προορίζονταν νὰ κυριαρχήσουν τὸ μέλλον.

Δὲν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ σὲ βάθος τὸ συνθετικὸ ζήτημα τῶν διαφορετικῶν δρόμων ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς γιὰ νὰ φτάσουν στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμό. Ὡστόσο, οἱ ἀποδείξεις λένε ὅτι ὁ Ἔνγκελς ἔκανε τὴ μετάβασή του στὸν θεωρητικὸ κομμουνισμὸ μᾶλλον πάνω στὴ γραμμὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, παρὰ στὴ συνέχιση τῆς κριτικῆς του ἀπέναντι στὸν Χέγκελ καὶ τὴν παλιὰ θεωρητικὴ παράδοση. Ἦταν ὁ Μὰρξ ποὺ προχώρησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ — δηλαδὴ προωθώντας τὴ φιλοσοφική του κριτικὴ πάνω στὸν χεγκελιανισμὸ στὸ λογικό της συμπέρασμα. Ἴσως νὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ λόγος ποὺ ἔκανε τὸν Ἔνγκελς, περίπου σαράντα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἔστρεψε ξανὰ τὸ γράψιμό του πρὸς τὴ φιλοσοφία, νὰ ἀναπαράγει τὶς κακο-χωνεμένες ἰδέες τῶν πρώτων χρόνων. Ἐπέστρεψε, γιὰ παράδειγμα, στὴν ἰδέα μιᾶς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὶς ἀρχὲς τοῦ Χέγκελ καὶ τὰ πραγματικὰ συμπεράσματά του, ἀνάμεσα στὴν «ἐπαναστατικὴ» διαλεκτικὴ μέθοδο καὶ στὸ συντηρητικὸ σύστημα. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένα γραπτὸ κείμενο ποὺ νὰ ἀποδείχνει ὅτι ὁ Μὰρξ ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα τῆς ριζοσπαστικῆς ἰδεαλιστικῆς ἀριστερᾶς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς (καὶ ἀ-

κόμα περισσότερο μετὰ ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτή) ἡ πλήρης καὶ ὁλοκληρωτικὴ ταυτότητα ἀνάμεσα στὴ σκέψη τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς καθιερώθηκαν σὰν ἄρθρο πίστης. Ἔτσι, ἡ ἰδέα αὐτὴ τῆς ἀντίφασης ἀνάμεσα στὴ μέθοδο καὶ τὸ σύστημα ἔληξε μὲ τὴν ἀπορρόφηση καὶ τὴ συσκότιση μιᾶς ἄλλης ἰδέας, ποὺ φαινόταν ὅμοια, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἦταν ἐντελῶς διαφορετική. Εἶναι ἡ ἰδέα ποὺ διατύπωσε ὁ Μὰρξ στὸν Ἐ π ί λ ο γ ό του στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» (1873) ὅπου ξεχωρίζει ὄχι μόνο τὴν ἐπαναστατικὴ μέθοδο ἀπὸ τὸ συντηρητικὸ σύστημα, ἀλλὰ βλέπει δυὸ διαφορετικὲς καὶ ἀντιτιθέμενες ὄψεις τῆς ἴ δ ι α ς τ ῆ ς χ ε γ κ ε λ ι α ν ῆ ς δ ι α λ ε κ τ ι κ ῆ ς — δηλαδὴ δυὸ ὄψεις τῆς «μεθόδου». Οἱ ὄψεις αὐτὲς εἶναι τὸ «λογικὸ κουκούτσι» ποὺ πρέπει νὰ σωθεῖ καὶ τὸ «μυστικιστικὸ κέλυφος» ποὺ μποροῦσε νὰ πεταχτεῖ.

Ἀργότερα ἕνας ἀκόμα παράγοντας συνεισέφερε στὴν ἐπιτυχία τῆς θέσης τοῦ Ἔνγκελς. Τὸ 1842 τὸ φυλλάδιο τῆς νεανικῆς ἡλικίας του, ποὺ εἶχε γράψει μὲ τὸ ψευδώνυμο «Ὄσβαλντ» καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὑπεράσπιζε τὸν Χέγκελ ἐναντίον τοῦ Σέλλινγκ, ἔγινε γνωστὸ στὸν Μπιελίνσκυ (ποὺ ἔνθερμα ἐπιδοκίμασε). Τὴν ἴδια χρονιὰ τὸ διάβασε ὁ Ἀλέξανδρος Χέρτζεν, ποὺ ζοῦσε τότε στὴ Γερμανία καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὶς ἰδέες τῆς χεγκελιανῆς ἀριστερᾶς. Ὁ Χέρτζεν πῆρε ἀμέσως ὅλες τὶς σημαντικὲς ἰδέες τοῦ «Ὄσβαλντ» καὶ τὶς ἔκανε δικές του.

Αὐτὰ τὰ φαινομενικὰ μικρὰ γεγονότα θὰ εἶχαν ἀργότερα σημαντικὲς συνέπειες. Ὁ Μπιελίνσκυ καὶ ὁ Χέρτζεν ἦταν μεταξὺ τῶν πιὸ ἀντιπροσωπευτικῶν μορφῶν τοῦ ρωσικοῦ «δημοκρατικοῦ ἐπαναστατικοῦ» κινήματος. Ὁ Πλεχάνωφ καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ρῶσοι μαρξιστὲς ἐκπαιδεύτηκαν ἀρχικὰ στὴν παράδοση αὐτή. Ὅταν ἀργότερα προχώρησαν γιὰ νὰ ἐγκολπωθοῦν τὸ μαρξισμό, ἀνακάλυπταν ἐκ νέου στὰ γραπτὰ τοῦ Ἔνγκελς μιὰ ἑρμηνεία γιὰ τὸν Χέγκελ πολὺ ὅμοια μ᾽ ἐκείνη ποὺ εἶχαν μάθει ἤδη ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Μπιελίνσκυ καὶ τοῦ Χέρτζεν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ μόνο ὁ Πλεχάνωφ εἶχε κάποια πραγματικὰ σοβαρὴ γνώση τοῦ Χέγκελ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς καὶ ἦταν γιὰ πολὺ καιρὸ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς Ρώσους μαρξιστὲς (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Λένιν) σὰν ἀδιαμφισβήτητη αὐθεντία στὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα, εἶναι εὔκολο νὰ δοῦμε πόσο βοήθησε τὸ ἔργο του νὰ στερεωθεῖ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἑρμηνείας.

Δὲν πρέπει, ἐπίσης, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ρωσικὴ σοσιαλ-δημοκρατία διέφερε ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἀπόχρωση σ᾽ ἕνα σημεῖο: ἐκεῖ ποὺ οἱ Γερμανοὶ δὲν εἶχαν δείξει ποτὲ οὐσιαστικὸ καὶ βαθὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ αὐστηρὰ φιλοσοφικὰ θέματα, οἱ Ρῶσοι ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους μὲ τὴν πιὸ μεγάλη σοβαρότητα στὰ θέματα αὐτὰ καὶ

στὴν πραγματικότητα τὰ κατέστησαν βασικὸ κριτήριο καὶ δοκιμαστήριο τῆς μαρξιστικῆς «ὀρθοδοξίας» (ἰδιαίτερα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας καὶ κατὰ τὴν ἀναθεωρητικὴ ἐπίθεση τοῦ Μπερνστάιν).

Πρῶτα ὁ Πλεχάνωφ καὶ μετὰ ὁ Λένιν προώθησαν τὸν ὁρισμὸ αὐτῆς τῆς «γενικῆς» φιλοσοφικῆς θεωρίας στὸ λογικό του συμπέρασμα. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἀποκτοῦσε ὁριστικὰ τὴν ἐτικέττα «διαλεκτικὸς ὑλισμὸς» καὶ θ' ἀποτελοῦσε ἕνα ἀναγκαῖο προκαταρκτικὸ στάδιο στὴν περισσότερο «ἰδιαίτερη» θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμὸς μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ βγῆκε ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Ἔνγκελς στὴ βάση τῆς ὑπόθεσης (τώρα ἀξιωματικὴ) ὅτι οἱ δυὸ ἱδρυτὲς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ ἦταν στὴν πλατφόρμα τῆς σκέψης ἕνα πρόσωπο. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τί κατάληξε νὰ σημαίνει αὐτό, εἶναι σωτήριο νὰ συμβουλευτοῦμε τὸ λῆμμα «Κὰρλ Μὰρξ» στὸ ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ «Γκρανὰτ» τοῦ 1914. Τὸ λῆμμα γράφτηκε ἀπ' τὸν Λένιν κι ἀργότερα χρησίμεψε γιὰ πρότυπο στὴ γνωστὴ διατριβὴ τοῦ Στάλιν «Διαλεκτικὸς ὑλισμὸς καὶ ἱστορικὸς ὑλισμός». Τόσο ἡ παράγραφος γιὰ τὸν «φιλοσοφικὸ ὑλισμὸ» τοῦ Μὰρξ ὅσο καὶ ἡ παράγραφος γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Μὰρξ γιὰ τὴ «διαλεκτικὴ» ἀποτελοῦνται στὸ λῆμμα τοῦ Λένιν ἐξολοκλήρου ἀπὸ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἔνγκελς.

Ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ συμπεράνει ὅτι ἀποδίδεται κάποια ἐξαιρετικὰ βαρύνουσα σημασία στὴ διαφορὰ σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Ἔνγκελς. Ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ συμβαίνει κάτι τέτοιο. Μόνο ἡ ἀπουσία τέτοιων διαφορῶν θὰ ἦταν πραγματικὰ κάτι τὸ ἰδιαίτερο. Δεδομένου ὅτι ἀντιφάσεις συναντοῦμε συχνὰ στὸ ἔργο ἑνὸς καὶ μόνο συγγραφέα, εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε γιατὶ δὲν θὰ ἀναδύονταν διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ δυὸ συγγραφεῖς ποὺ — παρὰ τὴ βαθύτατη φιλία τους καὶ τὶς πολλὲς κοινὲς ἰδέες τους — παρέμειναν δυὸ διαφορετικοὶ ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς, στὴ βάση διαφορετικῶν τάσεων καὶ πνευματικῶν ἀρεσκειῶν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι τόσο φανερὸ ποὺ δὲν θ' ἄξιζε νὰ τὸ ἀναφέρουμε. Ὡστόσο, ὁ ἄκαμπτος ταυτισμὸς τῶν δύο πατέρων τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καὶ ἡ ριζωμένη πεποίθηση ὅτι ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς θέσεις τοῦ Ἔνγκελς ἀντανακλοῦσαν τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, θὰ συναντοῦσαν σοβαρότατες ἀντικρούσεις ὅταν, τελικά, θὰ δημοσιεύονταν τὸ ἴδιο τὸ νεανικὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Μάρξ.

Αὐτὸ συνέβηκε, ὅπως εἴδαμε, κυρίως, τὸ 1927 καὶ 1932. Τὰ βασικὰ πρῶτα ἔργα — Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ καὶ Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα — τυπώθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτή. Μέχρι τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἡ ἀποκρυστάλλωση τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» σὰν ἐπίσημη φιλοσοφία τῆς ΕΣΣΔ

καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, εἶχε προχωρήσει ἤδη ἀρκετὰ καὶ ἡ ἐλεύθερη συζήτηση παρουσίαζε αὐξανόμενες δυσκολίες, ἀκόμα καὶ στὸ πιὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς εἶχαν μιὰ προσδιοριστικὴ ἐπίδραση στὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπιφυλάχτηκε στὰ πρῶτα γραπτὰ (κείμενα τῆς νεαρῆς ἡλικίας) τοῦ Μὰρξ τὰ ἑπόμενα σαράντα χρόνια.

Οἱ ἄμεσοι λόγοι γιὰ τὴν ἀντίδραση καὶ τὶς περιπλοκὲς ποὺ δημιούργησαν στοὺς μαρξιστικοὺς κύκλους τὰ κείμενα αὐτά, ἦταν ἀσφαλῶς θεωρητικῆς φύσης. Θὰ ἦταν μιὰ ἀχρείαστη ὑπερβολὴ στὴν περίπτωση αὐτὴ ν' ἀποδώσουμε τὴν ἀντίδραση κατ' εὐθεῖαν σὲ πολιτικοὺς παράγοντες. Ὡστόσο, ἡ ἀπόλυτη ἀκαμψία τοῦ ἐπίσημου δόγματος, ποὺ ἔσφιγγε ἤδη τὸ μαρξισμὸ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Στάλιν, πρόσφερε πολλὰ στὴν ψυχρὴ ὑποδοχὴ ποὺ συνάντησαν τὰ γραφτὰ αὐτὰ τοῦ Μάρξ, ὅταν ἐμφανίστηκαν. Τὸ ψυχρὸ αὐτὸ κλίμα τῆς ὑποδοχῆς τὸ βάρυνε ἡ ἀπουσία κάθε συζήτησης γιὰ τὰ γραφτὰ αὐτά, καθὼς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ταξινομήθηκαν ἀμέσως καὶ μπῆκαν στὸ ράφι.

Βαφτίστηκαν ἀμέσως «Τὰ πρῶτα γραφτά». Ἡ περιγραφὴ ἦταν τυπικὰ ἄμεμπτη: Τὰ κείμενα αὐτὰ γράφτηκαν ὅταν ὁ Μὰρξ ἦταν ἀκόμα πολὺ νέος, εἴκοσι πέντε ἢ εἴκοσι ἕξη χρόνων. Ὡστόσο, αὐτὴ ἦταν κατὰ προσέγγιση ἡ ἡλικία τοῦ Νταίηβιντ Χιοὺμ ὅταν εἶχε κιόλας συνθέσει τὸ φιλοσοφικό του ἀριστούργημα, τὴ «Διατριβὴ στὴν ἀνθρώπινη φύση». Ἡ ἡλικία δὲν πάρθηκε ποτὲ σὰν κριτήριο στὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ φιλόσοφου αὐτοῦ τῆς Σκωτίας. Τὸ ἐπίθετο «πρῶτα» τοποθετήθηκε γιὰ νὰ ἐξηγήσει ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἀνομοιογένεια καὶ κάτι ἀσύνδετο μὲ τὸ δόγμα τῆς κατοπινῆς περιόδου.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο τῆς νεαρῆς ἡλικίας τοῦ Μὰρξ δὲν παρουσιάζει προβλήματα, ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὰ ἔργα του τῆς ὥριμης ἡλικίας. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίστηκαν τὰ «πρῶτα γραφτὰ» καὶ ἰδιαίτερα ἡ «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα», ἦταν ὁ πιὸ δυσμενής. Σήμαινε ὁ τρόπος αὐτὸς ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ συλλάβει κανένας πῶς μποροῦσαν νὰ σχετιστοῦν τὰ γραφτὰ αὐτὰ (ποὺ ἦταν σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση) μὲ τὶς κατοπινὲς ἰδέες τοῦ Μάρξ. Ἢ πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ ρίξουν καινούργιο φῶς στὸ ἔργο τῆς ὡριμότητάς του. Ἀντίθετα, ἔπρεπε νὰ ἰδωθοῦνε πάνω ἀπ' ὅλα σὰν ὑπολείμματα ἑνὸς τρόπου σκέψης ποὺ δὲν ὁδήγησε πουθενά, ποὺ ἔφτασε σ' ἕνα σκοτεινὸ ἀδιέξοδο.

Πῶς ἀλλιῶς θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ — γιὰ ν' ἀναφερθοῦμε σ' ἕνα μόνο, ἰδιαίτερα σημαντικό, παράδειγμα — ἡ ἀπόφαση ποὺ πῆρε τὸ 1957 τὸ Ἰνστιτοῦτο Μαρξισμοῦ - Λενινισμοῦ τῆς Ἀ-

νατολικῆς Γερμανίας (στὴ βάση μιᾶς ἀνάλογης ἀπόφασης τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης) ν' ἀποκλειστοῦν τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» ἀπὸ τὰ «Ἅπαντα Μὰρξ - Ἔνγκελς» καὶ νὰ τὰ ἐκδώσει σὲ χωριστὸ τόμο. (Ἅπαντα Μὰρξ - Ἔνγκελς, Βερολίνο 1957, τόμος 1ος, σελίδα 31).

Ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε τὰ «πρῶτα γραφτὰ» νὰ φαίνονται τόσο «ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ» τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν — ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δικό τους περιορισμὸ — ἡ βαθύτατη ἀνομοιότητά τους πρὸς τὸν «διαλεκτικὸ ὑλισμό». Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπολύτως γιὰ τὴ διαλεκτικὴ τῆς φύσης. Δὲν ἔλεγαν τίποτε ἀπ' ὅσα προετοίμασαν τὸ δρόμο γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Ἔνγκελς μὲ τοὺς τρεῖς βασικοὺς διαλεκτικοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος (τὴ μετατροπὴ τῆς ποσότητας σὲ ποιότητα καὶ τὸ ἀντίθετο, τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὴ σύμπτωση τῶν ἀντιθέτων). Δὲν ἔλεγαν τίποτα ποὺ νὰ μοιάζει κάπως μὲ τὴ σύλληψη τοῦ Ἔνγκελς ὅτι «ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης εἶναι ἕνας ἐξαιρετικὰ γενικός, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πολὺ ἐκτεταμένος καὶ σημαντικὸς νόμος τῆς ἀνάπτυξης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς σκέψης» (Φ. Ἔνγκελς, Ἀντι-Ντῆρινγκ, Μόσχα 1954, σελίδα 195). Ἀντίθετα, ὁ ἀναγνώστης ἦταν ἀντιμέτωπος μὲ μιὰ ὀξύτατη κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ, στὴ μορφὴ μιᾶς ἀνάλυσης ἀπεριόριστα πιὸ δύσκολης καὶ περίπλοκης, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἡ ἁπλὴ ἀντιπαράθεση τῆς «μεθόδου» ἐναντίον τοῦ «συστήματος» ἀπὸ τὸν Ἔνγκελς. Ἐπιπρόσθετα, ὁ Μὰρξ εἶχε ἀνοίξει στὰ γραφτὰ αὐτὰ μιὰ συζήτηση γιὰ τὴν ἀποξένωση καὶ τὴν ἀλλοτρίωση, θέματα ποὺ ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἔνγκελς, τοῦ Πλεχάνωφ καὶ τοῦ Λένιν.

Πόσο δυνατὴ ἦταν ἡ ἐνόχληση ποὺ δημιουργήθηκε ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς πιὸ σοβαροὺς μαρξιστὲς μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ Γκεόργκι Λούκατς καὶ τοῦ Αὐγούστου Κορνού. Στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1967 τοῦ ἔργου του «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὁ Λούκατς ἀναθυμᾶται τὴν «εὔνοια τῆς τύχης» ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαβάσει τὰ Χειρόγραφα τὸ 1930, δυὸ χρόνια πρὶν τὴν ἔκδοσή τους (Γκ. Λούκατς, Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση, Λονδίνο, 1971).

Ἡ ἀνάγνωση τῶν «Χειρογράφων», τοῦ ἔδειξε τὸ βασικὸ λάθος ποὺ εἶχε κάνει στὸ βιβλίο του (ποὺ πρωτοεκδόθηκε τὸ 1923). Εἶχε μπερδέψει τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης στὸν Χέγκελ — ὅπου σημαίνει ἁπλῶς τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης — μὲ τὴν ἐντελῶς διαφορετικὴ ἔννοια ποὺ εἶχε στὰ «Χειρόγραφα» τοῦ Μάρξ. Στὰ «Χειρόγραφα» ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης ἀναφέρεται ὄχι στὰ φυσικὰ ἀντικείμενα σὰν τέτοια, ἀλλὰ στὸ τί συμβαίνει στὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας ὅταν (σὰν ἀποτέλεσμα ειδικῶν κοινωνικῶν σχέσεων) γίνονται ἐμπορεύματα ἢ κεφάλαιο. «Θυ-

μᾶμαι ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν συντριπτικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε πάνω μου ἡ δήλωση τοῦ Μάρξ», γράφει ὁ Λούκατς στὸν πρόλογό του στὸ ἔργο του «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση» (Ἔκδοση 1971, Λονδίνο).

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ ὑπὸ συζήτηση λάθος ἀκύρωσε ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις στὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση». Ἀλλὰ τὸ κεντρικὸ π ρ ό β λ η μ α τοῦ βιβλίου διατήρησε τὴν ἀξία ποὺ εἶχε: δηλαδή, τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς ἀλλοτρίωσης. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ (σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ συγγραφέα) ἀντιμετωπιζόταν «γιὰ πρώτη φορὰ σὰν κεφαλαιῶδες στὴν ἐπαναστατικὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ καπιταλισμοῦ» (Λούκατς: «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση»). Ὡστόσο, ὁ Λούκατς δὲν ἐμβάθυνε περισσότερο στὸ πρόβλημα αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, (πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ «Χειρόγραφα») εἶχε ἀνακαλύψει καὶ διαπιστώσει πόσο σημαντικὸ ἦταν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἴδιου τοῦ Κ ε φ α λ α ί ο υ. Ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐμπόδισε ἦταν ἡ συνήθεια νὰ αἰτιολογεῖ μέσα στὰ πλαίσια καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» καὶ τὴν ἀδυναμία του νὰ συμβιβάσει τὴν κατάσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἀνακάλυψή του. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ χρήση τῶν «Χειρογράφων» ὑπῆρξε γιὰ τὸν Λούκατς στὰ κατοπινὰ ἔργα του ἐντελῶς ἐπεισοδιακὴ (ὅπως, π.χ., οἱ λίγες σελίδες ποὺ τοὺς ἀφιερώνει στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «Ὁ νεαρὸς Χέγκελ») καὶ τὰ θέματα τῆς ἀλλοτρίωσης καὶ τοῦ φετιχισμοῦ ἔχασαν τὴ σημασία τους στὴ σκέψη του.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν μιὰ ἐπιστροφὴ στὴν κατάσταση πραγμάτων ποὺ εἶχε διαμορφωθῆ πρὶν τὴν «Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση», ὅταν (σύμφωνα πάλι μὲ τὰ λόγια τοῦ Λούκατς) «οἱ μαρξιστὲς τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ προσδώσουν στὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ποὺ εἶχε ἐπανεκδώσει ὁ Μέχρινγκ, ὁποιαδήποτε ἄλλη σημασία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἱστορικῶν ντοκουμέντων. Καὶ ἡ ἀξία τους γι' αὐτοὺς περιοριζόταν μόνο στὴν προσωπικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Μάρξ. Μιὰ ἄλλη τελεσίδικη συνέπεια τῆς ἀπροθυμίας αὐτῆς ἦταν ὅτι τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, οὐσιαστικὰ ἐγκαταλειμμένα ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, ἔγιναν εὐχάριστο κυνήγι γιὰ τοὺς ὑπαρξιστὲς καὶ τοὺς καθολικοὺς στοχαστές, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία μετὰ τὸ Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Ἡ ἄλλη περίπτωση, λιγότερο σημαντική, ἀλλὰ ἐξίσου σοβαρὴ κατὰ τὴν ἄποψή μας, ἦταν τοῦ Αὐγούστου Κορνοῦ. Ἡ βαθιὰ γνώση τοῦ Κορνοῦ γιὰ τὸ ἀριστερὸ χεγκελιανὸ κίνημα τὸν ἔκανε νὰ ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς καταγωγῆς τῆς κριτικῆς τοῦ Ἔνγκελς στὸ ἔργο τοῦ Χέγκελ. Βρισκόταν δηλαδὴ στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση νὰ κατονομάσει τὴν πραγματικὴ πηγὴ τῶν ἰδεῶν ποὺ ὁ Μάρξ διατύπωσε στὸ ἔργο του «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ» καὶ νὰ δεῖ γιατί ἡ μελέτη αὐτὴ (παρὰ τὴν ἐπί-

δραση τοῦ Φόϋερμπαχ) ἦταν κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἁπλὸ «ἱστορικὸ ντοκουμέντο τῆς προσωπικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Μάρξ». Παρόλαυτα, ἀκόμα καὶ ὁ Κορνοῦ δὲν ἀφιερώνει στὸ βασικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Μάρξ, παρὰ μόνο λίγες ἐπιφανειακὲς σελίδες, κυρίως γιὰ νὰ τονίσει τὴν ἐπίδραση τοῦ Φόϋερμπαχ. Τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ δυσκολίες τοῦ ὀρθόδοξου «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ», κοινὲς ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς ποὺ καταπιάνονται μὲ θεωρητικὰ θέματα, τὸν ἐμπόδισαν νὰ δεῖ ὁ,τιδήποτε ἄλλο.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἐλάχιστα ἄλλαξε τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς μόνο λίγοι εἰδικοὶ μελετητὲς τῆς «προϊστορίας» τῆς μαρξιστικῆς σκέψης διατηροῦν ξυπνὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ νεανικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ὅπως τὴν «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ», τὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα», τὰ «Χειρόγραφα» κ.ἄ. Τὸ παλιὸ οἰκοδόμημα τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» ἔχασε ἀσφαλῶς πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχική του στερεότητα. Ὡστόσο, ἡ νεώτερη μαρξιστικὴ σκέψη, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν στρουχτουραλισμό, ὄχι μόνο ἔγινε κληρονόμος τῆς βαριᾶς ἐπυμηγορίας τῶν νεανικῶν ἔργων τοῦ Μάρξ, ἀλλὰ ἐπιδιώκει νὰ τὴν προεκτείνει καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῆς «Διακοπῆς τῆς ἐπιστημολογίας» (1), κρίνονται ἀνάξια ἐπιδοκιμασίας καὶ συσχέτισης μὲ τὰ κατοπινὰ ἔργα του. Ἔτσι, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία λίγων Ἰταλῶν μαρξιστῶν μελετητῶν, ὅπως τοῦ Γκαλβάνο ντέλλα Βόλπε (ἀκόμα σχεδὸν ἄγνωστος ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία), τὰ νεανικὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Μάρξ δὲν προσέλκυσαν ἀκόμα τὴν προσοχὴ ποὺ ἀξίζουν.

* * *

Ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀποδόθηκε στὴν «Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ», δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μάρξ κατέχει μιὰ ἰδιαίτερα προνομιοῦχο θέση σὲ ὅλο τὸ ἔργο του (ἢ ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στὰ νεανικά του ἔργα). Ἀντίθετα, τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται εἶναι ὅτι ἡ πιὸ πηγαία καὶ αὐθεντικὴ ἐργασία τοῦ Μάρξ ἀρχίζει νὰ ανα-

(1) Ὅρος ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λουδοβίκος Ἀλθουσὲρ γιὰ νὰ ὑποδηλώσει αὐτὸ ποὺ βλέπει σὰν «ὁριστικὸ διαχωρισμὸ» μεταξὺ τῶν νεανικῶν ἔργων καὶ τῶν ὥριμων ἔργων τοῦ Μάρξ: ὁ νεαρὸς Μάρξ ἐκφράζει μιὰ «χεγκελιανὴ καὶ φοϋερμπαχικὴ ἰδεολογία». Ὁ ἄλλος Μάρξ ἀποτελεῖ τὶς «βασικὲς ἰδέες τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ματεριαλισμοῦ». (Βλέπε, Λουδοβίκος Ἀλθουσὲρ: «Διαβάζοντας τὸ Κεφάλαιο», Λονδίνο 1970, σελ. 309 - 10).

δύεται μαζὶ μὲ τὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» τοῦ 1844.

Εἶναι πάντως ἀπαραίτητο καὶ ἐπιθυμητὸ νὰ τονίζουμε τὴ σοβαρότητα τῆς «Κριτικῆς τῆς θεωρίας τοῦ Κράτους τοῦ Χέγκελ». Ἀπ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Μὰρξ ποὺ πραγματεύονται τὴν πολιτική, τὸ νόμο καὶ τὸ κράτος, ἡ «Κριτικὴ» εἶναι τὸ πιὸ σύνθετο, τὸ λιγότερο διαβασμένο καὶ τὸ περισσότερο παραξηγημένο. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα γραφτὰ τοῦ Μάρξ. Ὡστόσο, τὸ ξεκαθάρισμα τῶν προθέσεών του καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁδηγοῦν σὲ μιὰ πολὺ καλύτερη κατανόηση τόσο τοῦ «Ἑβραϊκοῦ ζητήματος» ὅσο καὶ τῆς ἄλλης μελέτης του «Κριτικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Χέγκελ» — κείμενα ποὺ διαβάστηκαν περισσότερο, ἀναγνωρίστηκαν σὰν σημαντικὰ καὶ κατὰ κάποιο τρόπο εἶναι προσιτότερα στὸ ὕφος. Κάτι ἀκόμα πιὸ σημαντικό: εἶναι ἡ «Κριτικὴ» ποὺ συνδέει τὴν ἄποψη τοῦ Μὰρξ γιὰ τὴν χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ μὲ τὶς κατοπινὲς ἀναλύσεις του γιὰ τὸ σύγχρονο κράτος καὶ γιὰ τὴ βάση του στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἡ «Κριτικὴ» φανερώνει ἴσως περισσότερο καθαρὰ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο τὸν τρόπο ποὺ ἡ κριτικὴ σκέψη τοῦ Μὰρξ κινήθηκε κατὰ μῆκος μιᾶς ἁπλῆς γραμμῆς ἀνάπτυξης, ποὺ ἁπλωνόταν ἀπὸ τὸν διαλογισμὸ πάνω στὴ φιλοσοφικὴ λογικὴ ὥς τὴν ἀνατομία τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀντιστροφὴ ὑποκειμένου - κατηγορουμένου στὴ λογικὴ τοῦ Χέγκελ, ἡ ἀνάλυσή του γιὰ τὴν ἀποξένωση καὶ ἀλλοτρίωση καὶ (τελικὰ) ἡ κριτική του γιὰ τὸν φετιχισμὸ τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοῦ κεφαλαίου, δείχνουν ἕνα προοδευτικὸ ξεδίπλωμα, μιὰ διαρκῶς βαθύτερη κατανόηση μιᾶς ἁπλῆς προβληματικῆς.

Ὑπάρχει ἕνας φανερὸς κίνδυνος ὅταν ὑπερτονίζουμε τοὺς παράγοντες τῆς συνέχειας στὸ ἔργο τοῦ Μὰρξ καὶ ἐγκαταλείπουμε τὰ καινοφανῆ στοιχεῖα ἢ τὴν ἀνακοπὴ ποὺ εἶναι παροῦσα σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς φάσεις τῆς ἀνάπτυξής του. Αὐτὸ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ἀποτυχία νὰ καταλάβουμε τὴν ἴδια τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ὁ Μὰρξ, ἀργὰ καὶ κοπιαστικά, ἄνοιξε τὸ δρόμο του γιὰ τὴν τελικὴ κατανόηση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι, ἴσως, ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ προλάβουμε κάθε τέτοιο πειρασμό, ὑπογραμμίζοντας ξανὰ ὅτι ἡ πιὸ εἰδικὴ περιοχὴ ἀνάπτυξης τοῦ μαρξισμοῦ ἦταν ἡ κοινωνικο-οἰκονομική. Οἱ περιορισμοὶ τῶν νεανικῶν κειμένων στηρίζονται στὸ γεγονὸς αὐτό, δηλαδὴ στὴν καθοριστικὴ σημασία ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς κατοπινὲς προόδους τοῦ Μὰρξ στὰ ὥριμα οἰκονομικὰ γραφτά του, στὴ ρωμαλέα θεωρία του τῆς ἀξίας καὶ ὑπεραξίας, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους κλπ.

Κοιταγμένη κάτω ἀπὸ τὸ φῶς αὐτό, ἡ «Κριτικὴ» καὶ ἄλλα μι-

κρότερα γραφτὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ ἀποτελοῦν ἕνα τελικό, σχεδὸν ὁριστικὸ βῆμα στὴ γενικὴ θεωρία τοῦ νόμου καὶ τοῦ κράτους, ἐνῶ τὰ «Χειρόγραφα» ἀντιπροσωπεύουν ἀντίθετα τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς ἕνα μακρὺ (καὶ τελικὰ περισσότερο σημαντικὸ) πνευματικὸ ταξίδι, πλούσιο σὲ ἀνακαλύψεις. Τὸ ἴδιο τὸ μεγαλεῖο τῶν κατοπινῶν ἔργων — «Κεφάλαιο» καὶ «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» — δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ κάνει τὸ πρῶτο βῆμα νὰ φαίνεται κάπως ἄσχετο. Ἀλλὰ (μολονότι κατανοητὴ) ἡ κρίση αὐτὴ εἶναι ἐπίσης λανθασμένη. Δὲν θὰ ἦταν σωστὸ ἡ κατοπινὴ ἐργασία τοῦ Μὰρξ νὰ σκιάσει τὴν πραγματικὴ σημασία τῶν «Χειρογράφων» τοῦ 1844 καὶ ἰδιαίτερα τὸ ζωτικό τους κεντρικὸ σημεῖο, τὸ κεφάλαιο ποὺ πραγματεύεται τὴν «ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας».

Μ' ἕναν τρόπο ἀνάλογο πρὸς πολλὲς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν «Κριτική», μαρξιστὲς κριτικοὶ συχνὰ ἀντέκρουσαν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ ἀποξένωσης στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι καὶ αὐτὴ φτιαγμένη στὰ πρότυπα τῆς θεωρίας τοῦ Φόυερμπαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση. Μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ ὁ Φόυερμπαχ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀντικειμενοποιεῖ τὴ δική του «οὐσία» καὶ τὴ διαχωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, μετατρέποντάς την σ' ἕνα αὐτάρκη ὑποκείμενο ποὺ ὀνομάζεται «Θεός»· ὁπότε τὸ προϊὸν κυριαρχεῖ τὸν παραγωγό, τὸ πλάσμα γίνεται ὁ Δημιουργὸς καὶ οὕτω καθεξῆς. Στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα» (ὑποστηρίζεται) ὁ Μὰρξ παραμένει αἰχμάλωτος τοῦ σχήματος αὐτοῦ καὶ μᾶς δίνει μόνο μιὰ ἀνθρωπολογικὴ θεωρία, μιὰ θεωρία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸν «Ἄνθρωπο» ἀφηρημένα, μὲ τὸν ἄνθρωπο ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πραγματικὲς κοινωνικο-ιστορικὲς σχέσεις.

Ἡ σειρὰ τῶν κειμένων, ὡστόσο, ποὺ παρουσιάζονται στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἀφεαυτοῦ της ἀρκετὴ νὰ δώση μιὰ πρώτη ἀπάντηση στὶς ἀντιρρήσεις αὐτές. Οἱ ἀναφορὲς στὴν ἐργατικὴ τάξη, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, στὰ «Γερμανο - γαλλικὰ χρονικά», τὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ θέματα ποὺ χειρίστηκε τόσο ρωμαλέα στὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα» καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ λαμπρὴ ἀνάλυση τῶν διαφορῶν μεταξὺ ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ σύγχρονης κοινωνίας στὴν «Κριτική» του, πῶς εἶναι δυνατὸ ν' ἀφήσουν ὁποιονδήποτε ποὺ θὰ ἐρχόταν ἀντιμέτωπος μὲ τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάλυσης στὰ 1843 νὰ φανταστεῖ ὅτι, μόλις ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὁ Μὰρξ θὰ ὀπισθοδρομοῦσε σὲ μιὰ ἁπλὴ «ἀνθρωπολογικὴ» θέση;

Ἀλλὰ καὶ σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάλυση τοῦ Φόυερμπαχ γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μὰρξ συνέχισε νὰ κάνει κάποια χρήση τοῦ προτύπου αὐτοῦ στὸ κατοπινό του ἔργο (χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι ἐπιστρέφει στὴν ἀνθρωπολογία). Ἡ χρήση αὐτή, γιὰ παράδειγμα, φαίνεται στὸ μέρος «Ὁ φετιχι-

σμός τῶν ἐμπορευμάτων» στό «Κεφάλαιο». Ἀφοῦ δείχνει πῶς μιὰ «ὁριστικὴ κοινωνικὴ σχέση μεταξὺ ἀνθρώπων προσλαμβάνει ἐδῶ, γι' αὐτούς, τὴν ἀπίστευτη μορφὴ μιᾶς σχέσης μεταξὺ πραγμάτων», συνεχίζει καὶ λέει: «Γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἀναλογία πρέπει νὰ πετάξουμε στὸ ὁμιχλῶδες βασίλειο τῆς θρησκείας», ἀφοῦ εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτὲς τὶς περιοχὲς ποὺ «τὰ προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ ἐμφανίζονται σὰν αὐτόνομες μορφὲς προικισμένες μὲ μιὰ δική τους ζωή... Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὰ προϊόντα τῶν ἀνθρώπινων χεριῶν». («Κεφάλαιο», τόμος πρῶτος, σελ. 72).

Οἱ κατηγορίες ἐναντίον τῶν «Χειρογράφων» ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τοῦ «διαλεκτικοῦ ματεριαλισμοῦ» (δικαιολογημένος ὁ θυμός τους ἀπὸ ἕνα κείμενο ποὺ χειρίζεται προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ «διαλεκτικὸς ματεριαλισμὸς» δὲν ἔχει τίποτα νὰ πεῖ) μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σ' ἕναν ξεθωριασμένο μύθο. Σύμφωνα μὲ τὸ μύθο αὐτό, μετὰ τὴ μάχη μὲ τοὺς χεγκελιανοὺς ἀριστερούς, ὁ Μὰρξ ποτὲ δὲν χρησιμοποίησε ξανὰ τὴν ἰδέα τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης: ἁπλούστατα, ἡ ἰδέα αὐτὴ ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὸ ὥριμο ἔργο του.

Ὁ Ε. Μποτιτζέλι, γιὰ παράδειγμα, ἔδωσε πρόσφατα νέα ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη στὴν εἰσαγωγή του στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τῶν «Χειρογράφων». Καὶ ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι μόνος στὴν πεποίθηση αὐτή. Ἡ κριτικὴ αὐτῆς τῆς τάξης εἶναι ἀνίκανη νὰ κατανοήσει ὅτι γιὰ τὸν Μὰρξ τὸ φαινόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης ἢ τῆς ἀποξένωσης καὶ τὸ φαινόμενο τοῦ φετιχισμοῦ εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα — καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ φετιχισμοῦ ἢ τῆς ἀντικειμενοποίησης γίνεται ἀσφαλῶς, διεξοδικὰ στοὺς τρεῖς τόμους τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα περιοριστεῖ κανεὶς στὴ χρήση τῶν πραγματικῶν ὅρων «ἀλλοτρίωση» καὶ «ἀποξένωση», τὸ μόνο δύσκολο πρόβλημα ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει ὁ ἀναγνώστης θὰ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ ἑκατοντάδες ἐδάφια στὴν «Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» καὶ στὶς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» ὅπου οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐμφανίζονται σὲ θέσεις - κλειδιά.

Στὴν «Εἰσαγωγή», γιὰ παράδειγμα, συζητώντας τὸ πρόβλημα καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὁ Μὰρξ φανερώνει μὲ τί τρόπο ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ ποὺ ἀπὸ πρώτη ματιὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα ἰσοδύναμο, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνας διαλεκτικὸς διαχωρισμὸς τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία. Συμποσοῦται σὲ «κατάλληλη ξένη ἐργασία χωρὶς ἀνταλλαγή, χωρὶς ἰσοδύναμο». Καὶ συνεχίζει:

> Ἡ παραγωγὴ ποὺ βασίζεται στὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἐνεργεῖ αὐτὴ ἡ ἐλεύθερη καὶ ἴση ἀνταλλαγὴ τῶν ἰσοδυνάμων... εἶναι στὴ βάση της ἡ ἀνταλλαγὴ τῆς ἀντικειμενο-

π ο ι η μ έ ν η ς ἐ ρ γ α σ ί α ς σὰν ἀνταλλακτικὴ ἀξία, τῆς ζωντανῆς ἐργασίας σὰν ἀξία χρήσης, ἤ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε αὐτὸ μ' ἕναν ἄλλο τρόπο, ὁ συσχετισμὸς τῆς ἐργασίας πρὸς τὶς ἀντικειμενικές της συνθῆκες — καὶ γι' αὐτὸ πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα ποὺ δημιούργησε ἀφεαυτοῦ της — σὰν ξένη ἰδιοκτησία («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 514 - 15).

Στὶς τελευταῖες σελίδες, στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», βρίσκουμε τὴν ἀκόλουθη παρόμοια ἐπιχειρηματολογία:

Ἀφοῦ ἡ ζωντανὴ ἐργασία — μέσα ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ κεφαλαίου καὶ ἐργάτη — ἐνσωματώνεται στὸ κεφάλαιο καὶ ἐμφανίζεται σὰν μιὰ δραστηριότητα ποὺ ἀνήκει στὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας, ὅλες οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σὰν παραγωγικὲς δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἀκριβῶς ὁ γενικὸς κοινωνικὸς τύπος τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται στὸ χρῆμα σὰν ἰδιοκτησία ἑνὸς πράγματος. Ἔτσι, ἡ παραγωγικὴ δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ οἱ εἰδικοὶ τύποι της ἐμφανίζονται τώρα σὰν παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τύποι κεφαλαίου τῆς ὑ λ ο π ο ι η μ έ ν η ς ἐργασίας, τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς ἐργασίας — ποὺ καθὼς προσέλαβαν τὴν ἀνεξάρτητη αὐτὴ μορφή, προσωποποιοῦνται ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη σὲ σχέση πρὸς τὴ ζωντανὴ ἐργασία. Ἐδῶ ἔχουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴ διαστροφὴ τῆς σχέσης τὴν ὁποία ἀποκαλέσαμε ἤδη, ὅταν μιλούσαμε γιὰ τὸ χρῆμα, φ ε τ ι χ ι σ μ ό.

Λίγο πιὸ κάτω ὁ Μὰρξ προσθέτει:

Ἤδη, στὴν ἁπλή της μορφὴ ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀντιστροφὴ — προσωποποίηση τοῦ πράγματος καὶ ὑλοποίηση τοῦ ἀτόμου: Γιατὶ ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει τὴ μορφὴ αὐτὴ ἀπ' ὅλες τὶς προηγούμενες μορφές, εἶναι ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν κυβερνᾶ τὸν ἐργάτη σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητες τοῦ τελευταίου, τὸν κυβερνᾶ στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι «κεφάλαιο». Ἡ κυριαρχία του δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ὑλοποιημένης ἐργασίας πάνω στὴ ζωντανὴ ἐργασία, τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη πάνω στὸν ἐργάτη τὸν ἴδιο...

Καὶ καταλήγει:

Ἡ καπιταλιστικὴ παραγωγὴ ἀναπτύσσει πρῶτα σὲ μεγάλη κλίμακα (πετώντας τες μακριὰ ἀπὸ τὸν μεμονωμένο ἀνεξάρτητο ἐργάτη) τόσο τὶς ἀντικειμενικὲς ὅσο καὶ τὶς ὑποκειμενικὲς συνθῆκες τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ τὶς ἀναπτύσσει σὰν δυνάμεις ποὺ κυριαρχοῦν πάνω στὸν μ ε μ ο ν ω μ έ ν ο ἐ ρ γ ά τ η, ἐνῶ ταυτόχρονα εἶναι ξ έ ν ε ς πρὸς αὐτόν. («Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας», μέρος πρῶτο, Λονδίνο 1969, σελ. 389 - 90 καὶ 392).

Δηλώσεις σὰν τὶς παραπάνω, φανερώνουν καθαρὰ τὴν ἐπιμονὴ σὲ ὁρισμένους ὅρους - κλειδιὰ καὶ ἰδέες ποὺ μορφοποιήθηκαν στὰ νεανικὰ κείμενα: ἡ «ἀντιστροφὴ» ποὺ ἀναποδογυρίζει τὸν κόσμο γιὰ νὰ δώσει «τὴν προσωποποίηση τοῦ πράγματος καὶ τὴν ὑλοποίηση τῶν ἀτόμων» ἢ «κυριαρχία... τοῦ προϊόντος τοῦ ἐργάτη πάνω στὸν ἴδιο τὸν ἐργάτη» καὶ ἡ κυριαρχία τῆς «ὑλοποιημένης

εργασίας πάνω στή ζωντανή εργασία» καί τελικά ή κυριαρχία πάνω στούς ανθρώπους όλων τών δυνάμεων καί εξουσιών πού οί ίδιοι δημιούργησαν καί πού πυργώνουν πάνω τους σάν οντότητες αποξενωμένες απ' αυτούς.

Τά ίδια αυτά θέματα είναι ή καρδιά τών «Οικονομικών καί φιλοσοφικών χειρογράφων». Στήν αποξενωμένη εργασία — πού ό Μάρξ τήν κατανοεί ήδη σάν μ ι σ θ ω τ ή ε ρ γ α σ ί α, εργασία πού αποφέρει εμπορεύματα καί κεφάλαιο — ό εργάτης αντικειμενοποιεί καί αλλοτριώνει τήν ίδια του τήν ουσία. «Τό αντικείμενο πού παράγει ή εργασία, τό προϊόν της, αντιμετωπίζει τήν «ουσία» αυτή σάν ξένη ύπαρξη, σάν δύναμη ανεξάρτητη από τόν παραγωγό», γιατί τό προϊόν τής αποξενωμένης μισθωτής εργασίας δέν είναι ένα φυσικό αντικείμενο τροποποιημένο καί προσαρμοσμένο στίς δικές του ανάγκες από τόν άνθρωπο (μιά «αξία χρήσης»). Είναι μάλλον ή αντικειμενοποίηση τής ίδιας τής ανθρώπινης υποκειμενικότητας, τής υποκειμενικότητας τού εργάτη πού κατά τήν εργασία διαχωρίζεται απ' αυτόν καί ενσωματώνεται στό υλικό αντικείμενο ή στήν αξία χρήσης (τό «σώμα» ή ύλη «περικάλυμμα» τού εμπορεύματος). Όποτε μέ τή μορφή αυτή ή «ουσία» τού εργάτη γίνεται αντικειμενοποιημένη εργασία. Είναι ή «φασματική αντικειμενικότητα» στήν οποία αναφέρεται ό Μάρξ στό «Κεφάλαιο». Καί όπως γράφει στήν «Εισαγωγή», «...ή αντικειμενοποιημένη εργασία παρουσιάζεται ταυτόχρονα, κατά τή διαδικασία αυτή, σάν ή μ η α ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α τού εργάτη, σάν αντικειμενικότητα μιάς υποκειμενικότητας αντιθετικής πρός τόν εργάτη, σάν ι δ ι ο κ τ η σ ί α μιάς θέλησης ξένης πρός αυτόν...» («Εισαγωγή στήν κριτική τής πολιτικής οικονομίας», σελ. 512).

Στίς πρώτες σελίδες τών «Χειρογράφων» βρίσκουμε τόν Μάρξ νά είναι αρκετά προχωρημένος στήν κατανόηση ενός πράγματος πού οί κριτικοί του καί οί ερμηνευτές του θ' αγωνίζονταν ακόμα νά κατανοήσουν έναν αιώνα αργότερα. Εκείνο πού κατανοούσε ό Μάρξ ήταν ότι τό αντικείμενο πού παράγεται από τήν αλλοτριωμένη μισθωτή εργασία δέν είναι μόνο ένα υλικό πράγμα, αλλά ή αντικειμενοποίηση τής υποκειμενικότητας τού εργάτη, τής εργατικής του δύναμης. Αυτό σημαίνει, όπως ό Μάρξ εξηγεί στίς «Θεωρίες τής υπεραξίας», ότι «Όταν μιλάμε γιά τό εμπόρευμα σάν υλοποίηση τής εργασίας — μέ τήν έννοια τής ανταλλακτικής του αξίας — αυτό είναι σά νά μιλάμε γιά έναν φανταστικό, δηλαδή έναν καθαρά κοινωνικό τρόπο ύπαρξης τού εμπορεύματος, πού δέν έχει τίποτα νά κάνει μέ τή φυσική πραγματικότητα...». («Θεωρίες τής υπεραξίας», Μέρος πρώτο, σελ. 171). Τό σημείο αυτό τό επαναλαμβάνει στό «Κεφάλαιο».

Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες διαφέρουν ἀπὸ τὸν Ντὰμ Κουίκλυ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι «ἕνας ἄνθρωπος δὲν ξέρει ποῦ ἔχει τὴν ἀντικειμενικότητα». Οὔτε ἕνα ἄτομο ὕλης δὲν εἰσέρχεται στὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες. Ἡ ἀντικειμενικότητα τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἀξίες εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τῆς τραχιᾶς αἰσθητήριας ἀντικειμενικότητας τῶν ἐμπορευμάτων σὰν φυσικὰ ἀντικείμενα. Ἕνα μεμονωμένο ἐμπόρευμα μποροῦμε νὰ τὸ κάνουμε ὅ,τι θέλουμε' εἶναι, ὅμως, ἀδύνατο νὰ τὸ κατανοήσουμε σὰν ἕνα πράγμα ποὺ κατέχει ἀξία. Ὡστόσο, πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι τὰ ἐμπορεύματα κατέχουν ἕναν ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα σὰν ἀξίες μόνο ὅταν εἶναι ὅλα ἐκφράσεις μιᾶς ταυτόσημης κοινωνικῆς οὐσίας, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. («Κεφάλαιο», Τόμος πρῶτος, σελ. 47).

Τὰ «Χειρόγραφα», ὅμως, πηγαίνουν ἀκόμα πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση αὐτή, ὅτι δηλαδὴ στὴν ἀποξενωμένη ἐργασία οἱ ἄνθρωποι ἀλλοτριώνουν τὴν ἴδια τους τὴν «οὐσία» ἢ «φύση». Τὰ «Χειρόγραφα» τοῦ Μὰρξ ἄφησαν πολὺ πίσω σὲ οὐσία, ἂν ἴσως ὄχι καὶ στὴ μορφὴ ἀκόμα, τὴ χαρακτηριστικὴ φουερμπαχικὴ θέση ποὺ ἀναφέρεται ἕκτη κατὰ σειρὰ στὶς σημειώσεις του «Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ»: «Ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου... μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μόνο σὰν γένος, σὰν μιὰ ἐσωτερική, βουβὴ γενικότητα ποὺ φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ὰ ἑνώνει τὰ πολλὰ ἄτομα» (Κὰρλ Μάρξ, «Θέσεις γιὰ τὸν Φόυερμπαχ»). Πιθανότατα ἡ πιὸ αὐθεντικὴ καὶ μοναδικὴ ἔκφραση στὰ «Χειρόγραφα» εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Μὰρξ νὰ προσδιορίσει ἀπὸ τί πραγματικὰ ἀποτελεῖται αὐτὴ ἡ ἀνθρώπινη «οὐσία» ἢ «ἀνθρώπινη φύση» καὶ νὰ δείξει ὅτι δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ τὴν οὐσία τῶν προηγουμένων μεταφυσικῶν φιλοσοφιῶν.

Στὶς «Μελέτες γιὰ τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Χέγκελ» (1969), ὁ Ζὰν Ἰππόλυτος ὑποστηρίζει ὅτι ἀνάμεσα στὰ σαφέστερα θέματα τῶν «Χειρογράφων» ἀνακάλυψε τὴν ἐπιβίωση τοῦ «φυσικοῦ νόμου» — τὴ συνεχιζόμενη ἠχώ, σὰ νὰ ποῦμε, μιᾶς θέσης προσδεμένης στὶς θεωρίες τῶν Φυσικῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ αὐτὸ καὶ μόνο ἀποκαλύπτει ἐλλειπὴ κατανόηση τοῦ Ἰππόλυτου γιὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔβλεπε ὁ Μὰρξ τὴν ἐξέλιξη. Γιὰ ν' ἀποφεύγει κανεὶς τέτοια λάθη, εἶναι ἀρκετὸ νὰ διαβάσει τὸ «Ἑβραϊκὸ ζήτημα». Στὴν πραγματικότητα τὰ «Χειρόγραφα» προσδιορίζουν τὴν «ἀνθρώπινη φύση» μ' ἕναν ριζικὰ διαφορετικὸ τρόπο: ὄχι σὰν μιὰ «φύση» ἢ «οὐσία» τοῦ εἴδους ποὺ βρίσκουμε στὴ φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ σὰν μιὰ σ ε ι ρ ὰ ἀ π ὸ σ χ έ σ ε ι ς.

Ἂν ὁ ἐργάτης ἀλλοτριώνει ἢ διαχωρίζει τὴν ὑποκειμενικότητά του ἀπὸ τὸν ἑαυτό του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ εἶναι ταυτόχρονα χωρισμένος καὶ διαιρημένος τόσο ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τῆς φύσης (τὰ μέσα του παραγωγῆς καὶ συντήρησης), ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ ἐργατική του δραστηριότητα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι

ὁ Μὰρξ δὲν συλλαμβάνει τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ ἐργάτη σὰν μιὰ καθορισμένη οὐσία ἢ μιὰ «ἐσωτερικὴ βουβὴ γενικότητα», ἀλλὰ σὰν μιὰ λειτουργία τῆς σχέσης του μὲ τὴ φύση καὶ μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — μιὰ λειτουργία ἐνδο-ἀνθρώπινων ἢ κοινωνικῶν σχέσεων.

Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ κλειδὶ στὴν πιὸ συναρπαστικὴ ἔκφραση τῶν «Χειρογράφων» καὶ (πιὸ ἰδιαίτερα) στὸ κεφάλαιο «Ἀποξενωμένη Ἐργασία». Τὸ μυστικό τους εἶναι ὅτι ὁ Μὰρξ βλέπει τὴ διαδικασία τῆς ἀποξένωσης νὰ συντελεῖται ταυτόχρονα σὲ τρεῖς κατευθύνσεις ἢ διαστάσεις: (1) σὰν ἀποξένωση τοῦ ἐργάτη ἀπὸ τὸ ὑλικό, ἀντικειμενικὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του· (2) σὰν ἀποξένωση ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν ἐργατικὴ δραστηριότητα (δὲν ἀνήκει στὸν ἑαυτό του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας του, ἀλλὰ σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει πουλήσει τὴν ἡμερήσια ἐργατική του δραστηριότητα· (3) τελικά, σὰν ἀποξένωση ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἀπὸ τὴ χρήση στὴν ὁποία τοποθετεῖται ἡ ἐργατική του δύναμη. Γράφει ὁ Μὰρξ στὰ «Χειρόγραφα»:

> Ἐξετάσαμε τὴν πράξη τῆς ἀποξένωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, τῆς ἐργασίας, ἀπὸ δύο ὄψεις: (1) τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὸ π ρ ο ϊ ό ν τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς σὰν ἕνα ξένο ἀντικείμενο ποὺ ἔχει ἐξουσία πάνω του. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα ἡ σχέση πρὸς τὸν αἰσθητὸ ἐξωτερικὸ κόσμο, πρὸς τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, σὰν κόσμος ξένος καὶ σὲ ἐχθρικὴ ἀντίθεση μαζί του. (2) τὴ σχέση τῆς ἐργασίας πρὸς τὴν π ρ ά ξ η τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς μέσα στὴ διαδικασία τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς. Ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα σὰν κάτι ξένο ποὺ δὲν τοῦ ἀνήκει, μιὰ δραστηριότητα σὰν παθητικότητα, μιὰ δύναμη σὰν ἀνικανότητα, μιὰ δημιουργικότητα σὰν εὐνουχισμός, ἡ δική του φυσικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα, ἡ προσωπική του ζωὴ — γιατὶ τί ἄλλο εἶναι ἡ ζωὴ ἐκτὸς ἀπὸ δραστηριότητα; — σὰν μιὰ δραστηριότητα ποὺ στρέφεται ἐναντίον του, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτὸν καὶ δὲν τοῦ ἀνήκει.

Ἡ τρίτη ὄψη τῆς ἀποξένωσης, προσθέτει ὁ Μὰρξ λίγο πιὸ κάτω στὰ «Χειρόγραφα», εἶναι ὅτι

> μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ἀπὸ τὴ ζωτική του δραστηριότητα, ἀπὸ τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη, εἶναι ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἑαυτό του, βρίσκεται ἐπίσης ἀντιμέτωπος μὲ ἄ λ λ ο υ ς ἀνθρώπους. Ἐκεῖνο ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασία του, πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἴδιο, ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Ἀπὸ πρώτη ματιὰ τέτοιες διατυπώσεις μπορεῖ νὰ φανοῦν

πραγματικός γρίφος, ἕνα περίτεχνο λογοπαίγνιο. Στὴν πραγματικότητα καταγράφουν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐνοράσεις ποὺ θὰ ἐπεξηγοῦνταν ἀργότερα στὸ «Κεφάλαιο»: Δηλαδή, ὅτι ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὸν ἑ α υ τ ό της σὰν ἐμπόρευμα. Παράγει καὶ ἀναπαράγει ὄχι μόνο ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὶς κ ο ι ν ω ν ι κ έ ς σ χ έ σ ε ι ς τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτὸς ὁ ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει στὰ «Χειρόγραφα» στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου Ἀποξενωμένη Ἐργασία καὶ τὸν συναντᾶμε ξανὰ περισσότερο ἀναπτυγμένο καὶ ἐμπλουτισμένο στὸ κεφάλαιο 23 τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἁπλὴ Ἀναπαραγωγή». Ἐδῶ ὁ Μὰρξ φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι «Ἡ καπιταλιστικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἰδωμένη σὰν σύνολο, σὰν συνεχόμενη παραγωγή, δηλαδὴ μιὰ διαδικασία ἀναπαραγωγῆς, παράγει ὄχι μόνο ἐμπορεύματα, ὄχι μόνο ὑπεραξία, ἀλλὰ ἐπίσης παράγει καὶ ἀναπαράγει τὴν ἴδια τὴ σχέση — κεφάλαιο· ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ μισθωτὸς ἐργάτης.

Ἔτσι, ἡ ἀνθρώπινη ὑποκειμενικότητα ἢ «οὐσία» ἀποξενωμένη ἀπὸ τὴ μισθωτὴ ἐργασία, δὲν εἶναι πιὰ ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς (τὸ «ὑπερβατικὸ ἐγὼ» τοῦ Κάντ, ὁ Λ ό γ ο ς τοῦ Χέγκελ), ἀλλὰ μιὰ λειτουργία ποὺ μεσολαβεῖ στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση καὶ μὲ τὸ δικό του εἶδος. Εἶναι ἡ «μεσολαβητικὴ δραστηριότητα, ἡ ἀνθρώπινη, κοινωνικὴ πράξη» γιὰ τὴν ὁποία μιλᾶ ὁ Μὰρξ στὶς σημειώσεις του γιὰ τὸν Τζαίημς Μὶλλ τὸ 1844 - 1845. Εἶναι ἡ λειτουργία πού, ἀφοῦ ἀποσπάσει ἢ διαχωρίσει τὸν ἑαυτό της ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη αὐτὴ συνδετικότητα τῶν σχέσεων (ἄνθρωπος - φύση, ἄνθρωπος - ἄνθρωπος), γίνεται μεταβιβάσιμη ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ λειτουργία σ' ἕνα αὐτάρκες ὑποκείμενο καὶ προσλαμβάνει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἀνεξάρτητης ὀντότητας. Μεταβιβάζεται στὸ Θ ε ό ἢ στὸ χ ρ ῆ μ α.

> Στὴν κοινωνία αὐτὴ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, γράφει ὁ Μὰρξ στὴν «Εἰσαγωγή» του τὸ 1857, τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται ἀποσυνδεμένο ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς δεσμοὺς κλπ., οἱ ὁποῖοι σὲ παλιότερες ἱστορικὲς περιόδους τὸν καθιστοῦσαν ἐξάρτημα μιᾶς ὁριστικῆς καὶ περιορισμένης συνένωσης... Μόνο τὸν 18ο αἰώνα, στὴν «πολιτικὴ κοινωνία» ἔρχονται οἱ διάφοροι τύποι τῆς κοινωνικῆς συνδετικότητας ν' ἀντιμετωπίσουν τον ἄνθρωπο σὰν ἕνα ἁπλὸ μέσο γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς σκοπούς του, σὰν ἐξωτερικὴ ἀναγκαιότητα. («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 83 - 84).

Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ σημεῖα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο, τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῶν σύγχρονων ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων, εἶναι ὅτι στὶς σχέσεις αὐτὲς ὁ κοινωνικὸς κρίκος παρουσιάζεται σὲ μᾶς σὰν κάτι διαχωρισμένο (ἀποξενωμένο) ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἄτομα ποὺ παράγουν

τὸν κρίκο αὐτό. Ζοῦμε στὴν κοινωνία, μέσα στὸν ἱστὸ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων· ὡστόσο εἶναι ἀπόλυτα δυνατὸ αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις νὰ μὴν ἔχουν καμιὰ ἐντελῶς σημασία γιὰ μᾶς (ἂς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεργίας). Γενικὰ ἡ κοινωνικὴ σχέση ἔχει γίνει κάτι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴ σχέση αὐτὴ πρέπει νὰ φέρουν σὲ πέρας ὁρισμένες ἐνέργειες: νὰ πουλήσουν τὴν ἐργατική τους δύναμη, νὰ βροῦν κάποιον ποὺ νὰ θέλει νὰ τοὺς ἀπασχολήσει, κλπ. Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ σχέση ποὺ κατέστησε τὸν ἑαυτό της ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τώρα ἀντιπαραθέτει τὸν ἑαυτό της σ ὰ ν «κοινωνία» σὰν κάτι ἔξω καὶ πάνω ἀπ' αὐτούς, διακρίνεται καὶ περιγράφεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ «Χειρόγραφα» σὰν χ ρ ῆ μ α. Χρῆμα εἶναι ὁ κοινωνικὸς δεσμὸς μεταμορφωμένος σὲ ἰδιοκτησία πραγμάτων, ἡ δύναμη τῆς κοινωνίας ἀπολιθωμένη σ' ἕνα ἀντικείμενο.

Αὐτὴ εἶναι ἡ προοπτικὴ στὴν ὁποία πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ μεγάλη ἀνάλυση τοῦ χρήματος ποὺ γίνεται στὴν «Εἰσαγωγή»: μιὰ ἀνάλυση συμπυκνωμένη ἀπὸ τὸν Μάρξ, σὲ διάφορα σημεῖα μὲ τὶς παρακάτω ἐγκυμονοῦσες φράσεις:

> Τὸ ἄτομο μεταφέρει τὴν κοινωνική του δύναμη, καθὼς καὶ τὸν δεσμό του μὲ τὴν κοινωνία, στὴν τσέπη του... Ἔτσι τὸ χρῆμα εἶναι ὁ Θεὸς ἀνάμεσα στὰ ἐμπορεύματα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χρῆμα εἶναι ἕνα ἀτομικοποιημένο ἀπτὸ ἀντικείμενο, μπορεῖ νὰ γίνει ἀντικείμενο ἔρευνας, νὰ βρεθεῖ, νὰ κλαπεῖ, νὰ ἀνακαλυφθεῖ· ἔτσι ὁ γενικὸς πλοῦτος μπορεῖ χειροπιαστὰ νὰ μεταβιβαστεῖ στὴν κατοχὴ ἑνὸς συγκεκριμένου ἀτόμου... Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ χρῆμα γίνεται ἄμεσα καὶ ταυτόχρονα ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ κ ο ι ν ό τ η τ α, ἀφοῦ εἶναι ἡ γενικὴ οὐ[illegible] γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὅλων καὶ [illegible] ἴδια [illegible], τὸ [illegible] προϊὸν ὅλων. Ἀλλά, ὅπως εἴδαμε, γιὰ τὸ χρῆμα ἡ κοινότητα εἶναι την ἴδια καὶ τὴν αὐτὴ στιγμὴ μόνο μιὰ ἀφαίρεση, μόνο ἕνα ἐξωτερικό τυχαῖο πράγμα γιὰ τὸ ἄτομο καὶ ταυτόχρονα ἁπλῶς ἕνα μέσο γιὰ τὴν ἱκανοποίησή του σὰν ἕνα ἀπομονωμένο ἄτομο... Ἡ ειδικὴ δυσκολία στὴν κατανόηση τοῦ χρήματος, στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα του σὰν χρῆμα — μιὰ δυσκολία ποὺ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία προσπαθεῖ ν' ἀποφύγει ξεχνώντας πότε τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ πότε τὴν ἄλλη καὶ καταφεύγοντας στὴ μιὰ πλευρὰ ὅταν βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἄλλη — εἶναι ὅτι μιὰ κοινωνικη σχέση, μιὰ ὁριστικὴ σχέση μεταξὺ ἀτόμων, εμφανίζεται ἐδῶ σὰν ἕνα μέταλλο, ἕνας λίθος, σὰν ἕνα καθαρὰ [illegible] ἐξωτερικὸ πράγμα. («Εἰσαγωγὴ στὴν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. 157, 221, 225 - 6, 239).

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ὁδηγεῖ σ' ἕναν ὁρισμὸ τοῦ κεφαλαίου σὰν μιὰ ἀποξενωμένη κοινωνικὴ σχέση: ἀποξένωση σημαίνει ὅτι ἡ κοινωνικὴ σχέση εἶναι ἐνσωματωμένη σὲ μιὰ παρακαταθήκη ἀντικειμένων (πρῶτες ὗλες, τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς κλπ.). Ὁδηγεῖ ἐπίσης σὲ μιὰ κατανόηση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἐμπορευμάτων καὶ ἡ ἔννοια ὅπου ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς ἀξίας τους εἶναι «φαντα-

στική, δηλαδή καθαρὰ κοινωνική, δὲν ἔχει τίποτα νὰ κάνει μὲ τὴν ὑλική τους πραγματικότητα» σὰν ἀξίες χρήσης. Στὸ «Κεφάλαιο», ὅπως σημειώσαμε, ὁ Μὰρξ ἐπιμένει ὅτι τὰ ἐμπορεύματα ἀποκτοῦν τέτοια ἀξία μόνο ἐπειδὴ εἶναι «ἐκφράσεις μιᾶς ταυτόσημης κοινωνικῆς οὐσίας, δηλαδή, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας».

Ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται πολὺ ξεκάθαρα ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν «Χειρογράφων» εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ πρώτη νύξη τοῦ καθαροῦ «ἱστορικοῦ ματεριαλισμοῦ»: δηλαδή, ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἰδέας τῶν κ ο ι ν ω ν ι κ ῶ ν σ χ έ σ ε ω ν τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς. Αὐτὲς οἱ σχέσεις βρίσκονται σὲ σταθερὴ ἀλλαγή, γιατὶ ἐνῶ παράγουν ἀντικείμενα, οἱ ἄνθρωποι παράγουν ταυτόχρονα τὶς δικές τους ἀμοιβαῖες σχέσεις, ἐνῶ μεταβάλλουν τὴ φύση, μεταβάλλουν ἐπίσης καὶ τὸν ἑαυτό τους. Ἔτσι, ὁ Μὰρξ μπορεῖ νὰ βεβαιώσει στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ «Χειρόγραφα» ὅτι ἡ «πράξη τῆς γέννησης» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἱστορία, γιατὶ ἡ «ὕπαρξη» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πῶς φτιάχνει τὸν ἑαυτό του καὶ πῶς «διαμορφώνεται» ἱστορικά. Ἡ δήλωση αὐτὴ καὶ μόνη δείχνει τὴν ἀπόσταση τοῦ Μὰρξ ἀπὸ τὴν φοϋερμπαχικὴ ἀνθρωπολογία.

Ἕνας σχολαστικὸς κριτικὸς μαρξιστὴς μπορεῖ νὰ ἐναντιωθεῖ σ' αὐτὸ ἐπειδὴ οἱ λέξεις «κοινωνικὲς σχέσεις τῆς παραγωγῆς» δὲν χρησιμοποιοῦνται στὴν πραγματικότητα στὰ «Οἰκονομικὰ καὶ φιλοσοφικὰ χειρόγραφα». Ἀλλὰ ἂν οἱ λέξεις δὲν εἶναι ἐκεῖ, ἡ ἰδέα εἶναι, μολονότι ὁμολογουμένως μὲ μιὰ δοκιμαστικὴ καὶ μισοσκότεινη μορφή. Στὸ κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ Κομμουνισμός», ὁ Μὰρξ περιγράφει πῶς «ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση εἶναι εὐθέως ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι εὐθέως ἡ σχέση του πρὸς τὴ φύση». Αὐτὴ ἡ παρατήρηση θὰ μποροῦσε νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα στὶς ἑπόμενες παρατηρήσεις του στὸ ἴδιο κεφάλαιο γιὰ τὴ βιομηχανία: «Β ι ο μ η χ α ν ί α εἶναι ἡ πραγματικὴ ἱστορικὴ σχέση τῆς φύσης καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸν ἄνθρωπο... ἡ ἱστορία τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς καὶ τῆς βιομηχανίας ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ὰ εἶναι ἕνα ἀ ν ο ι χ τ ὸ βιβλίο τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν λ ε ι τ ο υ ρ γ ι ῶ ν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ψ υ χ ο λ ο γ ί α ς ποὺ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ μὲ τὸ αἰσθητήριο». Δηλαδή, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐνδο-ἀνθρώπινες ἢ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι ἀδιανόητες ξέχωρα ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση, ἔτσι ἡ σχέση αὐτὴ πρὸς τὴ φύση (καὶ κατὰ συνέπεια ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή) εἶναι ἀδιανόητη ξέχωρα ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ διατυπώσεις τῶν «Χειρογράφων», εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ περίπλοκες καὶ ἀφηρημένες. Ἀλλὰ δείχνουν καθαρὰ πρὸς

τὴν κατεύθυνση τοῦ θαυμαστοῦ δρισμοῦ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς παραγωγῆς ποὺ δόθηκε, μόλις λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ «Μισθωτὴ ἐργασία καὶ κεφάλαιο» (1847—1849):

Στὴν παραγωγή, οἱ ἄνθρωποι ἐνεργοῦν ὄχι μόνο βασισμένοι στὴ φύση, ἀλλὰ ἐπίσης βασισμένοι ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. Παράγουν μόνο συνεργαζόμενοι μ' ἕναν ὁρισμένο τρόπο καὶ ἀνταλλάσσοντας ἀμοιβαῖα τὶς δραστηριότητές τους. Προκειμένου νὰ παράγουν, εἰσέρχονται σὲ ὁριστικὲς συνδέσεις καὶ σχέσεις ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ μόνο μέσα σ' αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς συνδέσεις καὶ σχέσεις πραγματώνεται ἡ δραστηριότητά τους στὴ φύση, πραγματώνεται ἡ παραγωγή. (Μὰρξ - Ἔνγκελς, «Ἐκλεκτὰ Ἔργα», σελ. 80).

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Οἰκονομικὰ & Φιλοσοφικὰ Χειρόγραφα

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Οἰκονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στὰ ΓΕΡΜΑΝΟ - ΓΑΛΛΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ἀνάγγειλα μιὰ κριτικὴ τῆς νομολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς κριτικῆς τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἐνῶ λοιπὸν προετοίμαζα τὴν ἐργασία αὐτὴ γιὰ δημοσίευση, διαπίστωσα ὅτι θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀταίριαστο νὰ συνδυάσω μιὰ κριτικὴ κατευθυνόμενη μόνο ἐναντίον τῆς θεωρίας μὲ μιὰ κριτικὴ ἐναντίον διαφόρων μεμονομένων θεμάτων. Μιὰ τέτοια τακτικὴ θὰ δυσκόλευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ θὰ διασποῦσε τὴ συνοχὴ τῆς κριτικῆς. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ θὰ ἐξετάζονταν θὰ ταίριαζε σὲ μ ι ὰ κ α ὶ μ ό ν ο ἐργασία, μόνο ἂν ἔγραφα σὲ μορφὴ ἀφορισμῶν. Ὅμως, μιὰ τέτοια ἀφοριστικὴ παρουσίαση θὰ ἔδινε τὴν ἐ ν τ ύ π ω σ η μιᾶς αὐθαίρετης συστηματοποίησης.

Ἔτσι, γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, θὰ δημοσιεύσω τὴν κριτικὴ γιὰ τὸ νόμο, τὴν ἠθική, τὴν πολιτικὴ κλπ. σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ χωριστά, ἀνεξάρτητα φυλλάδια καὶ τελικὰ θὰ προσπαθήσω, σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐργασία, νὰ τὰ παρουσιάσω ξανὰ

ὅλα αὐτά, συνδεδεμένα σ' ἕνα σύνολο. Στὴ συνολικὴ αὐτὴ ἐργασία θὰ δείξω τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη καὶ θὰ προσπαθήσω νὰ κάνω μιὰ κριτικὴ τῆς θεωρητικῆς μεταχείρισης τοῦ ὑλικοῦ. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ παρούσα ἐργασία ἀγγίζει τὴν ἐσωτερικὴ σύνδεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ οἰκονομία καὶ στὸ κράτος, στὸ νόμο, στὴν ἠθική, στὴν πολιτικὴ ζωή, κλπ., μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἴδια ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀγγίζει τὰ θέματα αὐτά.

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαβεβαιώσω τὸν ἀναγνώστη ποὺ εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ὅτι ἔφτασα στὰ συμπεράσματά μου μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτα ἐμπειρικὴ ἀνάλυση, βασισμένη σὲ μιὰ ἐξαντλητικὴ κριτικὴ μελέτη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

Ἐξυπακούεται ὅτι χρησιμοποίησα ἐργασίες Γερμανῶν σοσιαλιστῶν, κοντὰ στὶς ἐργασίες Γάλλων καὶ Ἄγγλων σοσιαλιστῶν. Ἀλλὰ οἱ μόνες αὐθεντικὲς γερμανικὲς ἐργασίες μὲ κάποιο ἐνδιαφέρον στὸν τομέα αὐτὸ — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ Οὐέτλινγκ — εἶναι τὰ δοκίμια τοῦ Ἕς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα ἀπὸ τὴν Ἑλβετία» καὶ τὸ «Περίγραμμα μιᾶς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» τοῦ Ἔνγκελς στὰ «Γαλλο-γερμανικὰ χρονικά». Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔντυπο σκιαγράφησα κι ἐγώ, ἐπίσης, μ' ἕνα πολὺ γενικὸ τρόπο τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ἡ *θετικὴ* ἀνθρωπιστικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ κριτικὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Φόϋερμπαχ. Ὅσο λιγότερη ὀξύτητα ἔχουν τὰ γραφτά του, τόσο πιὸ σίγουρη, πιὸ βαθιά, πιὸ κατανοητὴ καὶ διαρκέστερη εἶναι ἡ ἐπίδραση τους. Εἶναι τὰ μόνα γραφτά, μετὰ τὴ «Φαινομενολογία καὶ λογικὴ» τοῦ Χέγκελ, ποὺ περιέχουν μιὰ πραγματικὴ θεωρητικὴ ἐπανάσταση.

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς κριτικοὺς θεολόγους τῆς ἐποχῆς μας (Σ.Μ.: ἀναφορὰ στὸν Μπροῦνο Μπάουερ καὶ τοὺς συνεργάτες του) θεωρῶ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας μου (μιὰ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς καὶ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας γενικά)· οὐσιῶδες, ἀφοῦ μέχρι τώρα δὲν ὑπάρχει μιὰ ὁλοκληρωμένη ἐργασία πάνω στὸ θέμα αὐτό. *Ἡ ἀποτυχία τους νὰ φτάσουν στὶς ρίζες τοῦ θέματος* εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ ὁ *κριτικὸς* θεολόγος δὲν παύει νὰ εἶναι θεολόγος. Ὁ θεολόγος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀρχίσει: εἴτε μὲ ὁρισμένες φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις ποὺ τὶς θεωρεῖ αὐθεντικές, εἴτε — ἂν στὴν πορεία τῆς κριτικῆς καὶ σὰν ἀποτέλεσμα διαφόρων ἀνακαλύψεων ἀπὸ ἄλλους

ἀνθρώπους ἀρχίσει ν' ἀμφιβάλλει γιὰ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς — νὰ τὶς ἐγκαταλείψει μὲ δειλὸ καὶ ἀνυπεράσπιστο τρόπο. Τότε *ἀποχωρίζεται* ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς καὶ φανερώνει τόσο τὴν ὑποταγή του σ' αὐτές, ὅσο καὶ τὴ μνησικακία του στὴν ὑποταγὴ αὐτὴ μ' ἕναν καθαρὰ ἀρνητικό, ἀσυνείδητο καὶ σοφιστικὸ τρόπο.

Ἐρευνώντας ἀπὸ κοντὰ τὴ *θεολογικὴ κριτική*, βλέπουμε ὅτι, μολονότι στὴν ἀρχὴ τοῦ κινήματος ἦταν ἕνας πραγματικὰ προοδευτικὸς παράγοντας, σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ κορύφωση καὶ συνέπεια τοῦ παλιοῦ *φιλοσοφικοῦ*, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ χεγκελιανοῦ, *ὑπερβατικοῦ* παραμορφωμένο σὲ μιὰ *θεολογικὴ καρικατούρα*. Σὲ ἄλλη περίπτωση (¹) θὰ περιγράψω μὲ λεπτομέρειες τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ παράδειγμα τῆς ἱστορικῆς δικαιοσύνης, τὴ Νέμεση αὐτή, ποὺ βαραίνει τώρα τὴ θεολογία — πάντοτε τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς φιλοσοφίας — μὲ τὸ ἐπιπρόσθετο καθῆκον νὰ καταδείξω τὸ ἴδιο τὸ πορτραῖτο τῆς ἀρνητικῆς διάλυσης τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ τὴν πορεία τῆς φθορᾶς της.

(¹) Ὁ Μάρξ ἐκπλήρωσε τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ στὴν «Ἁγία Οἰκογένεια», ποὺ ἔγραψε μαζὶ μὲ τὸν Ἔνγκελς τὸ 1845.

Χειρόγραφο πρώτο

Μισθοὶ τῆς ἐργασίας

Οἱ μισθοὶ καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἀνειρήνευτο ἀγώνα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τὸν ἐργάτη. Ἐκεῖνος ποὺ τελικὰ κερδίζει εἶναι ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὸν ἐργάτη περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἐργάτης χωρὶς τὸν κεφαλαιοκράτη. Ἡ συνένωση τῶν κεφαλαιοκρατῶν εἶναι συνηθισμένη καὶ αποτελεσματική, ἐνῶ ἡ συνένωση τῶν ἐργατῶν εἶναι ἀπαγορευμένη καὶ ἔχει ὀδυνηρὲς συνέπειες ὅταν πραγματοποιεῖται. Ἐπιπρόσθετα, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, μποροῦν ν' αὐξήσουν τὰ ἔσοδά τους μὲ τὰ κέρδη τῆς βιομηχανίας, ἐνῶ ὁ ἐργάτης γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ εἰσόδημά του δὲν στηρίζεται οὔτε στὴ γαιοπρόσοδο (ἐνοίκιο γῆς) οὔτε σὲ τόκους ἀπὸ κεφάλαιο. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ἔνταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες. Ἔτσι, ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοκτησίας καὶ τῆς ἐργασίας, εἶναι ἕνας ἀναγκαῖος, οὐσιώδης καὶ καταστροφικὸς διαχωρισμὸς μόνο γιὰ τὸν ἐργάτη. Τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ γαιοκτησία δὲν ἔχουν καμιὰ ἀνάγκη νὰ παραμένουν ἀκλόνητα στὸ διαχωρισμὸ αὐτό, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἐργασία τῶν ἐργατῶν.

Ἔτσι ὁ διαχωρισμὸς τοῦ κεφαλαίου, τῆς γαιοπροσόδου καὶ τῆς ἐργασίας εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μοιραῖος.

Τὸ πιὸ χαμηλὸ καὶ ἀπαραίτητο ἐπίπεδο τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ σταθοῦν ζωντανοὶ στὴ δουλειά τους, νὰ συντηρήσουν τὶς οἰκογένειές τους καὶ νὰ μὴν ἐξαφανιστοῦν σὰν εἶδος. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἄνταμ Σμίθ, ὁ κανονικὸς μισθὸς εἶναι ὁ χαμηλότερος, ποὺ μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν πιὸ στοιχειώδη ἔννοια τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, δηλαδὴ μὲ μιὰ κτηνώδη ὕπαρ-

ξη (¹). (Ἄνταμ Σμίθ: «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σ. 61).

Ἡ ζήτηση ἀνθρώπων ἀναγκαστικὰ ρυθμίζει τὴν παραγωγὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως καὶ κάθε ἐμπορεύματος. Ἂν ἡ προσφορὰ ὑπερβαίνει σημαντικὰ τὴ ζήτηση, τότε ἕνα τμῆμα τῶν ἐργατῶν βυθίζεται στὴ ζητιανιὰ ἢ στὴν πεῖνα. Ἔτσι, ἡ ὕπαρξη τοῦ ἐργάτη ὑποβιβάζεται στὴν ἴδια κατάσταση μὲ τὴν ὕπαρξη κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος. Ὁ ἐργάτης μετατράπηκε σὲ ἐμπόρευμα καὶ θὰ εἶναι τυχερὸς ἂν βρεῖ ἕναν ἀγοραστή. Ἀλλὰ καὶ ἡ ζήτηση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιέται ἡ ζωὴ τοῦ ἐργάτη, ρυθμίζεται ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τῶν πλουσίων καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἂν ἡ προσφορὰ ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση, ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαμορφώνουν τὴν τιμὴ - κέρδος, γαιοπρόσοδο, μισθοὺς ἐργαζομένων — θὰ πληρωθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν τιμή του. Ἔτσι, ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποσύρονται ἀπὸ τὴ χρήση αὐτή, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς νὰ ἕλκεται πρὸς τὴ φυσικὴ τιμή, σὰν τὸ κεντρικό της σημεῖο. Ἀλλά, (1) εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τὸν ἐργάτη νὰ κατευθύνει διαφορετικὰ τὴν ἐργασία του ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀναπτυγμένος καταμερισμὸς ἐργασίας καὶ (2) ἐξαιτίας τῆς ἐξαρτημένης σχέσης του μὲ τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ θὰ ὑποφέρει.

Ἔτσι εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἐργάτης θὰ χάσει καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἀπ' τὴν ἕλξη τῆς τιμῆς τῆς ἀγορᾶς πρὸς τὴ φυσική της τιμή. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἱκανότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη νὰ διευθύνει τὸ κεφάλαιό του πρὸς πολλὲς κατευθύνσεις, γεγονὸς ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἐργάτη — ποὺ εἶναι ἀναγκαστικὰ περιορισμένος σ' ἕναν κλάδο ἐργασίας— στὴν πεῖνα ἢ στὴν ὑποταγὴ του σὲ ὅλες τὶς ἀξιώσεις τοῦ κεφαλαιοκράτη.

Οἱ ξαφνικὲς τυχαῖες διακυμάνσεις στὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς χτυποῦν τὴ γαιοπρόσοδο λιγότερο ἀπ' ὅ,τι χτυποῦν τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς τιμῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κέρδος καὶ τοὺς μισθούς. Χτυποῦν, πάντως, τὸ κέρδος λιγότερο ἀπ' ὅ,τι τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατῶν. Γιὰ κάθε μισθὸ ἐργαζόμενου ποὺ αὐξάνεται, ὑπάρχει γενικὰ ἕνας ἄλλος ποὺ παραμένει στάσιμος καὶ ἕνας ἄλλος ποὺ πέφτει.

Ὁ ἐργάτης δὲν κερδίζει ἀναγκα-

(¹) Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται περιληπτικὰ σὲ ἔργα διαφόρων οἰκονομολόγων. Ὅπου χρησιμοποιεῖ ὁλοκληρωμένα ἀποσπάσματα, αὐτὰ παρουσιάζονται μὲ μικρότερα στοιχεῖα.

στικὰ ὅταν κερδίζει ὁ κεφαλαιοκράτης. Χάνει, ὅμως, ὁπωσδήποτε ὅταν χάνει ὁ κεφαλαιοκράτης. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἐργάτης δὲν κερδίζει ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης διατηρεῖ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμή, μέσω κάποιου βιομηχανικοῦ ἢ ἐμπορικοῦ μυστικοῦ, μέσω κάποιου μονοπωλίου ἢ κάποιας εὐνοϊκῆς θέσης τῆς ἰδιοκτησίας.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, οἱ τιμὲς τῆς ἐργασίας εἶναι πολὺ περισσότερο σταθερὲς ἀπὸ ὅ,τι οἱ τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων. Συχνὰ βρίσκονται σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία. Σὲ μιὰ χρονιὰ ἀκρίβειας, οἱ μισθοὶ πέφτουν ἐξαιτίας τῆς πτώσης στὴ ζήτηση καὶ ἀνεβαίνουν ἐξαιτίας μιᾶς αὔξησης στὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων. Κι ἔτσι ἰσορροποῦν. Ὁπωσδήποτε, ὅμως, ὁρισμένοι ἐργάτες μένουν χωρὶς ψωμί. Σὲ χρονιὲς φτήνειας οἱ μισθοὶ πέφτουν, γιατὶ αὐξάνεται ἡ ζήτηση καὶ ἐπειδὴ μειώνεται ἡ τιμὴ στὶς προμήθειες. Ἔτσι ἰσορροποῦν. (Ἄνταμ Σμίθ: «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. I, σελ. 76 - 77).

Ἕνα ἀκόμα μειονέκτημα γιὰ τὸν ἐργάτη:

Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας ἐργατῶν διαφόρων εἰδικοτήτων διαφέρει πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὰ κέρδη διαφόρων κλάδων, ὅπου τοποθετεῖται σὲ χρήση τὸ κεφάλαιο. Στὴν περίπτωση τῆς ἐργασίας, ὅλες οἱ φυσικές, πνευματικὲς καὶ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις τῆς ἀτομικῆς δραστηριότητας ἐκδηλώνονται καὶ ἀνταμείβονται μὲ ποικίλους τρόπους, ἐνῶ τὸ νεκρὸ κεφάλαιο συμπεριφέρεται μ' ἕναν ὁμοιόμορφο τρόπο καὶ εἶναι ἀδιάφορο πρὸς τὴν πραγματικὴ ἀτομικὴ δραστηριότητα.

Γενικά, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι ἐκεῖ ποὺ πλήττονται ἀμφότεροι, ὁ ἐργάτης καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ἐργάτης πλήττεται στὴν ἴδια του τὴν ὕπαρξη, ἐνῶ ὁ κεφαλαιοκράτης πλήττεται στὸ κέρδος τοῦ νεκροῦ μαμμωνᾶ του.

Ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγωνιστεῖ ὄχι μόνο γιὰ τὰ φυσικὰ μέσα ἐπιβίωσής του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἐξασφάλιση ἐργασίας, δηλαδὴ γιὰ τὴ δυνατότητα καὶ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐκφραστεῖ ἡ δραστηριότητά του.

Ἂς ἐξετάσουμε τὶς τρεῖς κύριες καταστάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργηθοῦν σὲ μιὰ κοινωνία καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στὸν ἐργάτη.

1 Ὅταν μειώνεται ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας, ἐκεῖνος ποὺ ὑποφέρει περισσότερο εἶναι ὁ ἐργάτης. Γιατί, μολονότι

ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲ μπορεῖ νὰ κερδίσει ὅσα κερδίζει ἡ τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν ὅταν ἡ κοινωνία εὐημερεῖ, κανένας δὲν μαστίζεται τόσο δεινὰ ὅσο ἡ ἐργατικὴ τάξη ὅταν ἡ κοινωνία βρίσκεται σὲ παρακμή. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 230).

[2] Ἄς ἐξετάσουμε τώρα μιὰ κοινωνία ὅπου ὁ πλοῦτος αὐξάνεται. Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη. Ἐδῶ ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ζήτηση γιὰ ἐργάτες ὑπερβαίνει τὴν προσφορά. Ἀλλά:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ αὔξηση τῶν μισθῶν ὁδηγεῖ σὲ ὑπερβολικὴ ἐργασία μεταξὺ τῶν ἐργατῶν. Ὅσο περισσότερα θέλουν νὰ κερδίσουν, τόσο περισσότερο πρέπει νὰ θυσιάσουν τὸ χρόνο τους καὶ τὴν ἐλευθερία τους καὶ νὰ δουλέψουν σὰν σκλάβοι στὴν ὑπηρεσία τῆς πλεονεξίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συντομεύουν τὴ ζωή τους. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀποβαίνει πρὸς τὸ καλὸ τῆς ἐργατικῆς τάξης σὰ σύνολο, ἀφοῦ δημιουργεῖ μιὰ ἀνανεωμένη ζήτηση. Ἡ ἐργατικὴ τάξη πρέπει πάντα νὰ θυσιάζει ἕνα μέρος τοῦ ἑαυτοῦ της ἂν θέλει ν' ἀποφύγει ὁλοκληρωτικὴ καταστροφή.

Παραπέρα, πότε μία κοινωνία βρίσκεται σὲ κατάσταση αὐξανόμενου πλούτου; Ὅταν αὐξάνονται τὰ κεφάλαια καὶ τὰ εἰσοδήματα μιᾶς χώρας. Αὐτό, ὅμως, εἶναι δυνατὸ μόνο

α) σὰν ἀποτέλεσμα συσσώρευσης μεγάλης ποσότητας ἐργασίας, ἀφοῦ κεφάλαιο εἶναι συσσωρευμένη ἐργασία· δηλαδή, ὅταν ἀφαιροῦνται ἀπὸ τὸν ἐργάτη ὅλο καὶ περισσότερα ἀπὸ τὰ προϊόντα ποὺ παράγει, ὅταν ἡ δική του ἐργασία τὸν ἀντιμετωπίζει ὅλο καὶ περισσότερο σὰν ξένη ἰδιοκτησία, καὶ τὰ μέσα τῆς ὕπαρξής του καὶ τῆς δραστηριότητάς του συγκεντρώνονται ὅλο καὶ περισσότερο στὰ χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη.

β) Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν· ἀντίστροφα, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν αὐξάνει τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, ὅπως ἀκριβῶς ἡ αὔξηση τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας αὐξάνει τὴ συσσώρευση κεφαλαίου. Σὰν συνέπεια αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης ἐξαρτᾶται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐργασία· μιὰ ἐπιμερισμένη πολὺ μονόπλευρη καὶ μηχανιστικὴ ἐργασία.

Ὅπως, λοιπόν, καταπιέζεται ὁ ἐργάτης διανοητικὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἐξομοιώνεται μὲ τὴ μηχανὴ καί, ἀντὶ νὰ παραμένει ἄνθρωπος, μετατρέπεται σὲ μιὰ ἀφηρημένη δραστηριότητα κι ἕνα στομάχι, ἔτσι ἐξαρτᾶται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ κάθε διακύμανση στὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὴν ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τοῦ πλούτου. Ἐπίσης, ἡ αὔξηση τῆς τάξης τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐξάνει τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καὶ μειώνει τὴν τιμή τους. Στὸ ἐργοστασιακὸ σύστημα καταστάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους φτάνουν στὸ ἀποκορύφωμά τους.

γ) Σὲ μιὰ κοινωνία μὲ αὐξανόμενο ρυθμὸ εὐημερίας, μόνο οἱ πολὺ πλούσιοι μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ζοῦν ἀπὸ τοὺς τόκους. Ὅλοι οἱ ἄλλοι πρέπει νὰ ἐπενδύσουν τὸ κεφάλαιό τους σὲ μιὰ ἐπιχείρηση, ἢ νὰ τὸ τοποθετήσουν στὸ ἐμπόριο. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἔνταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἡ αὔξηση τῆς συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ καταστροφὴ μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους ὁπότε ἕνατμῆμα τους μεταναστεύει στὴν ἐργατικὴ τάξη, ἡ ὁποία, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀριθμητικῆς αὔξησης, μαστίζεται ἀπὸ μεγαλύτερη συμπίεση τῶν μισθῶν καὶ ἐξαρτᾶται τώρα ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ μιὰ χούφτα μεγάλους κεκεφαλαιοκράτες. Ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλαιοκρατῶν μειώθηκε, ὁ ἀνταγωνισμός τους γιὰ ἐργάτες ἔπαψε σχεδὸν νὰ ὑπάρχει, καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε, ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσά τους παίρνει ἀξιόλογες διαστάσεις, γίνεται ἀφύσικος καὶ βίαιος. Ὁπότε ἕνα τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξης ὑποβιβάζεται σέ ζητιάνους ἢ καταδικάζεται στὴν πεῖνα κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια ἀναγκαιότητα ποὺ ἕνα τμῆμα τῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν καταλήγει στοὺς κόλπους τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἔτσι, ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ ἀναπότρεπτη συνέπεια γι' αὐτὸν εἶναι ἡ ὑπερβολικὴ ἐργασία καὶ ὁ πρόωρος θάνατος, ἡ ὑποβάθμισή του σὲ ἁπλὴ μηχανή, ἡ ὑποδούλωσή του στὸ κεφάλαιο ποὺ συσσωρεύεται ἀπειλητικὰ ἐναντίον του, ὁ νέος ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ πεῖνα ἢ ἡ ζητιανιὰ γιὰ ἕνα τμῆμα τῆς τάξης του.

Μιὰ αὔξηση τῶν μισθῶν προκαλεῖ στὸν ἐργάτη τὴν ἴδια ἐπιθυμία ἀπὸ τὴν ὁποία κατέχεται ὁ κεφαλαιοκράτης: νὰ γίνει πλούσιος. Ἡ ἐπιθυμία του, ὅμως, αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μόνο θυσιάζοντας τὸ νοῦ του καὶ τὸ σῶμα του. Μιὰ αὔξηση τῶν μισθῶν προϋποθέτει καὶ ἐπιφέρει, τὴ συσ-

σώρευση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας ἐναντιώνεται πρὸς τὸν ἐργάτη σὰν κάτι ὁλοένα καὶ περισσότερο ξένο πρὸς αὐτόν. Παρόμοια, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καθιστᾶ τὸν ἐργάτη ὁλοένα καὶ περισσότερο μονόπλευρο καὶ ἐξαρτημένο, εἰσάγοντας τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀπὸ τὶς μηχανές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔχει ὑποβιβαστεῖ σὲ μηχανή, ἡ μηχανὴ μπορεῖ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει σὰν ἀνταγωνιστή. Τελικά, ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου αὐξάνει τὸν ὄγκο τῆς βιομηχανίας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καθιστᾶ ἱκανὸ τὸν ἴδιο αὐτὸ ὄγκο τῆς βιομηχανίας νὰ παράγει μ ε γ α λ ύ τ ε ρ η π ο σ ό τ η τ α π ρ ο ϊ ό ν τ ω ν. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ὑπερπαραγωγὴ καὶ καταλήγει εἴτε στὸν παραμερισμὸ ἀπὸ τὴν ἐργασία μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ἐργατῶν, εἴτε στὴ μείωση τῶν μισθῶν τους στὸ βαθμὸ τοῦ ἐπιδόματος

Αὐτές εἶναι οἱ συνέπειες τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ποὺ εἶναι πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν ἐργάτη, δηλαδὴ μιὰ κατάσταση ἀ ν α π τ υ σ σ ό μ ε ν ο υ πλούτου.

Ἀλλὰ θὰ ἔρθει κάποτε ὁ καιρὸς ποὺ ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ φτάσει στὸ κορύφωμά της. Ποιά θὰ εἶναι τότε ἡ θέση τοῦ ἐργάτη;

[3] «Σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἔχει φτάσει σ' αὐτὴ τὴν πληρότητα τοῦ πλούτου... τόσο οἱ ἀμοιβὲς τῆς ἐργασίας ὅσο καὶ τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου θὰ εἶναι πιθανότατα πολὺ χαμηλά... ὁ ἀνταγωνισμὸς γιὰ τὴν ἐξεύρεση ἐργασίας θὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ τόσο μεγάλος ὥστε νὰ μειώνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας σὲ σημεῖο ποὺ μόλις νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, καὶ καθὼς ἡ χώρα θὰ ἔχει φτάσει ἤδη σὲ πλήρη πληθυσμιακὴ ἀνάπτυξη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐτῶν δὲ θὰ μποροῦσε ποτὲ ν' αὐξηθεῖ». (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. Ι, σελ. 84).

Οἱ πλεονάζοντες θὰ ἔπρεπε νὰ πεθάνουν.

(i) Ἔτσι σὲ κατάσταση κοινωνικῆς παρακμῆς ἔχουμε αὐξανόμενη ἀθλιότητα τοῦ ἐργάτη· (ii) σὲ κατάσταση προόδου ἔχουμε μιὰ πολύπλοκη ἀθλιότητα· καὶ στὴν κατάσταση ἀπόλυτης ἀνάπτυξης ἔχουμε στατικὴ ἀθλιότητα. (iii)

Ὁ Ἄνταμ Σμίθ μᾶς λέει ὅτι ἡ κοινωνία τῆς ὁποίας τὸ μεγαλύτερο τμῆμα δυστυχεῖ δὲν εἶναι εὐτυχισμένη. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 70). Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀκόμα καὶ ἡ κατάσταση τῆς πιὸ μεγάλης εὐημερίας μιᾶς κοινωνίας ὁδηγεῖ στὴ δυστυχία τῆς πλειονότητας τῶν ἀνθρώπων της καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα

πού ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὸ ἀτομικὸ συμφέρο, ἐπιφέρει μιὰ τέτοια κατάσταση εὐημερίας, συνάγεται ὅτι σκοπὸς τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος εἶναι ἡ δυστυχία τῆς κοινωνίας.

Θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα σχετικὰ μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη καὶ κεφαλαιοκράτη ὅτι ὁ τελευταῖος ἀποζημιώνεται καὶ μὲ τὸ παραπάνω γιὰ αὐξήσεις ἀμοιβῶν ἀπὸ τὴ μείωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου καὶ ὅτι οἱ αὐξήσεις ἀμοιβῶν καὶ οἱ αὐξήσεις τοῦ τόκου ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου ἐπιδροῦν στὶς τιμὲς τῶν ἐμπορευμάτων σὰν ἁπλὸς καὶ ἀνατοκιζόμενος τόκος ἀντιστοίχως.

Ἂς κοιτάξουμε τώρα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ πολιτικοῦ οἰκονομολόγου καὶ ἂς συγκρίνουμε αὐτὰ ποὺ ἔχει νὰ πεῖ γιὰ τὶς θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἀξιώσεις τοῦ ἐργάτη.

Μᾶς λέει ὅτι πρωταρχικὰ, καὶ στὴ θεωρία, τὸ σ υ ν ο λ ι κ ὸ π ρ ο ϊ ὸ ν τῆς ἐργασίας ἀνήκει στὸν ἐργάτη. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 57). Ταυτόχρονα, ὅμως, μᾶς λέει ὅτι ὁ ἐργάτης παίρνει στὴν πραγματικότητα τὸ μικρότερο μέρος τοῦ προϊόντος, τὸ ἀπόλυτα ἐλάχιστα ἀναγκαῖο· μόλις ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὑπάρξει ὁ ἴδιος ὄχι σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, ἀλλὰ σὰν ἐργάτης, καὶ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πολλαπλασιάσει ὄχι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλὰ τὴν ὑπόδουλη τάξη τῶν ἐργατῶν.

Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος μᾶς λέει ὅτι ὅλα ἀγοράζονται μὲ ἐργασία καὶ ὅτι τὸ κεφάλαιο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συσσωρευμένη ἐργασία. Συνεχίζει, ὅμως, γιὰ νὰ πεῖ ὅτι ὁ ἐργάτης, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τὴ δυνατότητα ν' ἀγοράζει τὰ πάντα, πρέπει νὰ πουλήσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀνθρώπινη ἰδιότητά του.

Ἐνῶ ἡ πρόσοδος τοῦ νωχελικοῦ γαιοκτήμονα ἀνέρχεται γενικὰ στὸ ἕνα τρίτο τοῦ προϊόντος τῆς γῆς καὶ τὸ κέρδος τοῦ πολυάσχολου κεφαλαιοκράτη στὸ διπλάσιο τῆς ἀναλογίας τοῦ τόκου, τὸ πλεόνασμα ποὺ κερδίζει ὁ ἐργάτης ἰσοδυναμεῖ στὴν καλύτερη περίπτωση μὲ τὸν θάνατο ἀπὸ τὴν πεῖνα γιὰ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα παιδιά του. («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 60).

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι τὸ μόνο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' αὐξήσει τὴν ἀξία τῶν φυσικῶν προϊόντων. Καὶ ἐργασία εἶναι ἡ ἐνεργητικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ σύμφωνα πάλι μ' αὐτὴ τὴν ἴδια πολιτικὴ οἰκονομία, ὁ γαιοκτήμονας καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης, ποὺ ἀπὸ τὴν ἰδιότητά τους εἶναι ἁπλῶς

προνομιοῦχοι καὶ ἀργόσχολοι θεοί, εἶναι σὲ ὅλα ὑπέρτεροι ἀπέναντι στὸν ἐργάτη καὶ τοῦ ὑπαγορεύουν τὸ νόμο τους.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο ἡ ἐργασία εἶναι ἡ μόνη σταθερὴ τιμὴ τῶν πραγμάτων. Τίποτα, ὅμως, δὲν εἶναι περισσότερο ὑποκείμενο στὴν τύχη ἀπ' ὅ,τι ἡ τιμὴ ἐργασίας, τίποτα δὲν εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ τόσο μεγάλες διακυμάνσεις.

'Ενῶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας αὐξάνει τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς ἐργασίας, τὸν πλοῦτο καὶ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας, φτωχαίνει τὸν ἐργάτη καὶ τὸν ὑποβιβάζει σὲ μηχανή. 'Ενῶ ἡ ἐργασία δημιουργεῖ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἐπιφέρει ἔτσι τὴν αὐξανόμενη εὐημερία τῆς κοινωνίας, κάνει τὸν ἐργάτη ὅλο καὶ περισσότερο ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη, τὸν ἐκθέτει σὲ μεγαλύτερο ἀνταγωνισμὸ καὶ τὸν ὁδηγεῖ στὸν ξέφρενο κόσμο τῆς ὑπερπαραγωγῆς, μὲ τὴ συνακόλουθη κάμψη της.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη δὲν ἔρχεται ποτὲ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κοινωνικὸ συμφέρο. 'Η κοινωνία, ὅμως, κατὰ κανόνα καὶ ἀναπόφευκτα ἀντιτίθεται στὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη.

Σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη δὲν ἀντιτίθεται ποτὲ πρὸς τὸ κοινωνικὸ συμφέρο (1) γιατί ἡ αὔξηση τῶν μισθῶν ὑπερκαλύπτεται ἀπὸ τὴ μείωση τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες συνέπειες ποὺ ἐξηγήσαμε παραπάνω καὶ (2) γιατὶ σὲ σχέση πρὸς τὴν κοινωνία ὅλο τὸ ἀκαθάριστο προϊόν, εἶναι καθαρὸ προϊόν, καὶ μόνο σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομο τὸ καθαρὸ προϊὸν ἔχει κάποια σημασία.

'Αλλὰ συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν πολιτικῶν οἰκονομολόγων, παρόλο ποὺ οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐργασία ἡ ἴδια — ὄχι μόνο κάτω ἀπὸ τὶς παροῦσες συνθῆκες, ἀλλὰ γενικὰ στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ σκοπός της περιορίζεται στὴν αὔξηση τοῦ πλούτου — εἶναι βλαβερὴ καὶ καταστρεπτική.

Θεωρητικά, ἡ γαιοπρόοδος καὶ τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι κ ρ α τ ή σ ε ι ς ἀπὸ τοὺς μισθούς. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ παρακράτηση ποὺ γῆ καὶ κεφάλαιο παραχωροῦν στὸν ἐργάτη, ἕνα βοήθημα ποὺ δίνεται ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας στὸν ἐργάτη, στὴν ἐργασία.

'Ο ἐργάτης ὑποφέρει περισσότερο ὅταν ἡ κοινωνία βρί-

σκεται σὲ κατάσταση παρακμῆς. Τὴν ἰδιαίτερη ὀξύτητα τῆς δοκιμασίας του τὴν ὀφείλει στὴ θέση του σὰν ἐργάτη, ἀλλὰ ἡ δοκιμασία ἡ ἴδια εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης τῆς κοινωνίας.

Ὅταν, ὅμως, ἡ κοινωνία εἶναι σὲ κατάσταση προόδου, ἡ παρακμὴ καὶ ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη εἶναι προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τοῦ πλούτου ποὺ ὁ ἴδιος παρήγαγε. Ἡ ἀθλιότητα, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν *οὐσία* τῆς σημερινῆς ἐργασίας.

Μιὰ κοινωνία ποὺ βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμα τῆς εὐημερίας της — μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία, ποὺ ὡστόσο εἶναι στὴν οὐσία πραγματοποιήσιμη καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ βασικὰ τὸ σκοπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος καὶ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας — εἶναι γιὰ τὸν ἐργάτη μιὰ κοινωνία *στατικῆς ἀθλιότητας*.

Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖ τὸν *προλετάριο* — αὐτὸν ποὺ ζεῖ χωρὶς κεφάλαιο καὶ γαιοπρόσοδο, ἀπὸ τὴν ἐργασία του μόνο, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν μονόπλευρη, ἀφηρημένη ἐργασία — σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ *ἐργάτη*. Μπορεῖ κατὰ συνέπεια ἡ πολιτικὴ οἰκονομία νὰ προχωρήσει τὴ θέση αὐτὴ ὥς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅπως ἕνα ἄλογο, ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ πάρει ὅσα ἀκριβῶς εἶναι ἀπαραίτητα νὰ τὸν καταστήσουν ἱκανὸ γιὰ ἐργασία. Δὲν τὸν θεωρεῖ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ χρόνου ποὺ δὲν ἐργάζεται, σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὴν ἀφήνει στὴν ποινικὴ νομοθεσία, στοὺς γιατρούς, στὴ θρησκεία, στοὺς στατιστικοὺς πίνακες, στὴν πολιτικὴ καὶ στὸν ἐπίτροπο τῆς ἐνορίας.

Ἂς ἀνεβοῦμε τώρα πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἂς ἐξετάσουμε τίς ἰδέες ποὺ ἀναπτύχθηκαν παραπάνω, παρμένες σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὰ δυὸ παρακάτω ἐρωτήματα:

1. Ποιά εἶναι ἡ σημασία, στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, αὐτῆς τῆς ὑποβάθμισης τοῦ καλυτέρου τμήματος τῆς ἀνθρωπότητας σὲ ἀφηρημένη ἐργασία;

2. Ποιά εἶναι τὰ λάθη ποὺ διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ρεφορμιστὲς ποὺ ἄλλοι θέλουν ν' αὐξηθοῦν οἱ μισθοὶ καὶ νὰ βελτιωθεῖ ἔτσι ἡ θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ ἄλλοι — ὅπως ὁ Προυντὸν — βλέπουν τὴν *ἰσότητα* τῶν μισθῶν σὰν σκοπὸ τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης;

Στὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἡ *ἐργασία* ἐμφανίζεται

μόνο μὲ τὴ μορφὴ τῆς *δραστηριότητας* γιὰ τὴν *ἐξασφάλιση τοῦ μισθοῦ*.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἐκεῖνα τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες ἱκανότητες ἢ περισσότερη εἰδίκευση, ἔχουν καταστεῖ βασικὰ περισσότερο ἐπικερδῆ· ἐνῶ ἡ ἀνάλογη ἀμοιβὴ γιὰ μηχανικὴ καὶ μονότονη δραστηριότητα, στὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ γρήγορα καὶ εὔκολα νὰ ἐκπαιδευτεῖ, ἔχει πέσει, ἀναπόφευκτα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ αὐξανόμενου ἀνταγωνισμοῦ. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς *αὐτὸ* τὸ εἶδος τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ παρὸν σύστημα ἐργασιακῆς ὀργάνωσης, εἶναι τὸ πιὸ κοινό. Ἔτσι, ἂν ἕνας ἐργάτης τῆς πρώτης κατηγορίας κερδίζει τώρα ἑφτὰ φορὲς περισσότερα ἀπ' ὅ,τι κέρδιζε πενήντα χρόνια νωρίτερα, ἐνῶ ἕνας ἐργάτης τῆς δεύτερης κατηγορίας συνεχίζει νὰ κερδίζει ὅσα κέρδιζε καὶ πρὶν πενήντα χρόνια, τότε κατὰ *μέσο ὅρο* κερδίζουν ἀπὸ κοινοῦ τέσσερεις φορὲς περισσότερα. Ἂν, ὅμως, σὲ μιὰ δοσμένη χώρα ὑπάρχουν μόνο χίλιοι ἐργάτες στὴν πρώτη κατηγορία καὶ ἕνα ἑκατομμύριο στὴ δεύτερη, τότε 999.000 ἐργάτες δὲν εἶναι καθόλου καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρὶν πενήντα χρόνια, καὶ εἶναι μάλιστα σὲ *χειρότερη θέση* ἂν ἔχουν ἀνεβεῖ οἱ τιμὲς τῶν βασικῶν εἰδῶν. Παρόλαυτα, οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νὰ ἐξαπατήσουν τὸν ἑαυτό τους, σχετικὰ μὲ τὴν πιὸ πολυάριθμη τάξη τοῦ πληθυσμοῦ, καταφεύγοντας σὲ τέτοιους ἐπιπόλαιους ὑπολογισμοὺς *μέσων ὅρων*. Ἐπιπρόσθετα, τὸ ὕψος τῶν ἀμοιβῶν δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μόνο ἕναν παράγοντα στὴν ἐκτίμηση τοῦ *εἰσοδήματος τοῦ ἐργάτη*: εἶναι ἐπίσης οὐσιῶδες νὰ λάβουμε ὑπόψη μας στὴν ἐκτίμηση αὐτὴ τὴν *ἔκταση τοῦ χρόνου*, ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν ἀμοιβῶν αὐτῶν. Καὶ δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει καμιὰ διασφάλιση, καμιὰ ἐγγύηση μέσα στὴν ἀναρχία τοῦ λεγόμενου ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ μὲ τὶς συνεχεῖς διακυμάνσεις του καὶ τὴ στασιμότητα. Τελικά, πρέπει νὰ ἔχουμε στὸ νοῦ μας τὶς *ὧρες* ἐργασίας ποὺ ἀποτελοῦν τώρα τὸ μέτρο. Γιὰ τοὺς Ἄγγλους βαμβακουργούς, ἐξαιτίας τῆς ἀπληστίας τῶν ἐργοδοτῶν, ἡ ἐργάσιμη μέρα ἔχει μεγαλώσει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν εἴκοσι πέντε τελευταίων χρόνων ἀπὸ δώδεκα σὲ δεκάξη ὧρες, δηλαδὴ ἀπὸ τότε ποὺ εἰσήχθηκαν οἱ μηχανὲς ποὺ ἐξοικονομοῦν ἐργασία. Ἡ αὔξηση αὐτὴ σὲ μιὰ χώρα καὶ σ' ενα βιομηχανικὸ κλάδο μεταφέρθηκε ἀναπόφευκτα, σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό, καὶ σὲ ἄλλες χῶρες, γιατὶ τὸ δικαίωμα τοῦ πλούτου νὰ ὑποβάλλει τοὺς φτωχοὺς σὲ ἀπεριόριστη ἐκμετάλλευση εἶναι ἀκόμα διεθνῶς ἀναγνωρισμένο. (Βίλχελμ Σκούλζ, «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», Ζυρίχη 1843, σελ. 65).

. . . .

Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα ἦταν τόσο ἀλήθεια ὅσο εἶναι ψέμα, ὅτι τὸ μέσο εἰσόδημα *ὅλων* τῶν τάξεων τῆς κοινωνίας, ἔχει αὐξηθεῖ, οἱ διαφορὲς καὶ οἱ *σχετικὲς* ἀποστάσεις μεταξὺ εἰσοδημάτων, μποροῦν παρόλαυτα νὰ ἔχουν γίνει μεγαλύτερες, κι ἔτσι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πλούτου καὶ φτώχειας γίνεται ὀξύτερη. Γιατί, ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐξάνει ἡ ὁλικὴ παραγωγή, αὐξάνονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀνάγκες, οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἀπαιτήσεις, καὶ αὐξάνονται στὸ ἴδιο μέτρο ποὺ αὐξάνεται καὶ ἡ παραγωγή. Ἑπομένως, μπορεῖ νὰ μεγαλώνει ἡ *σχετικὴ* φτώχεια, ἐνῶ, ταυτόχρονα, θὰ μειώνεται ἡ *ἀπόλυτη* φτώχεια. Ὁ Σαμογιέτης δὲν εἶναι φτωχὸς μὲ τὸ λίπος τῆς

φάλαινας καὶ μὲ τὴν στυφὴ γεύση τοῦ ψαριοῦ του, γιατὶ στὴν αὐτοσυντήρητη κοινωνία του ὅλοι ἔχουν τὶς ἴδιες ἀνάγκες. Σ' ἕνα κράτος, ὅμως, ποὺ ἐξελίσσεται ραγδαῖα, ποὺ στὴ διάρκεια μιᾶς δεκαετίας αὐξάνει τὴν ὁλική του παραγωγὴ σὲ σχέση πρὸς τὸν πληθυσμό του κατὰ ἕνα τρίτο, ὁ ἐργάτης ποὺ κερδίζει στὸ τέλος τῆς δεκαετίας ὅσα ἀκριβῶς κέρδιζε στὴν ἀρχή της, δὲν διατήρησε τὸ ἴδιο ἐπίπεδο ζωῆς, ἀπεναντίας ἔχει φτωχύνει κατὰ ἕνα τρίτο (ὅ.π., σελ. 65—66).

'Αλλὰ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξέρει τὸν ἐργάτη μόνο σὰν ὑποζύγιο, σὰν ἕνα ζῶο ὑποβιβασμένο στὴν ἱκανοποίηση στοιχειωδῶν σωματικῶν ἀναγκῶν.

Ἂν πρόκειται ἕνας λαὸς ν' αὐξήσει τὴν πνευματική του ἐλευθερία, δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ παραμένει δοῦλος στὶς σωματικές του ἀνάγκες, δὲ μπορεῖ νὰ παραμένει ὑπηρέτης τῆς σάρκας. Πάνω ἀπ' ὅλα χρειάζεται χρόνο γιὰ πνευματικὴ ἄσκηση καὶ ἀναψυχή. Ὁ χρόνος αὐτὸς κερδίζεται μέσα ἀπὸ νέες βελτιώσεις στὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Σήμερα, ἕνας μόνο ἐργάτης στὰ βαμβακουργεῖα, μπορεῖ νὰ προσφέρει ἐργασία γιὰ τὴν ὁποία προηγούμενα χρειάζονταν 100 ἢ ἀκόμα 250—350 ἐργάτες. Αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν νέων τρόπων παραγωγῆς ἐνέργειας καὶ τῶν νέων μηχανῶν. Σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὑπάρχουν παρόμοια ἀποτελέσματα, ἀφότου οἱ ἐξωτερικὲς φυσικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ τοποθετοῦνται ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἂν ἡ ποσότητα χρόνου καὶ ἀνθρώπινης ἐνέργειας ποὺ χρειάζονταν νωρίτερα γιὰ νὰ ἀποκτηθεῖ μιὰ δοσμένη ποσότητα ὑλικῶν ἀγαθῶν, μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ, χωρὶς καμιὰ θυσία ὑλικῶν ἀνέσεων, τότε τὸ περιθώριο γιὰ πνευματικὴ ἀναψυχὴ καὶ δημιουργία θὰ πρέπει νὰ ἔχει αὐξηθεῖ ἐπίσης κατὰ τὸ ἥμισυ. 'Αλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ μοιρασιὰ στὰ λάφυρα ποὺ κερδίσαμε ἀπὸ τὸ γέρο Χρόνο στὴν ἴδια του τὴν περιοχή, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴν τυφλὴ καὶ ἄδικη τύχη. Στὴ Γαλλία ὑπολογίστηκε ὅτι στὸ τωρινὸ στάδιο τῆς παραγωγικῆς ἐξέλιξης, μιὰ μέση ἐργάσιμη μέρα τῶν πέντε ὡρῶν γιὰ κάθε ἄτομο, ἱκανὸ νὰ ἐργαστεῖ, θὰ ἐπαρκοῦσε νὰ ἱκανοποιήσει ὅλες τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας... Παρόλο τὸ χρόνο ποὺ ἐξοικονομήθηκε μὲ τὶς τελειοποιήσεις στὶς μηχανές, ὁ χρόνος ποὺ ξοδεύεται σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία στὰ ἐργοστάσια ἔχει αὐξηθεῖ γιὰ πολλοὺς ἀνθρώπους (ὅ.π., σελ. 67—68) ....

....

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ σύνθετη χειροτεχνία προϋποθέτει τὴ διάλυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς δουλειᾶς στὶς ἁπλὲς λειτουργίες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται. 'Αρχικά, ὡστόσο, μόνο ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ὁμοιόμορφα ἐπαναλαμβανόμενες λειτουργίες πέφτει στὶς μηχανές, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος πέφτει στοὺς ἀνθρώπους. Σταθερὴ ὁμοιόμορφη δραστηριότητα αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια της τὴ φύση βλαβερὴ σωματικὰ καὶ ψυχικὰ —ἕνα γεγονὸς ποὺ ἐπίσης ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν πείρα. Ἔτσι, ὅταν οἱ μηχανὲς συνδυάζονται κατὰ τὸν τρόπο αὐτό, μὲ τὸν ἁπλὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, θὰ ἐμφανιστοῦν ἀναπόφευκτα ὅλα τὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ. Στὰ μειονεκτήματα αὐτὰ περιλαμβάνεται τὸ αὐξημένο ποσοστὸ θνησιμότητας τῶν βιομηχανικῶν

ἐργατῶν... Καμιὰ προσοχὴ δέν δόθηκε στὴ βασικὴ διάκριση μεταξὺ τοῦ πόσο οἱ ἄνθρωποι δουλεύουν μ έ σ ω τῶν μηχανῶν καὶ τοῦ πόσο δουλεύουν σ ὰ ν μηχανές (δ.π., σελ. 69). ....
....

Στὴ μελλοντικὴ ζωὴ τῶν ἐθνῶν, ὡστόσο, οἱ ἄνοες δυνάμεις τῆς φύσης, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν οἱ μηχανές, θὰ εἶναι σκλάβοι καὶ ὑπηρέτες μας (δ.π., σελ. 74). ....
....

Στὰ ἀγγλικὰ κλωστήρια ἀπασχολοῦνται μόνο 158.818 ἄντρες, σὲ σύγκριση μὲ τὶς 196.818 γυναῖκες. Σὲ κάθε ἑκατὸ ἄντρες ἐργάτες, στὰ κλωστήρια τοῦ Λάνγκασάιρ, ἀντιστοιχοῦν 103 ἐργάτριες. Στὴ Σκωτία, ὁ δείκτης εἶναι ἀκόμα ψηλότερος, φτάνει τὶς 209 ἐργάτριες. Στ' ἀγγλικὰ ἐργοστάσια λινῶν νημάτων, στὸ Λήντς, σὲ κάθε 100 ἐργάτες ἀντιστοιχοῦσαν 147 ἐργάτριες. Στὸ Νταντὴ καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Σκωτίας, ὁ δείχτης φτάνει στὸ ὕψος τῶν 280 γυναικῶν. Στ' ἀγγλικὰ μεταξουργεῖα ὑπάρχουν πάρα πολλὲς γυναῖκες ἐργάτριες. Στὰ ἐριουργεῖα, ὅπου ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη ἀντοχή, ἐργάζονται περισσότεροι ἄντρες. Ὅσο γιὰ τὰ βορειοαμερικανικὰ βαμβακουργεῖα, τὸ 1833 δούλευαν ὄχι λιγότερες ἀπὸ 38.917 γυναῖκες, ἔναντι 18.593 ἀντρῶν. Ἔτσι, ἐξαιτίας τῶν μεταβολῶν στὴν ὀργάνωση ἐργασίας, ἄνοιξε γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλο μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ εὐκαιριῶν ἀπασχόλησης... περισσότερη οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία γιὰ τὶς γυναῖκες... ἀμφότερα τὰ φύλα ἦρθαν πιὸ κοντὰ στὶς κοινωνικές τους σχέσεις (δ.π., σελ. 71—72). ....
....

Οἱ ἐργαζόμενοι στ' ἀγγλικὰ ἀτμοκίνητα καὶ ὑδροκίνητα κλωστήρια, τὸ 1835, ἦταν: 20.558 παιδιά, μεταξὺ 8 καὶ 12 χρονῶν, 35.867 μεταξὺ 12 καὶ 13 χρονῶν καὶ 108.208 μεταξὺ 13 καὶ 18 χρονῶν... Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ πρόοδοι στὴ μηχανοποίηση ποὺ ἀπομακρύνουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴ μονότονη ἐργασία ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα χέρια, ἐξαλείφουν βαθμιαῖα τὴν κοινωνικὴ αὐτὴ μάστιγα. Ἐμπόδιο στὸ δρόμο τῶν ραγδαίων αὐτῶν ἐξελίξεων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες βρίσκονται στὴ θέση ν' ἀξιοποιοῦν τὴν ἐνεργητικότητα τῶν κατωτέρων τάξεων, μέχρι καὶ τὰ παιδιά, πολὺ εὔκολα καὶ πολὺ φτηνὰ καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν κόσμο αὐτὸ ἀ ν τ ὶ γιὰ μηχανές (δ.π., σελ. 70—71). ....
....

Ὁ λόρδος Μπρούμαν κάνει ἔκκληση πρὸς τοὺς ἐργάτες: «Γίνετε κεφαλαιοκράτες!»... Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι ἑκατομμύρια ἄνθρωποι μποροῦν μόλις καὶ μετὰ βίας νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰ στοιχειώδη διαβίωση μέσω μιᾶς ἐξαντλητικῆς, σωματικὰ καταστρεπτικῆς, καὶ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ τραυματικῆς ἐργασίας· ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ θεωρήσουν τὴ δυστυχία τῆς ἀνεύρεσης μιᾶς τ έ τ ο ι α ς ἐργασίας, σὰν εὔνοια τῆς τύχης (δ.π., σελ. 60). ....
....

Ἔτσι, γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μὴ ἰδιοκτῆτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ θέσουν τὸν ἑαυτό τους ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σ τ ὴ ν ὑ π η ρ ε σ ί α τῶν ἰδιοκτητῶν, δηλαδὴ νὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπ' αὐτούς. (Ρεκιονέρ, «Νέες θεωρίες τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς καὶ θέσεις γιὰ

τὴν ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν». Παρίσι 1842, σελ. 409). . . . .

. . . .

Ὑπηρέτες - ἀμοιβή· ἐργάτες - ἡμερομίσθια· ὑπάλληλοι - μισθοὶ ἢ ἀπολαβὲς (δ.π., σελ. 409—10) . . . .

. . . .

Ἐκμισθώνω τὴν ἐργασία μου· δανείζω τὴν ἐργασία μου μὲ τόκο· ἐργάζομαι στὴ θέση κάποιου ἄλλου... Ἐκμισθώνω τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας· δανείζω τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας μὲ τόκο· βάζω κάποιον ἄλλο στὴ θέση μου (δ.π., σελ. 411) . . . .

. . . .

Αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ δομὴ καταδικάζει τοὺς ἀνθρώπους σὲ τέτοιες ταπεινωτικές ἀπασχολήσεις, σέ τέτοιο ὁλοκληρωτικὸ ἐξευτελισμό, ποὺ μπροστά της ἡ ἀγριότητα μοιάζει μὲ βασιλικὴ κατάσταση... Ἡ ἐκπόρνευση τῆς μὴ ἰδιοκτήτριας τάξης σὲ ὅλες τὶς μορφές της... Ρακοσυλλέκτες. (δ.π., σελ. 417, 418, 421).

Ὁ Κάρολος Λουντόν, στὸ βιβλίο του «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος» ὑπολογίζει τὶς πόρνες στὴν Ἀγγλία 60—70.000. Στὸν ἴδιο ἀκριβῶς ἀριθμὸ ἀνεβάζει καὶ τὶς γυναῖκες «ἀμφιβόλου ἀρετῆς».

Ὁ μέσος ὅρος ζωῆς τῶν δύστυχων αὐτῶν πλασμάτων τοῦ πεζοδρομίου, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀνοίγουν πανιὰ γιὰ τὴ σταδιοδρομία τῆς ἀνομίας, εἶναι περίπου ἕξη ἢ ἑφτὰ χρόνια. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν 60—70.000 πορνῶν πρέπει νὰ διατηρηθεῖ στὸ ἴδιο ὕψος, τότε στὰ τρία βασίλεια πρέπει νὰ βγαίνουν κάθε χρόνο στὸ κακόφημο ἐπάγγελμα 8 - 9.000 θύματα τὴν ἡμέρα, ποὺ κατὰ μέσο ὅρο εἶναι ἕνα θύμα τὴν ὥρα. Ἂν ἡ ἴδια ἀναλογία ἀληθεύει γιὰ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πλανήτη, τότε θὰ πρέπει κάθε στιγμὴ νὰ ὑπάρχουν ἑνάμισυ ἑκατομμύριο ἀπ' αὐτὰ τὰ δύστυχα πλάσματα. (Κάρολος Λουντόν, «Λύση τοῦ πληθυσμιακοῦ προβλήματος καὶ τῆς διαβίωσης», Παρίσι, 1842, σελ. 229) . . . .

. . . .

Ὁ ἀριθμὸς τῶν φτωχῶν αὐξάνει μαζὶ μὲ τὴ φτώχεια τους. Καὶ εἶναι στὰ ἀνώτατα ὅρια τῆς ἔνδειας ποὺ οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις συνωστίζονται σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλους ἀριθμοὺς γιὰ νὰ μαλώνουν μεταξύ τους γιὰ τὸ δικαίωμα νὰ ὑποφέρουν... Τὸ 1821, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἰρλανδίας ἦταν 6.701.827. Τὸ 1831 εἶχε αὐξηθεῖ σὲ 7.764.010· δηλαδὴ 14% αὔξηση σὲ δέκα χρόνια. Στὸ Λέινστερ, ἡ πιὸ πλούσια ἐπαρχία, ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε μόνο κατὰ 8%, ἐνῶ στὸ Κοννώτ, ἡ πιὸ φτωχὴ ἐπαρχία, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἔφτασε στὸ ὕψος τοῦ 21%. (Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἐργατικῶν τάξεων στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», 2 τόμοι, Παρίσι, 1840, τόμος 1ος, σελ. 36—7, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἔκθεση γιὰ τὴν Ἀγγλία καὶ Ἰρλανδία ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1840, στὴ Βιέννη).

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖ τὴν ἐργασία ἀφηρημένα σὰν ἕνα πράγμα· ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα· ἂν ἡ τιμὴ εἶ-

ναι ὑψηλή, τὸ ἐμπόρευμα βρίσκεται σὲ μεγάλη ζήτηση· ἂν εἶναι χαμηλή, ὑπάρχει μεγάλη προσφορά. «Ἡ τιμὴ τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα πρέπει νὰ πέφτει ὅλο καὶ πιὸ χαμηλά...» (ὅ.π., σελ. 43).

Αὐτὸ συμβαίνει ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ ἐργάτη καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν.

> ...ὁ ἐργαζόμενος πληθυσμός, ὁ πωλητὴς τῆς ἐργασίας, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀποδεχτεῖ τὴν πιὸ μικρὴ ἀναλογία τοῦ προϊόντος... Τί ἄλλο εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐργασίας σὰν ἐμπόρευμα, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μεταμφιεσμένη θεωρία τῆς δουλείας; Ἂν ὄχι, γιατί ἡ ἐργασία θεωρήθηκε σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀνταλλακτικὴ ἀξία; (ὅ.π., σελ. 43—44).

Τὰ μεγάλα ἐργαστήρια προτιμοῦν ν' ἀγοράζουν τὴν ἐργασία γυναικῶν καὶ παιδιῶν γιατὶ κοστίζει λιγότερο ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἀντρῶν.

> Πρόσωπο μὲ πρόσωπο μὲ τὸν ἐργοδότη του, ὁ ἐργάτης δὲ βρίσκεται καθόλου στὴ θέση ἑνὸς ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο υ π ω λ η τ ῆ... Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πράγματι ἐλεύθερος νὰ ἐκμισθώνει ἐργασία καὶ ὁ ἐργάτης πάντοτε ἐξαναγκάζεται νὰ τὴν πουλᾶ. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας καταστρέφεται ἀπόλυτα, ἂν δὲν πουλιέται κάθε στιγμή. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἐμπορεύματα, ἡ ἐργασία οὔτε νὰ συσσωρευτεῖ μπορεῖ, οὔτε ν' ἀποταμιευτεῖ.
>
> Ἡ ἐργασία εἶναι ζωή, κι ἂν ἡ ζωὴ δὲν ἀνταλλάσσεται κάθε μέρα μὲ τροφή, μαστίζεται καὶ γρήγορα ἐξαφανίζεται. Ἂν εἶναι νὰ θεωρήσουμε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἐμπόρευμα, τότε εἴμαστε ἀναγκασμένοι ν' ἀποδεχτοῦμε τὴ δουλεία (ὅ.π., σελ. 49—50).

Ἂν λοιπὸν ἡ ἐργασία εἶναι ἐμπόρευμα, εἶναι ἐμπόρευμα μὲ τὰ πιὸ ἀτυχῆ χαρακτηριστικά. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σύμφωνα καὶ μὲ τὶς οἰκονομικὲς ἀρχὲς δὲν εἶναι ἐμπόρευμα, γιατὶ δὲν εἶναι τὸ «ἐλεύθερο προϊὸν μιᾶς ἐλεύθερης ἀγορᾶς». (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 50). Τὸ παρὸν οἰκονομικὸ καθεστὼς «μειώνει ταυτόχρονα τόσο τὴν τιμὴ ὅσο καὶ τὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας· τελειοποιεῖ τὸν ἐργάτη καὶ ὑποβιβάζει τὸν ἄνθρωπο... Ἡ βιομηχανία ἔγινε πόλεμος, τὸ ἐμπόριο παιχνίδι... Μόνο τὰ κλωστήρια βαμβακιοῦ (στὴν Ἀγγλία) ἀντιπροσωπεύουν 84.000.000 χειρώνακτες ἐργάτες» (ὅ.π., σελ. 52—53, 62 καὶ 193).

Μέχρι τώρα ἡ βιομηχανία βρισκόταν στὴν κατάσταση ἑνὸς κατακτητικοῦ πολέμου:

> ...σπατάλησε τὶς ζωὲς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀποτέλεσαν τὸ στρατό της μὲ τόση ἀδιαφορία, ὅση καὶ οἱ μεγάλοι κατακτητές. Σκοπὸς

ήταν ή κατοχή πλούτου καί όχι ή άνθρώπινη εύτυχία... Αύτά τά συμφέροντα (δηλαδή τά οίκονομικά συμφέροντα), άφημένα στή δική τους έλεύθερη άνάπτυξη... δέ μπορεί παρά νά συγκρουστούν· ό πόλεμος είναι ό μόνος διαιτητής τους καί οί άποφάσεις τού πολέμου έκχωρούν τήν ήττα καί τό θάνατο σέ όρισμένους καί τή νίκη σέ άλλους... Είναι στή σύγκρουση τών άντιθέτων δυνάμεων πού άναζητεί τήν τάξη καί τήν ίσορροπία: Ό ά έ ν α ο ς π ό λ ε μ ο ς , κατά τήν άποψη τής έπιστήμης, είναι τό μόνο μέσο γιά τήν έπίτευξη είρήνης (ό.π., σελ. 20 καί 23). ....

....

Ό βιομηχανικός πόλεμος, άν θέλει νά σημειώσει όποιαδήποτε έπιτυχία, χρειάζεται μεγάλες στρατιές πού νά μπορεί νά τίς συγκεντρώνει σ' ένα σημείο καί νά τις άποδεκατίζει κατά βούληση. Δέν είναι ούτε τό καθήκον ούτε ή άφοσίωση, πού παρακινεί τούς στρατιώτες αύτού τού στρατού νά βαστάξουν τό βάρος πού τούς φόρτωσαν, έκείνο πού τούς παρακινεί είναι ή άνάγκη νά δραπετεύσουν άπό τήν τυραννία τής πείνας. Δέ νοιώθουν ούτε στοργή ούτε εύγνωμοσύνη γιά τ' άφεντικά τους, πού δέν τρέφουν κανένα αίσθημα καλής θέλησης πρός τούς ύποτελείς τους καί πού στήν πραγματικότητα τούς θεωρούν όχι σάν άνθρώπινες ύπάρξεις, άλλά σάν έργαλεία παραγωγής πού άποδίδουν όσο γίνεται περισσότερο καί κοστίζουν όσο γίνεται λιγότερο. Αύτά τά πλήθη τών έργατών, πού συγκεντρώνονται καί συνωστίζονται όλο καί περισσότερο, στερούνται άκόμα καί τή βεβαιότητα ότι θά έχουν μόνιμη άπασχόληση. Ή βιομηχανία πού τούς συνάθροισε όλους αύτούς, τούς έπιτρέπει νά ζούν μόνο έπειδή τούς χρειάζεται. Όταν έρθει ή ώρα ν' άπελευθερωθεί άπ' αύτούς, τούς έγκαταλείπει χωρίς τόν παραμικρό δισταγμό. Όπότε, οί έργάτες άναγκάζονται νά προσφέρουν τόν έαυτό τους καί τήν έργατική τους δύναμη στήν τρέχουσα τιμή, όποια καί νάναι. Όσο πιό πολύωρη, κουραστικότερη καί άπεχθέστερη είναι ή δουλειά πού τούς προσφέρεται, τόσο χειρότερα άμείβονται. Μπορεί νά δεί κανείς έργάτες πού ίδρωκοπούν δεκάξη άτέλειωτες ώρες τήν ήμέρα, γιά νά καταφέρουν μόλις καί μετά βίας ν' άγοράσουν τό δικαίωμα νά μήν πεθάνουν (ό.π., σελ. 68—69). ....

....

Πειστήκαμε... όπως καί ή έπιτροπή πού διορίστηκε νά έρευνήσει τίς συνθήκες έργασίας τών ύφαντουργών χειροκίνητων έργαλειών, ότι οί μεγάλες βιομηχανικές πόλεις θά έχαναν γρήγορα τόν έργατικό τους πληθυσμό, άν δέν δεχόντουσαν μιά σταθερή ροή ύγιειών άνθρώπων καί νέου αίματος άπό τίς γειτονικές άγροτικές περιοχές (ό. π., σελ. 362).

ΚΕΡΔΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Κεφάλαιο

[I] Ποιά είναι ή βάση τού κ ε φ α λ α ί ο υ, δηλαδή τής άτομικής ίδιοκτησίας στά προϊόντα τής έργασίας κάποιου άλλου;

Κι άν άκόμα τό κεφάλαιο δέ μπορεί νά ύποβιβαστεί σέ άπλή κλε-

ψιὰ ἢ ἀπάτη, χρειάζεται πάντως τὴ βοήθεια τῆς νομοθεσίας γιὰ νὰ καθαγιάζει τὴν κληρονομιά. (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Διατριβὴ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τρίτη ἔκδοση, 2 τόμοι, Παρίσι, 1817, 1ος τόμος, σελ. 136).

Πῶς γίνεται κανεὶς ἰδιοκτήτης παραγωγικοῦ ἀποθέματος; Πῶς γίνεται ἰδιοκτήτης τῶν προϊόντων πού δημιουργήθηκαν μέσω αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος;

Μέσω τοῦ θετικοῦ δικαίου (ὅ.π., 2ος τόμ., σελ. 4).

Τί ἀποκτᾶ κανεὶς μὲ τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴν κληρονομιὰ μιᾶς περιουσίας, λογουχάρη;

Τὸ ἄτομο ποὺ εἴτε ἀποκτᾶ, ἢ γίνεται διάδοχος μιᾶς μεγάλης κληρονομιᾶς, δὲν ἀποκτᾶ ἀναγκαστικὰ ἢ δὲν διαδέχεται κάποια πολιτικὴ δύναμη... Ἡ δύναμη ποὺ ἀμέσως καὶ ἀπευθείας τοῦ μεταβιβάζει ἡ κατοχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη· μιὰ ὁρισμένη ἐξουσία σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἐργασίας ἢ σὲ ὅλο τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας, ποὺ πάει στὴν ἀγορά. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 26—27).

• Τὸ κεφάλαιο εἶναι λοιπὸν ἡ δύναμη νὰ ἐξουσιάζει τὴν ἐργασία καὶ τὰ προϊόντα της. Ὁ κεφαλαιοκράτης κατέχει αὐτὴ τὴ δύναμη ὄχι στ' ὄνομα τῶν προσωπικῶν, καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων του, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἰδιοκτήτης κεφαλαίου. Ἡ δύναμή του εἶναι ἡ ἀγοραστικὴ δύναμη τοῦ κεφαλαίου του, στὴν ὁποία τίποτα δὲ μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ.

Αργότερα θὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ κεφαλαιοκράτης, μέσω τοῦ κεφαλαίου, χρησιμοποιεῖ τὴ δύναμή του γιὰ νὰ κυβερνήσει τὴν ἐργασία· ἀλλὰ θὰ δοῦμε ἐπίσης καὶ μὲ τί τρόπο τὸ κεφάλαιο, μὲ τὴ σειρά του, εἶναι ἱκανὸ νὰ κυβερνήσει τὸν ἴδιο τὸν κεφαλαιοκράτη.

Τί εἶναι κεφάλαιο;

Μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας ἀποθεματοποιημένης καὶ ἐναποθηκευμένης... (ὅ.π., σελ. 298).

Κεφάλαιο εἶναι ἡ ἐναποθηκευμένη ἐργασία.

[2] Ὁμολογίες, ἢ ἀπόθεμα, εἶναι ὁποιαδήποτε συσσώρευση τῶν προϊόντων τῆς γῆς ἢ τῆς βιομηχανίας. Τὸ ἀπόθεμα λέγεται κεφάλαιο μόνο ὅταν ἀποφέρει στὸν ἰδιοκτήτη του πρόσοδο ἢ κέρδος (ὅ.π., σελ. 243).

2. Τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου

Τὸ ἄφελος ἢ κέρδος τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ φανερώνεται ἀπὸ μόνη της κατὰ δυὸ τρόπους: πρῶτον τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ρυθμίζονται ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν χρησιμοποιουμένων ἐπενδύσεων, παρόλο ποὺ ἡ ἐργασία τῆς ἐπιθεώρησης καὶ τῆς διεύθυνσης γιὰ διαφορετικὰ κεφάλαια μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἴδια. Ἐπιπλέον σὲ πολλὰ μεγάλα ἐργοστάσια τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀνατίθεται σὲ κάποιο διοικητικὸ ὑπάλληλο, τοῦ ὁποίου οἱ ἀμοιβὲς δὲν ἔχουν ποτὲ καμιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο τοῦ ὁποίου τὴ διεύθυνση ἐπιβλέπει ὁ ἴδιος. Καὶ ὁ ἰδιοκτήτης αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, μολονότι ἀπαλλάσσεται κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ σχεδὸν ἀπὸ κάθε ἐργασία, δὲν παύει ν' ἀναμένει ὅτι τὰ κέρδη του θὰ ἔχουν μιὰ κανονικὴ ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιό του (¹). (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος Ιος, σελ. 43). μειῶστε ὅτι τόσο αὐτὴ ὅσο καὶ πολλές ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγράφους πάρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ).

Γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης ἀξιώνει τὴν ἀναλογία αὐτὴ μεταξὺ κέρδους καὶ κεφαλαίου;

Δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο ν' ἀπασχολήσει τοὺς ἐργάτες αὐτοὺς ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὸ πούλημα τῆς ἐργασίας τους θὰ τοῦ ἔφερνε κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅσα χρειαζόταν γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀποθέματος ποὺ προκατέβαλε σὰν ἀμοιβές. Καὶ δὲν θὰ εἶχε κανένα ἐνδιαφέρο νὰ ἐνεργοποιήσει μεγάλο μᾶλλον ἀπόθεμα κεφαλαίου παρὰ μικρό, ἂν δὲν ἤξερε ὅτι τὰ κέρδη του θὰ εἶχαν κάποια ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἐνεργοποιουμένου κεφαλαίου του (ὅ.π., σελ. 42).

Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκράτης κερδίζει πρῶτα ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας κι ἔπειτα ἀπὸ τὶς πρῶτες ὕλες ποὺ διέθεσε.

Ποιά εἶναι, λοιπόν, ἡ σχέση τοῦ κέρδους πρὸς τὸ κεφάλαιο;

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐξακριβωθεῖ ποιός εἶναι ὁ μέσος ὅρος ἀμοιβῶν ἐργασίας κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ συγκεκριμέ-

---

(¹) Σημειῶστε ὅτι τόσο αὐτή, ὅσο καὶ πολλὲς ἀκόμα ἀπὸ τὶς συνακόλουθες παραγράφους, πάρθηκαν σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη, μὲ ἐλάχιστες παραλείψεις καὶ ἀλλαγές, ἀπὸ τὸν Ἄνταμ Σμίθ). α

νο μέρος καὶ χρόνο. Ἀκόμα πιὸ δύσκολο εἶναι νὰ προσδιοριστεῖ τὸ κέρδος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ κεφάλαιο. Διαφορὲς στὴν τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ ἐμπορεύεται ὁ κεφαλαιοκράτης, ἡ καλὴ ἢ κακὴ τύχη τόσο τῶν ἀνταγωνιστῶν του ὅσο καὶ τῶν πελατῶν του καὶ χίλια δυὸ ἄλλα ἀπρόοπτα στὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτεθειμένα τὰ ἐμπορεύματά του κατὰ τὴ μεταφορὰ καὶ στὴν ἀποθήκη, ὅλα παράγουν μιὰ καθημερινή, σχεδὸν ὡριαία ποικιλία στὰ κέρδη. Ἀλλὰ μολονότι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιοριστεῖ, μὲ ὁποιοδήποτε βαθμὸ ἀκρίβειας, ὁ μέσος ὅρος κερδῶν τοῦ κεφαλαίου, μπορεῖ νὰ σχηματισθεῖ κάποια ἰδέα γιὰ τὰ κέρδη αὐτὰ ἀπὸ τὸν *τόκο τοῦ χρήματος*. Ἐκεῖ ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει μιὰ μεγάλη δουλειὰ μὲ τὴ χρήση χρήματος, μεγάλη θὰ εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση ἀπὸ τὴ χρήση του. Ἐκεῖ ποὺ γίνεται μικρὴ δουλειά, μικρὸ θὰ εἶναι τὸ ἀντίκρυσμα (ὅ.π., σελ. 78—79).

Ἡ ἀναλογία ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου πρὸς τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ καθαροῦ κέρδους, ποικίλλει ἀναγκαστικά, καθὼς τὸ κέρδος αὐξομειώνεται. Διπλὸς τόκος στὴ Μεγάλη Βρετανία λογαριάζεται αὐτὸ ποὺ οἱ ἔμποροι ἀποκαλοῦν ἕνα καλό, μέτριο, λογικὸ κέρδος, ὅροι πού... δὲν σημαίνουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα *κοινὸ καὶ συνηθισμένο κέρδος* (ὅ.π., σελ. 10).

Ποιό εἶναι τὸ *χαμηλότερο* ποσοστὸ κέρδους; Καὶ ποιό εἶναι τὸ ὑψηλότερο;

Τὸ *χαμηλότερο ποσοστὸ* τοῦ συνηθισμένου κέρδους ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι *κάτι περισσότερο* ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τυχαίων ζημιῶν πρὸς τὶς ὁποῖες εἶναι ἐκτιθειμένη κάθε ἐπένδυση κεφαλαίου. Μόνο αὐτὸ τὸ πλεόνασμα εἶναι τὸ καθαρὸ κέρδος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χαμηλότερο ποσοστὸ τόκου. (ὅ.π., σελ. 86).

Τὸ *ὑψηλότερο ποσοστὸ* στὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φτάσει τὸ συνηθισμένο κέρδος εἶναι ἴσως αὐτὸ πού, μέσα ἀπὸ τὴν τιμὴ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῶν ἐμπορευμάτων, *ἀπορροφᾶ ὅλη τὴ γαιοπρόσοδο* καὶ μειώνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας ποὺ δαπανήθηκαν γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐμπορεύματος καὶ γιὰ τὴ μεταφορὰ στὸ *χαμηλότερο ποσοστό*, στὴ στοιχειώδη συντήρηση τοῦ ἐργάτη. Ὁ ἐργάτης πρέπει κατὰ κάποιο τρόπο νὰ συντηρεῖται ὅσο δουλεύει· ἡ γαιοπρόσοδος, ὅμως, μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ ὁλοκληρωτικά. Παράδειγμα: οἱ ὑπηρέτες τῆς Ἑταιρίας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στὴ Βεγγάλη. (ὅ.π., σελ. 86—87).

Κοντὰ σὲ ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ περιορισμένου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης, μπορεῖ ἐπίσης νὰ διατηρήσει τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ τιμή μὲ πολὺ εὐπρεπῆ μέσα.

Πρῶτο, μὲ τὰ μυστικὰ τοῦ ἐμπορίου, ἐκεῖ ποὺ ἡ ἀγορὰ εἶναι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τόπο διαμονῆς αὐτῶν ποὺ τὴν ἐφοδιάζουν· δηλαδή, ἀποκρύπτοντας μιὰ ἀλλαγὴ στὴν τιμή, μιὰ αὔξηση πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἐπίπεδο. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀπόκρυψης εἶναι ὅτι ἄλλοι κεφαλαιοκράτες δὲν ἐπενδύουν τὸ κεφάλαιό τους σ' αὐτὸ τὸν κλάδο τῆς βιομηχανίας.

Δεύτερο, μὲ τὰ μυστικὰ τῆς βιομηχανίας, ποὺ δίνουν τὴ δυνατότητα στὸν κεφαλαιοκράτη νὰ περιορίζει τὸ κόστος παραγωγῆς καὶ νὰ πουλᾶ τὰ προϊόντα στὴν ἴδια τιμή, ἢ ἀκόμα καὶ σὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές του καὶ ταυτόχρονα νὰ ἔχει μεγαλύτερο κέρδος. (Ἡ ἀπάτη μὲ τὴν ἀπόκρυψη δὲν εἶναι ἀνήθικη; Δοσοληψίες στὸ χρηματιστήριο). Ἐπίσης μὲ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ παραγωγὴ περιορίζεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχή (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἐκλεκτοῦ κρασιοῦ) καὶ ἡ ἐνεργὸς ζήτηση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Τελικά, μὲ τὰ μονοπώλια ποὺ παραχωροῦνται σὲ ἄτομα ἢ ἑταιρίες. Ἡ μονοπωλιακὴ τιμὴ εἶναι ἡ ὑψηλότερη ὅλων. (ὅ.π., σελ. 53—54).

Ἄλλες περιστασιακὲς αἰτίες ποὺ μποροῦν ν' αὐξήσουν τὸ κέρδος ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου:

Ἡ ἀπόκτηση νέων περιοχῶν, ἢ νέων κλάδων τοῦ ἐμπορίου, μπορεῖ κάποτε ν' αὐξήσει τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πλούσια χώρα, γιατὶ μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀποσύρεται ἀπὸ τοὺς παλιοὺς κλάδους τοῦ ἐμπορίου, ὁ ἀνταγωνισμὸς μειώνεται καὶ ἡ ἀγορὰ εἶναι λιγότερο παραφορτωμένη μὲ ἐμπορεύματα, ὁπότε οἱ τιμές τους ὑψώνονται: αὐτοὶ ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἐμπορεύματα αὐτὰ ἔχουν ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ δανειστοῦν μὲ ὑψηλότερο τόκο. (ὅ.π., σελ. 83).

Καθὼς κάθε ἰδιαίτερο ἐμπόρευμα βιομηχανοποιεῖται ὅλο καὶ περισσότερο, τὸ μέρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀναλύεται σὲ ἀμοιβὲς καὶ κέρδος μεγαλώνει σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέρος τῆς τιμῆς ποὺ ἀναλύεται σὲ πρόσοδο. Κατὰ τὴν πορεία τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐμπορεύματος, αὐξάνεται ὄχι μόνο ὁ ἀριθμὸς τῶν κερδῶν, ἀλλὰ καὶ κάθε συνακόλουθο κέρδος εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ προηγούμενο· γιατὶ τὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ

ὁποῖο πηγάζει πρέπει πάντοτε νὰ εἶναι μεγαλύτερο. Τὸ κεφάλαιο ποὺ μισθώνει τοὺς ὑφαντουργούς, γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μισθώνει τοὺς κλῶστες· γιατὶ ὄχι μόνο ἀντικαθιστᾶ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μὲ τὰ κέρδη του, ἀλλὰ ἐπιπρόσθετα πληρώνει καὶ τὰ ἡμερομίσθια τῶν ὑφαντουργῶν· καὶ τὰ κέρδη πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν κάποια ἀναλογία πρὸς τὸ κεφάλαιο (ὅ.π., σελ. 45).

Ἔτσι ὁ αὐξανόμενος ρόλος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ προϊόντος αὐξάνει ὄχι τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας, ἀλλὰ ἐν μέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν κερδοφόρων κεφαλαίων καὶ ἐν μέρει τὸ μέγεθος κάθε κεφαλαίου σὲ ἀναλογία πρὸς ἐκεῖνα ποὺ προηγοῦνται.

Παρακάτω θὰ ποῦμε περισσότερα γιὰ τὸ κέρδος ποὺ ἀποφέρει στὸν κεφαλαιοκράτη ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας

Ὁ κεφαλαιοκράτης κερδίζει μὲ δυὸ τρόπους: πρῶτα ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, κι ἔπειτα, καὶ περισσότερο γενικά, ἀπὸ τὸν αὐξανόμενο ρόλο τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας στὴ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη συμμετοχὴ σ' ἕνα ἐμπόρευμα, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ κέρδος ἀπὸ τὸ νεκρὸ κεφάλαιο.

Σὲ μιὰ καὶ τὴν αὐτὴ κοινωνία, ὁ μέσος ὅρος τῶν ποσοστῶν κέρδους ἀπὸ τὸ κεφάλαιο εἶναι πιὸ κοντὰ σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι εἶναι οἱ ἀμοιβὲς διαφορετικῶν εἰδῶν ἐργασίας. (Ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 45). Στὶς διαφορετικὲς ἐνεργοποιήσεις τοῦ κεφαλαίου, τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ κέρδους ποικίλει λίγο ἢ πολὺ ἀνάλογα μὲ τὴ βεβαιότητα ἢ ἀβεβαιότητα τῶν ἐπιστρεφομένων κερδῶν· «... τὸ συνηθισμένο κέρδος τοῦ κεφαλαίου, παρόλο ποὺ αὐξάνει μὲ τὸν κίνδυνο, δὲν φαίνεται ν' αὐξάνει πάντοτε σὲ ἀναλογία πρὸς αὐτόν» (ὅ.π., σελ. 99—100).

Εἶναι περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ κέρδη αὐξάνονται ἐπίσης ἂν τὰ μέσα κυκλοφορίας (δπως τὰ χαρτονομίσματα) βελτιώνονται ἢ γίνονται λιγότερο δαπανηρά.

3. Ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πάνω στὴν ἐργασία καὶ τὰ κίνητρα τοῦ κεφαλαιοκράτη

Ἡ σκέψη γιὰ τὸ ἀτομικό του κέρδος εἶναι τὸ μόνο κίνητρο ποὺ παρακινεῖ τὸν κάτοχο ὁποιουδήποτε κεφαλαίου νὰ τὸ ἐνεργοποιήσει στὴ γεωργία, στὴ βιομηχανία ἢ σὲ κάποιο ἰδιαίτερο κλάδο τοῦ χονδρικοῦ ἢ τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου. Οἱ διαφορετικὲς ποσότητες παραγωγικῆς ἐργασίας ποὺ μπορεῖ τὸ κεφάλαιο νὰ θέσει σὲ κίνηση καὶ

οἱ διαφορετικὲς ἀξίες ποὺ μπορεῖ νὰ προσθέσει στὸ ἐτήσιο προϊὸν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας, ἀνάλογα μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ποὺ ἐνεργοποιήθηκε ποτὲ δὲν περνοῦν ἀπὸ τὴ σκέψη του. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», σελ. 335) . . . .

. . . . Ἡ ἐπωφελέστερη ἐνεργοποίηση τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἐκείνη ποὺ μὲ τὸν ἴδιο βαθμὸ ἀσφάλειας, τοῦ ἀποφέρει τὸ μεγαλύτερο κέρδος· ἀλλὰ ἡ ἐνεργοποίηση αὐτὴ δὲν εἶναι πάντοτε ἡ ἐπωφελέστερη γιὰ τὴν κοινωνία... ἡ ἐπωφελέστερη εἶναι αὐτὴ πού... παρακινεῖ τὴν παραγωγικὴ δύναμη τῆς δικῆς της γῆς καὶ ἐργασίας. (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Διατριβὴ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τόμος 2ος, σελ. 30—31). . . . .

. . . . Τὰ σχέδια καὶ οἱ προγραμματισμοὶ τῶν κατόχων ἐνεργοποιημένου κεφαλαίου ρυθμίζουν καὶ κατευθύνουν ὅλες τὶς σημαντικότερες λειτουργίες τῆς ἐργασίας καὶ τὸ κέρδος εἶναι ὁ τελικὸς στόχος ὅλων αὐτῶν τῶν σχεδίων καὶ προγραμματισμῶν. Ἀλλὰ τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν πρόσοδο καὶ τὶς ἀμοιβές, δὲν ἀνεβαίνει μὲ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας καὶ δὲν πέφτει μὲ τὴν παρακμή της. Ἀπεναντίας τὸ κέρδος εἶναι φυσιολογικὰ χαμηλὸ σὲ πλούσιες χῶρες καὶ ὑψηλὸ σὲ φτωχὲς χῶρες. Καὶ εἶναι πάντοτε στὸ ὑψηλότερο σημεῖο του στὶς χῶρες ποὺ κατευθύνονται ραγδαῖα πρὸς τὴν καταστροφή. Ἔτσι τὸ συμφέρο αὐτῆς τῆς τρίτης τάξης (ἐκείνων ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ κέρδος) δὲν ἔχει τὴν ἴδια σχέση μὲ τὸ γενικὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, ὅπως ἔχει τὸ συμφέρο τῶν δυὸ ἄλλων τάξεων... Τὸ συμφέρο τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὡστόσο, σὲ κάθε ἰδιαίτερο κλάδο τοῦ ἐμπορίου ἢ τῆς βιομηχανίας εἶναι πάντοτε ἀπὸ ὁρισμένες ἀπόψεις διαφορετικὸ καὶ ἀντίθετο ἀκόμα, ἀπὸ τὸ συμφέρο τοῦ κοινοῦ. Ἡ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς καὶ ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ ἐνδιαφέρο τῶν ἐπιχειρηματιῶν... μιὰ τάξη ἀνθρώπων ποὺ τὸ συμφέρο τους δὲν εἶναι ποτὲ ἴδιο μὲ τὸ συμφέρο τοῦ κοινοῦ, ἀντίθετα μάλιστα, ἔχουν συμφέρο νὰ ἐξαπατοῦν καὶ νὰ καταπιέζουν τὸ κοινό... (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 231—2).

4. Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν κεφαλαιοκρατῶν

Ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ποὺ αὐξάνει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας ἔχει τὴν τάση νὰ μειώνει τὰ κέρδη, σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος σελ. 78).

Ἄν, λογουχάρη, τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ ἐμπόριο εἰδῶν παντοπωλείων μιᾶς ὁρισμένης πόλεως

εἶναι διαιρημένο μεταξὺ δύο διαφορετικῶν ἐμπόρων, ὁ ἀνταγωνισμός τους θὰ τείνει νὰ τοὺς κάνει νὰ πουλοῦν φθηνότερα ἀπ' ὅ,τι θὰ πουλοῦσαν ἂν ἦταν στὰ χέρια τοῦ ἑνός· ἂν πάλι ἦταν διαιρημένο μεταξὺ εἴκοσι ἀτόμων, ὁ ἀνταγωνισμός τους θὰ ἦταν ἐξίσου

μεγαλύτερος καὶ ἡ δυνατότητα συνεννόησής τους γιὰ ν' αὐξήσουν τὴν τιμὴ ἐξίσου μικρότερη. (δ.π., σελ. 322).

Ἐφόσον ξέρουμε ἤδη ὅτι οἱ μονοπωλιακὲς τιμὲς εἶναι οἱ ὑψηλότερες δυνατές, ἐφόσον τὸ συμφέρο τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἔντιμη οἰκονομικὴ σκοπιά, εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, καὶ ἐφόσον ἡ ἀνάπτυξη τῶν κερδῶν ἐνεργεῖ πάνω στὴν τιμὴ τοῦ ἐμπορεύματος σὰν ἀνατοκιζόμενος τόκος, (ὅπως καὶ παραπάνω, σελ. 87—88) συνάγεται ὅτι ἡ μόνη ἄμυνα εἶναι ὁ ἀνταγωνισμός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἔχει διπλὸ εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα, τῆς αὔξησης τῶν ἀμοιβῶν ἐργασίας καὶ τῆς μείωσης τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων σὲ ὄφελος τοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ.

Ἀλλὰ ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι δυνατὸς μόνο ἂν τὸ κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται καὶ βρίσκεται στὰ χέρια πολλῶν διαφορετικῶν ἀνθρώπων. Εἶναι δυνατὸ νὰ παράγει ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ κεφαλαίων, μόνο σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς πολύπλευρης συσσώρευσης, ἀφοῦ τὸ κεφάλαιο γενικὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συσσώρευση. Ἀλλὰ ἡ πολύπλευρη συσσώρευση ἀναπόφευκτα μετατρέπεται σὲ μονόπλευρη συσσώρευση. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐξάνει τὴ συσσώρευση κεφαλαίων. Ἡ συσσώρευση, ποὺ κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σημαίνει συγκέντρωση κεφαλαίου σὲ λιγοστὰ χέρια, εἶναι ἀναπόφευκτο ἐπακόλουθο, ἂν ἐπιτραπεῖ στὸ κεφάλαιο, ν' ἀκολουθήσει τὴ δική του φυσικὴ πορεία. Μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἡ φυσικὴ [illegible]λίση τοῦ κεφαλαίου ἀρχίζει νὰ παίρνει σχῆμα.

Εἴδαμε κιόλας ὅτι τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο του. Ἂν παραβλέψουμε τὸν ἐσκεμμένο ἀνταγωνισμὸ πρὸς τὸ παρόν, ἕνα μεγάλο κεφάλαιο συσσωρεύει περισσότερο ραγδαῖα, σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο του, ἀπ' ὅ,τι ἕνα μικρὸ κεφάλαιο.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐντελῶς ξέχωρα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό, ἡ συσσώρευση τοῦ μεγάλου κεφαλαίου πραγματοποιεῖται μὲ πολὺ ταχύτερο ρυθμὸ ἀπ' ὅ,τι τοῦ μικροῦ κεφαλαίου. Ἂς ἀκολουθήσουμε, ὅμως, τὴ διαδικασία αὐτὴ παραπέρα.

Καθὼς τὸ κεφάλαιο πολλαπλασιάζεται, τὰ κέρδη του μειώνονται, ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἔτσι ὁ πρῶτος ποὺ πλήττεται εἶναι ὁ μικρὸς κεφαλαιοκράτης.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ παρου-

σία μεγάλου ἀριθμοῦ κεφαλαιούχων προϋποθέτουν αὐξανόμενη εὐημερία σὲ μιὰ χώρα.

Σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἔφτασε σὲ πληρότητα πλούτου... ὅπως τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ καθαροῦ κέρδους θὰ ἦταν πολὺ μικρό, ἔτσι καὶ τὸ συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορικοῦ τόκου ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξοικονομηθεῖ ἀπὸ τὸ καθαρὸ κέρδος, θὰ ἦταν τόσο χαμηλό, ὥστε θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ ὁποιονδήποτε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολὺ πλούσιους, νὰ ζήσουν μὲ τὸν τόκο ἀπὸ τὰ χρήματά τους. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μὲ μικρὲς ἢ μέτριες περιουσίες θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιβλέπουν οἱ ἴδιοι τὴν ἐπένδυση τῶν κεφαλαίων τους. Θὰ ἦταν ἀπαραίτητο σχεδὸν κάθε ἄνθρωπος νὰ εἶναι ἕνας ἐπιχειρηματίας ἢ νὰ εἶναι ἀναμειγμένος σὲ κάποιο εἶδος ἐμπορίου. (ὅ.π., σελ. 86).

Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ποθητὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία.

Ἔτσι ἡ ἀναλογία μεταξὺ κεφαλαίου καὶ εἰσοδήματος φαίνεται παντοῦ νὰ ρυθμίζει τὴν ἀναλογία μεταξὺ ἐργατικότητας καὶ ὀκνηρίας. Ὅπου κυριαρχεῖ τὸ κεφάλαιο ὑπάρχει ἐργατικότητα. Ὅπου κυριαρχεῖ τὸ εἰσόδημα, ὑπάρχει ὀκνηρία. (ὅ.π., σελ. 301).

Τί γίνεται, ὅμως, μὲ τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ κεφαλαίου στὴν κατάσταση αὐτὴ τοῦ αὐξημένου ἀνταγωνισμοῦ;

Καθὼς ἡ ποσότητα τοῦ ἀποθέματος ποὺ πρόκειται νὰ δοθεῖ σὰν δάνειο μὲ τόκο αὐξάνεται, ὁ τόκος, ἢ ἡ τιμὴ ποὺ πρέπει νὰ πληρωθεῖ γιὰ τὴ χρήση αὐτοῦ τοῦ ἀποθέματος, ἀναγκαστικὰ ἐλαττώνεται, ὄχι μόνο ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς γενικὲς αἰτίες, ποὺ κάνουν τὴν ἐμπορικὴ τιμὴ τῶν πραγμάτων νὰ μειώνεται καθὼς ἡ ποσότητά τους αὐξάνεται, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες ποὺ εἶναι περίεργες στὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίπτωση. Καθὼς τὰ κεφάλαια αὐξάνονται σὲ μιὰ χώρα, τὰ κέρδη ποὺ μποροῦν νὰ ἀποφέρουν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσή τους ἀναγκαστικὰ μειώνονται. Γίνεται προοδευτικὰ ὅλο καὶ πιὸ δύσκολο νὰ βρεῖς μέσα στὴ χώρα αὐτὴ μιὰ ἐπικερδῆ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ὁποιουδήποτε νέου κεφαλαίου. Σὰν ἀποτέλεσμα ἀναπηδᾶ ἕνας ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ διαφορετικῶν κεφαλαίων, ὁ κάτοχος τοῦ ἑνὸς κεφαλαίου ἐπιδιώκει νὰ πάρει τὴ θέση ποὺ ἐκμεταλλεύεται ἕνας ἄλλος κάτοχος κεφαλαίου. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ὁ πρῶτος κάτοχος ἐλπίζει νὰ παραμερίσει τὸν δεύτερο, ὄχι μὲ ἄλλα μέσα, ἀλλὰ μόνο διαπραγματευόμενος πάνω σὲ πιὸ λογικοὺς ὅρους. Ὄχι μόνο πρέπει νὰ πουλήσει αὐτὸ ποὺ διαπραγματεύεται φθηνότερα, ἀλλὰ καὶ ν' ἀγοράσει κάποτε ἀκριβότερα τὸ ἐμπόρευμα ποὺ θέλει νὰ πουλήσει. Ἡ ζήτηση παραγωγικῆς ἐργασίας, μὲ τὴν αὔξηση τῶν ποσῶν ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ διατήρησή της, γίνεται κάθε μέρα ὅλο καὶ μεγαλύτερη. Οἱ ἐργάτες βρίσκουν εὔκολα δουλειά, ἀλλὰ οἱ κάτοχοι κεφαλαίων δυσκολεύονται νὰ βροῦν ἐργάτες γιὰ τὶς δουλειές τους. Ὁ ἀνταγωνισμός τους ἀνεβάζει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας καὶ βυθίζει τὰ κέρδη τῶν ἐπενδύσεων. (ὅ.π., σελ. 316).

Ἔτσι ὁ μικρὸς κεφαλαιοῦχος ἔχει δυὸ δυνατότητες: εἴτε νὰ καταναλώσει τὸ κεφάλαιό του, ἀφοῦ πιὰ δὲ μπορεῖ νὰ ζεῖ ἀπὸ τὸν τόκο, δηλαδὴ νὰ πάψει νὰ εἶναι κεφαλαιοῦχος· εἴτε νὰ δημιουργήσει ὁ ἴδιος μιὰ ἐπιχείρηση, νὰ πουλᾶ τὰ ἐμπορεύματά του σὲ χαμηλότερη τιμή, ν' ἀγοράζει τὰ ὑλικά του ἀκριβότερα ἀπὸ τὸν πλουσιότερο κεφαλαιοῦχο καὶ νὰ πληρώνει ὑψηλότερες ἀμοιβὲς ἐργασίας, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι θὰ χρεωκοπήσει, ἀφοῦ ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἤδη πολὺ χαμηλὴ ἐξαιτίας τοῦ ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ προϋποθέσαμε. Ἂν, ἀπεναντίας, ὁ μεγάλος κεφαλαιοῦχος θέλει νὰ ἐξοντώσει τὸν μικρότερο, ἔχει μὲ τὸ μέρος του ὅλα τὰ πλεονεκτήματα ἐκεῖνα ποὺ διαθέτει κάθε ἐργοδότης ἀπέναντι στὸν ἐργάτη. Ἀποζημιώνεται γιὰ τὰ μικρότερα κέρδη ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου του καὶ ἀκόμα μπορεῖ ν' ἀνεχτεῖ βραχυπρόθεσμες ἀπώλειες μέχρι νὰ καταστραφεῖ ὁ μικρότερος κεφαλαιοῦχος καὶ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ αὐτό.

Ἐπιπρόσθετα: Ὁ μεγάλος κεφαλαιοῦχος ἀγοράζει πάντοτε πιὸ φτηνὰ ἀπὸ τὸν μικρὸ κεφαλαιοῦχο, γιατὶ ἀγοράζει σὲ μεγαλύτερες ποσότητες, ἔτσι ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πουλήσει σὲ χαμηλότερη τιμή.

Ἀλλὰ ἂν ἡ πτώση τοῦ τόκου μετατρέπει τοὺς μεσαίους κεφαλαιούχους ἀπὸ εἰσοδηματίες σὲ ἐπιχειρηματίες, ἀντίστροφα ἡ αὔξηση τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ ἡ ἐπακόλουθη πτώση τοῦ κέρδους παράγουν πτώση τοῦ τόκου.

> "Οταν, ὅμως, τὰ κέρδη ποὺ μποροῦν νὰ ἀποκομισθοῦν ἀπὸ τὴ χρήση ἑνὸς κεφαλαίου μειώνονται. . ἡ τιμὴ ποὺ μπορεῖ νὰ πληρωθεῖ γιὰ τὴ χρήση τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ... πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ μειωθεῖ μαζὶ μὲ τὰ κέρδη. (ὅ.π., σελ. 316) ....
>
> ....
> Καθὼς τὰ πλούτη, ἡ παραγωγικότητα καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκαν, ὁ τόκος μειώθηκε, καὶ κατὰ συνέπεια μειώθηκαν τὰ κέρδη τοῦ κεφαλαίου· ...μετὰ τὴ μείωσή τους, τὸ κεφάλαιο ὄχι μόνο μπορεῖ νὰ συνεχίσει ν' αὐξάνεται, ἀλλὰ αὐξάνεται μάλιστα καὶ μὲ ταχύτερο ἀπὸ πρὶν ρυθμό... "Ενα μεγάλο κεφάλαιο, μολονότι μὲ μικρὰ κέρδη, αὐξάνεται γενικά, ταχύτερα ἀπ' ὅ,τι ἕνα μικρὸ κεφάλαιο μὲ μεγάλα κέρδη. Τὸ χρῆμα, λέει ἡ παροιμία, φέρνει τὸ χρῆμα. (ὅ.π., σελ. 83).

Ἔτσι ἂν τὸ μεγάλο κεφάλαιο τὸ ἀντιστρατεύονται μικρὰ κεφάλαια μὲ μικρὰ κέρδη, ὅπως στὴν περίπτωση κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἔντονου ἀνταγωνισμοῦ ποὺ προϋποθέσαμε, τὸ μεγάλο κεφάλαιο συντρίβει ὁλοκληρωτικὰ τὰ μικρά.

Ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι ἡ χειροτέρευση τῆς ποιότητας τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ νο-

θεία, ή κίβδηλη παραγωγή καί ή γενική μόλυνση στίς μεγάλες πόλεις.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας στόν ανταγωνισμό μεταξύ μεγάλου καί μικρών κεφαλαίων είναι ή σχέση ανάμεσα στό σ τ α θ ε ρ ό κ ε φ ά λ α ι ο καί στό κ υ κ λ ο φ ο ρ ο ύ μ ε ν ο κ ε φ ά λ α ι ο.

Κ υ κ λ ο φ ο ρ ο ύ μ ε ν ο κ ε φ ά λ α ι ο είναι τό κεφάλαιο πού

> χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή, κατασκευή ή άγορά άγαθῶν καί γιά τήν μεταπούλησή τους μέ κάποιο κέρδος. Τό κεφάλαιο, πού χρησιμοποιεῖται μέ τόν τρόπο αὐτό, δέν ἀποφέρει πρόσοδο ή κέρδος στόν κάτοχό του, όσο αὐτό παραμένει στήν κατοχή του ή έξακολουθεῖ νά παραμένει στήν ίδια μορφή... Τό κεφάλαιό του φεύγει, άδιάκοπα άπ' αὐτόν μέ μιά μορφή καί έπιστρέφει μέ άλλη. Μόνο μέσω μιᾶς τέτοιας κυκλοφορίας, ή διαδοχικῶν άνταλλαγῶν, μπορεῖ ν' ἀποφέρει κάποιο κέρδος, στόν κάτοχό του... Σ τ α θ ε ρ ό κ ε φ ά λ α ι ο είναι τό κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται στή βελτίωση τῆς γῆς, στήν άγορά χρήσιμων μηχανῶν καί έργαλείων, ή σέ άνάλογα πράγματα... ....
>
> ...Κάθε έξοικονόμηση στίς δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου είναι μιά βελτίωση τοῦ καθαροῦ είσοδήματος τῆς κοινωνίας. Τό συνολικό κεφάλαιο κάθε έπιχειρηματία διαιρεῖται άναγκαστικά, άνάμεσα στό σταθερό καί στό κυκλοφορούμενο κεφάλαιό του. Τό συνολικό του κεφάλαιο παραμένει τό ίδιο. Όσο μικρότερο είναι τό ένα μέρος, τόσο μεγαλύτερο πρέπει άναγκαστικά νά είναι τό άλλο μέρος. Τό κυκλοφορούμενο είναι αὐτό πού προμηθεύει τά ύλικά καί τίς άμοιβές έργασίας καί βάζει τή βιομηχανία σέ κίνηση. Κάθε έξοικονόμηση, κατά συνέπεια, στίς δαπάνες συντήρησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πού δέν μειώνει τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς έργασίας, πρέπει ν' αὐξάνει τό κεφάλαιο πού βάζει τή βιομηχανία σέ κίνηση.. (δ. π., σελ. 257).

Γίνεται άμέσως φανερό ότι ή σχέση άνάμεσα στό σταθερό καί στό κυκλοφορούμενο κεφάλαιο είναι γιά τόν μεγάλο κεφαλαιοῦχο περισσότερο εὐνοϊκή άπ' ό,τι γιά τόν μικρό. Ή διαφορά στόν όγκο μεταξύ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρειάζεται ένας μεγάλος τραπεζίτης καί έκείνου πού χρειάζεται ένας μικρός τραπεζίτης είναι άσήμαντη. Τό μόνο σταθερό κεφάλαιο πού χρειάζονται είναι ένα γραφεῖο. Ό έξοπλισμός πού χρειάζεται ένας μεγάλος γαιοκτήμονας δέν αὐξάνεται σέ άναλογία πρός τήν έκταση τῆς γῆς του. Παρόμοια, τό ποσό τῆς πίστωσης πού παρέχεται σ' έναν μεγάλο κεφαλαιοῦχο, άντιπροσωπεύει μεγαλύτερη άποταμίευση σέ σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή στό ποσό τῶν χρημάτων πού πρέπει νά έχει διαθέσιμα κάθε στιγμή. Τελικά, δέν χρειάζεται νά ποῦμε ότι έκεῖ πού ή βιομηχανική έργασία έχει φτάσει σέ ύψηλό βαθμό άνάπτυξης, δηλαδή έκεῖ πού σχεδόν όλα τά χειρονακτικά έπαγγέλματα έγιναν έργοστασιακή έρ-

γασία, ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο τοῦ μικροῦ κεφαλαιούχου δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ τοῦ ἀποδώσει οὔτε καὶ τὸ ἀναγκαῖο σταθερὸ κεφάλαιο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ καλλιέργεια (ἀγροτική) μεγάλης κλίμακας ἀπαιτεῖ γενικὰ μόνο ἕνα μικρὸ ἀριθμὸ χεριῶν.

Ἡ συσσώρευση μεγάλων κεφαλαίων συνοδεύεται γενικὰ ἀπὸ τὴ συγκέντρωση καὶ ἁπλοποίηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς μικρότερους κεφαλαιούχους. Ὁ μεγάλος κεφαλαιοκράτης καθιερώνει γιὰ τὸν ἑαυτό του κάποιο εἶδος ὀργάνωσης τῶν μέσων τῆς ἐργασίας.

Παρόμοια, στὴ σφαίρα τῆς βιομηχανίας, κάθε ἐργοστάσιο καὶ κάθε ἐργαστήριο, εἶναι ἕνας περισσότερο περιεκτικὸς συνδυασμὸς μιᾶς μεγαλύτερης ὑλικῆς ἰδιοκτησίας μὲ πολυάριθμες καὶ ποικίλες πνευματικὲς ἱκανότητες καὶ τεχνικὲς καταρτήσεις, ποὺ ἔχουν σὰν κ ο ι ν ὸ σκοπό τους τὴν ἀνάπτυξη... Ἐκεῖ ὅπου ἡ νομοθεσία διατηρεῖ τὴν ἑνότητα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ὁ πλεονάζων ἀριθμὸς ἑνὸς αὐξανόμενου πληθυσμοῦ συνωστίζεται στὴ βιομηχανία. Ἔτσι, ἐκεῖ ποὺ κυρίως συγκεντρώνεται τὸ προλεταριάτο σὲ μεγάλους ἀριθμοὺς εἶναι ἡ βιομηχανία, ὅπως συμβαίνει στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ὅπου ὅμως ἡ νομοθεσία ἐπιτρέπει τὴ συνεχῆ διαίρεση τῆς γῆς, ὅπως στὴ Γαλλία, ὁ ἀριθμὸς μικρῶν, φορτωμένων μὲ χρέη ἰδιοκτητῶν, αὐξάνει καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πέφτουν ἀναγκαστικὰ στὴν τάξη τῶν φτωχῶν καὶ δυσαρεστημένων. Ἂν αὐτὸς ὁ τεμαχισμὸς τῆς γῆς καὶ τὰ χρέη προχωροῦσαν ἐπικίνδυνα, οἱ μεγάλοι κτηματίες θ' ἀπορροφοῦσαν γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τοὺς μικροκτηματίες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ μεγάλη βιομηχανία καταστρέφει τὴ μικρή. Καὶ καθὼς νέα μεγαλύτερα τσιφλίκια ἐμφανίζονται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, πολλοὶ ἀκτήμονες ἐργάτες ποὺ δὲν χρειάζονται πιὰ στὴ γῆ, [illegible]ναγκάζονται νὰ μεταναστεύσουν στὴ βιομηχανία. (Βίλχελμ [illegible], [illegible]νηση τῆς παραγωγῆς, σελ. [illegible]8–9). . . . .

. . . .

Ὁ χαρακτήρας ἐμπορευμάτων τοῦ αὐτοῦ εἴδους μεταβάλλεται σὰν ἀποτέλεσμα τῶν μεταβολῶν στὴ φύση τῆς παραγωγῆς καὶ ἰδιαίτερα σὰν ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκμηχανισμοῦ. Μόνο μὲ τὸν περιορισμὸ ἀνθρώπινης ἐργασίας ἔγινε δυνατὸ νὰ κλωσθοῦν ἀπὸ μία λίτρα βαμβάκι ἀξίας 3 σελλινιῶν καὶ 8 πεννῶν, 350 νηματοδέσμες, μήκους 167 μιλίων, ποὺ ἡ ἀξία τους εἶναι 25 γκινέες. (ὅ.π., σελ. 62)

. . . .

Κατὰ μέσο ὅρο οἱ τιμὲς προϊόντων τοῦ βαμβακιοῦ ἔπεσαν κατὰ ἕντεκα δωδέκατα τὰ τελευταῖα σαράντα πέντε χρόνια καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Μάρσαλ, μιὰ ποσότητα κατασκευῆς ποὺ κόστιζε 16 σελλίνια τὸ 1814, κοστίζει τώρα 1 σελλίνι καὶ 10 πέννες. Ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων σήμαινε τόσο μιὰ αὔξηση στὴν ἐγχώρια κατανάλωση, ὅσο καὶ μιὰ αὔξηση στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν βαμβακεργατῶν, ὄχι μόνο δὲν μειώθηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν, ἀλλὰ αὐξήθηκε ἀπὸ 40.000 σὲ ἑνάμισυ ἑκατομμύριο. Ὅσο γιὰ τὰ κέρδη βιομηχανικῶν ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν, ὁ αὐξανόμενος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ἐργοστασιαρχῶν, κατέληξε ἀναπόφευκτα στὴν πτώση τῶν κερδῶν σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ποσότητα τῶν προϊόντων. Μεταξὺ 1820 καὶ 1833, τὸ ἀκαθάριστο κέρδος βιομηχάνων τοῦ Μάν-

τσεστερ, ἀπὸ ἕνα ὕφασμα τσίτι ἔπεσε ἀπὸ 4 σ. 1/3 π., σὲ 1 σ. 9 π. Γιὰ ν' ἀποκατασταθεῖ, ὡστόσο, ἡ ζημιὰ αὐτή, αὐξήθηκε ἀντίστοιχα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς παραγωγῆς. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὑπερπαραγωγῆς σὲ μερικοὺς κλάδους βιομηχανίας· ὅτι ὑπάρχουν συχνὲς χρεωκοπίες ποὺ δημιουργοῦν διακυμάνσεις τῆς ἰδιοκτησίας μέσα στὴν τάξη τῶν καπιταλιστῶν καὶ τῶν ἀφεντικῶν τῆς ἐργασίας καὶ ἐξαναγκάζουν ὁρισμένους ἀπὸ ἐκείνους ποὺ καταστράφηκαν οἰκονομικὰ νὰ περάσουν στὶς τάξεις τοῦ προλεταριάτου· καὶ ὅτι συχνὲς καὶ αἰφνίδιες μειώσεις στὴν ἀπασχόληση εἶναι ἀναγκαῖες, γεγονὸς ποὺ δημιουργεῖ αἰσθήματα πικρίας στὴν τάξη τῶν μισθωτῶν. (ὅ.π., σελ. 63). ....

Ἐκμισθώνοντας κανεὶς τὴν ἐργασία του, ἀρχίζει τὴν ὑποδούλωσή του, ἐκμισθώνοντας τὰ ὑλικὰ τῆς ἐργασίας, πετυχαίνει τὴν ἐλευθερία του... Ἐργασία εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ ἡ ὕλη δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀνθρώπινο. (Πεκιέρ, «Νέες θεωρίες τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ πολιτικῆς», σελ. 411—12). ....

Τὸ στοιχεῖο τῆς ὕλης, ποὺ εἶναι ἀνίκανο νὰ δημιουργήσει πλοῦτο χωρὶς τὸ στοιχεῖο τῆς ἐργασίας, ἀποκτᾶ τὴ μαγικὴ ἰδιότητα νὰ εἶναι γόνιμο γιὰ τοὺς κατόχους ἰδιοκτησίας, λὲς καὶ τὸ προμηθεύτηκαν ἀπὸ μόνοι τους τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ στοιχεῖο... Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἐργάτης κερδίζει κατὰ μέσο ὅρο ἀπὸ τὴν καθημερινή του ἐργασία 400 φράγκα τὸ χρόνο καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ ποσὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ ἕναν ἐνήλικο νὰ ἐξασφαλίσει τὴ ζωή του, τότε, ὁποιος παίρνει 2000 φράγκα ἀπὸ τόκο ἢ πρόσοδο, ἐξαναγκάζει ἔμμεσα 5 ἀνθρώπους νὰ δουλεύουν γιὰ λογαριασμό του· ἕνα εἰσόδημα 100.000 φράγκων ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐργασία 250 ἀνθρώπων καὶ 1.000.000 φράγκα τὴν ἐργασία 2.500 ἀνθρώπων (ἄραγε 300 ἑκατομμύρια Λουδοβίκια ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐργασία 750.000 ἐργατῶν (ὅ.π., σελ. 412—13). ....

Οἱ κάτοχοι ἰδιοκτησίας ἔλαβαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νόμο τὸ δικαίωμα τῆς χρήσης καὶ τῆς κατάχρησης τῶν ὑλικῶν ὅλης τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ νὰ κάνουν ὅ,τι θέλουν μὲ τὰ ὑλικὰ αὐτά... Δὲν ὑπάρχει νόμος ποὺ νὰ τοὺς ὑποχρεώνει μὲ ἀκρίβεια καὶ σὲ κάθε στιγμὴ νὰ δίνουν ἐργασία σὲ κείνους ποὺ στεροῦνται ἰδιοκτησίας ἢ νὰ τοὺς πληρώνουν ἕνα μισθὸ ποὺ εἶναι κάθε στιγμὴ ἀρκετὸς κλπ. (ὅ. π., σελ. 413). ....

Ἀπόλυτη ἐλευθερία ὡς πρὸς τὴ φύση, ποσότητα, ποιότητα καὶ καταλληλότητα τῆς παραγωγῆς, τὴ χρήση καὶ κατανάλωση τοῦ πλούτου καὶ τὴ διάθεση τῶν ὑλικῶν ὅλης τῆς ἐργασίας. Ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ν' ἀνταλλάσσει τὰ κεκτημένα του, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπιθυμεῖ, χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη του καμιὰ ἄλλη σκέψη πέρα ἀπὸ τὸ δικό του συμφέρο σὰν ἄτομο. (ὅ. π., σελ. 39). ....

Ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι ἁπλῶς μιὰ ἔκφραση τῆς ἐλεύθερης ἀνταλλαγῆς, ποὺ καὶ ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἄμεση καὶ λογικὴ συνέπεια τοῦ δικαιώματος κάθε ἀτόμου στὴ χρήση καὶ κατάχρηση ὅλων τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Αὐτὰ τὰ τρία οἰκονομικὰ στοιχεῖα, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι μόνο ἕνα — τὸ δικαίωμα τῆς χρήσης καὶ κατάχρησης, ἐλευθερία ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπεριόριστος ἀνταγωνισμός— ἔχουν τὶς ἀκόλουθες συνέπειες: ὁ καθένας παράγει ὅ,τι θέλει, ὅπως θέλει, ὁποτε θέλει, ἐκεῖ ποὺ θέλει· παράγει ἄσχημα, πάρα πολὺ ἢ ἀνεπαρκῶς πολὺ ἀργὰ ἢ πολὺ νωρίς, πολὺ ἀκριβὰ ἢ πολὺ φτηνά· κανένας δὲν ξέρει ἂν θὰ πουλήσει, σὲ ποιὸν θὰ πουλήσει, πῶς θὰ πουλήσει, πότε θὰ

πουλήσει, ποῦ θὰ πουλήσει· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὅταν ἀγοράζει. Ὁ παραγωγὸς δὲν γνωρίζει οὔτε τὶς ἀνάγκες, οὔτε τοὺς πόρους, οὔτε τὴ ζήτηση, οὔτε τὴν προσφορά. Πουλᾶ ὅταν θέλει, ὅταν μπορεῖ, ἐκεῖ ποὺ θέλει, σ' αὐτὸν ποὺ θέλει καὶ στὴν τιμὴ ποὺ θέλει. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ὅταν ἀγοράζει. Σ' ὅλα αὐτὰ ὁ παραγωγὸς εἶναι τὸ παιχνίδι τῆς τύχης, εἶναι ὁ σκλάβος τοῦ νόμου τοῦ ἰσχυρότερου, τοῦ λιγότερο συμπιεσμένου, τοῦ πλουσιότερου...Ἐνῶ σ' ἕνα σημεῖο ὑπάρχει ἔλλειψη πλούτου, σ' ἕνα ἄλλο ὑπάρχει κορεσμὸς καὶ σπατάλη πλούτου. Ἐνῶ ἕνας παραγωγὸς πουλᾶ πάρα πολλὰ ἢ πουλᾶ σὲ ὑψηλὲς τιμὲς καὶ μὲ τεράστιο κέρδος, ἕνας ἄλλος δὲν πουλᾶ τίποτα ἢ πουλᾶ μὲ ζημιά... Ἡ προσφορὰ ἀγνοεῖ τὴ ζήτηση καὶ ἡ ζήτηση ἀγνοεῖ τὴν προσφορά. Παράγει στὴ βάση μιᾶς προτίμησης ἢ μιᾶς μόδας ποὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὸ καταναλωτικὸ κοινό· ἀλλὰ τὴν ὥρα ποὺ εἶσαι ἕτοιμος νὰ προωθήσεις τὸ ἐμπόρευμά σου στὴν ἀγορά, ἡ διάθεση ἔχει περάσει καὶ ἕνα ἄλλο εἶδος ἐμπορεύματος ἔγινε τῆς μόδας... Οἱ ἀναπόφευκτες συνέπειες εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐκτεταμένες χρεωκοπίες, κακοὶ ὑπολογισμοί, αἰφνίδιες καταρρεύσεις καὶ ἀπροσδόκητες περιουσίες· ἐμπορικὲς κρίσεις, ἀνεργία, περιοδικοὶ κορεσμοὶ καὶ ἐλλείψεις· ἀστάθεια καὶ πτώση ἀμοιβῶν ἐργασίας καὶ κερδῶν· οἱ ἀπώλειες ἢ τεράστια σπατάλη τοῦ πλούτου, χρόνου, καὶ προσπάθειες στὴν ἀρένα τοῦ λυσσασμένου ἀνταγωνισμοῦ. (ὅ.π., σελ. 414—16).

Ὁ Ρικάρντο στὸ βιβλίο του «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας» (ἐνοικίαση τῆς γῆς) ὑποστηρίζει: Τὰ ἔθνη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐργαστήρια γιὰ παραγωγὴ καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ μηχανὴ κατανάλωσης καὶ παραγωγῆς. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. Οἰκονομικοὶ νόμοι κυβερνοῦν τὸν κόσμο τυφλά. Γιὰ τὸν Ρικάρντο οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τίποτα, τὸ προϊὸν εἶναι τὸ πᾶν. Στὸ κεφάλαιο 26 τῆς γαλλικῆς μετάφρασης διαβάζουμε:

Σ' ἕνα ἄτομο μὲ κεφάλαιο 20.000 λίρες στερλίνες, ποὺ τὰ κέρδη του εἶναι 2.000 λίρες τὸ χρόνο, θὰ τοῦ ἦταν ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν τὸ κεφάλαιό του μποροῦσε ν' ἀπασχολήσει ἑκατὸ ἢ χίλιους ἀνθρώπους... δὲν εἶναι παρόμοιο τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρο τοῦ ἔθνους; Δοθέντος ὅτι, τὸ καθαρὸ πραγματικὸ εἰσόδημά του, οἱ πρόσοδοί του καὶ τὰ κέρδη του θὰ ἦταν τὰ ἴδια, δὲν ἔχει καμιὰ σημασία ἂν τὸ ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα ἢ δώδεκα κατοίκους. (Ρικάρντο «Ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φορολογίας, σελ. 234—35). ....

Στὴν πραγματικότητα, λέει ὁ Σιμόντε Σισμόντι, ἐκεῖνο ποὺ ἀπομένει, εἶναι νὰ ἐπιθυμίσουμε ὅτι ὁ βασιλιάς, ποὺ ἀφέθηκε ἐντελῶς μόνος στὸ νησί, νὰ ἦταν σὲ θέση, παράγοντας συνέχεια αὐτόματα, νὰ ἐκτελέσει ὅλη τὴ δουλειὰ τῆς Ἀγγλίας. (Σιμόντε Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», 2 τόμοι. Παρίσι, 1819, τ. 2ος, σελ. 33). Ἡ ὅλη παράγραφος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐδαφίου ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, πάρθηκε ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», τ. Ι, σελ. 6—7).

....

Τὸ ἀφεντικὸ ποὺ ἀγοράζει τὴν ἐργασία τοῦ ἐργάτη σὲ τιμὴ τόσο χαμηλὴ ποὺ μόλις καὶ μετὰ βίας μπορεῖ ν' ἀντιμετωπίσει τὶς πιὸ στοι-

χειώδεις ἀνάγκες του, δὲν εὐθύνεται οὔτε γιὰ τὶς χαμηλὲς ἀμοιβές, οὔτε γιὰ τὶς ἀτέλειωτες ὧρες ἐργασίας: ὁ ἴδιος εἶναι ὑποκείμενος στὸ νόμο ποὺ ἐπιβάλλει... Ἡ ἀθλιότητα εἶναι προϊὸν ὄχι τόσο πολὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τῆς δύναμης τῶν πραγμάτων. (Ε. Μπουρέ, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία», τ. 1, σελ. 82).

. . . .

Οἱ κάτοικοι πολλῶν διαφορετικῶν περιοχῶν τῆς Μεγάλης Βρετανίας, δὲν διαθέτουν ἱκανοποιητικὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ βελτιώσουν καὶ νὰ καλλιεργήσουν ὅλη τὴ γῆ τους. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ μαλλιοῦ τῶν νοτίων κομητειῶν τῆς Σκωτίας, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη διαδρομὴ σὲ πολὺ ἄσχημους δρόμους, φτάνει στὸ Γιορκσάιρ, γιὰ τὴν ἐπεξεργασία του, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης κεφαλαίων γιὰ τὴν ἐπεξεργασία στὸν τόπο του. Ὑπάρχουν πολλὲς μικρὲς βιομηχανικὲς πόλεις στὴ Μεγάλη Βρετανία, ποὺ οἱ κάτοικοί τους δὲν διαθέτουν ἱκανοποιητικὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ μεταφέρουν τὸ ἐμπόρευμα τῆς δικῆς τους βιομηχανίας στὶς μακρινὲς ἐκεῖνες ἀγορές, ποὺ ὑπάρχει ζήτηση καὶ κατανάλωση γι' αὐτό. Ἂν ὑπάρχουν ἔμποροι ἀνάμεσά τους, εἶναι κυρίως μόνο οἱ πράκτορες πλουσιοτέρων ἐμπόρων ποὺ ἑδρεύουν σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πόλεις. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», 1ος τόμος, σελ. 326—27). . . . .

Τὸ ἐτήσιο προϊὸν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας κάθε ἔθνους, μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ στὴν ἀξία του ὄχι μὲ ἄλλα μέσα, ἀλλὰ μὲ τὴν αὔξηση εἴτε τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παραγωγικῶν ἐργατῶν του, ἢ μὲ τὴν αὔξηση τῶν παραγωγικῶν μέσων ἐκείνων τῶν ἐργατῶν ποὺ εἶχαν ἀπασχοληθεῖ προηγουμένως... Σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, ἀπαιτεῖται σχεδὸν πάντοτε ἕνα πρόσθετο κεφάλαιο. (ὅ.π., σελ. 306—307). . . . .

. . . .

Ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πρέπει, ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, νὰ προηγηθεῖ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἔτσι καὶ ἡ ἐργασία μπορεῖ, ὅλο καὶ περισσότερο νὰ καταμερίζεται σὲ ἀναλογία μὲ τὴν προηγηθεῖσα ὅλο καὶ μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. Ἡ ποσότητα τῶν ὑλικῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπεξεργαστεῖ ὁ ἴδιος ἀριθμὸς ἀνθρώπων, αὐξάνεται σὲ μεγάλη ἀναλογία, καθὼς ἡ ἐργασία καταμερίζεται ὅλο καὶ περισσότερο· καὶ καθὼς οἱ λειτουργίες κάθε ἐργάτη ἀποκτοῦν προοδευτικὰ μεγαλύτερο βαθμὸ ἁπλοποίησης, μιὰ ποικιλία νέων μηχανῶν ἐφευρίσκεται γιὰ νὰ διευκολύνει καὶ νὰ συντομεύσει τὶς λειτουργίες αὐτές. Ἔτσι, καθὼς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας προοδεύει, γιὰ νὰ ὑπάρξει σταθερὴ ἀπασχόληση σ' ἕνα ἴσο ἀριθμὸ ἐργατῶν, πρέπει ἐκ τῶν προτέρων νὰ συσσωρευτεῖ ἕνα ἴσο ἀπόθεμα προμηθειῶν κι ἕνα ἀπόθεμα ὑλικῶν καὶ ἐργαλείων μεγαλύτερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦταν ἀπαραίτητο σὲ μιὰ πιὸ καθυστερημένη κατάσταση πραγμάτων. Ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν σὲ κάθε ἐπιχειρηματικὸ κλάδο αὐξάνεται γενικὰ μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σ' αὐτὸ τὸν κλάδο, ἢ μᾶλλον εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους ποὺ τοὺς δίνει τὴ δυνατότητα ν' ἀποτελέσουν τάξη καὶ νὰ ὑποδιαιρεθοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτό. (ὅ.π., σελ. 241—42). . . . .

. . . .

Ὅπως ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἐκ τῶν προτέρων ἀπαραίτητη γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ἡ μεγάλη αὐτὴ βελτίωση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ συσσώρευση αὐτὴ ὁδηγεῖ φυσιολογικὰ στὴ βελτίωση αὐτή. Τὸ ἄτομο ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ἀπόθεμά του στὴ συντήρηση ἐργασίας, ἀναγκαστικά, ἐπιθυμεῖ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ παράγει ὅσο

εἶναι δυνατὸ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προσπαθεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ πετύχει τὴν καλύτερη δυνατὴ διανομὴ τῆς ἀπασχόλησης μεταξὺ τῶν ἐργατῶν του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ τοὺς ἐφοδιάσει μὲ τὶς καλύτερες μηχανὲς ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφεύρει ἢ ν' ἀγοράσει. Ἡ ἱκανότητά του σ' ἀμφότερες τὶς προοπτικὲς αὐτὲς βρίσκεται γενικὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ ἀποθέματός του, ἢ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων ποὺ τὸ ἀπόθεμά του μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει. Ἔτσι, ἡ ποσότητα τῆς βιομηχανίας σὲ κάθε χώρα, ὄχι μόνο αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀποθέματος ποὺ τὴν ἐνεργοποιεῖ, ἀλλά, σὰν ἀπόρροια αὐτῆς τῆς αὔξησης, ἡ ἴδια ποσότητα βιομηχανίας παράγει μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας. (ὅ.π., σελ. 242).

Δηλαδὴ ὑπερπαραγωγή.

Περισσότερο ἐκτεταμένοι συνδυασμοὶ παραγωγικῶν δυνάμεων... στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία μέσα ἀπὸ τὴν ἑνοποίηση πιὸ πολυάριθμων καὶ πιὸ ποικίλων ἀνθρώπινων καὶ φυσικῶν δυνάμεων γιὰ ἐπιχειρήσεις σὲ μεγαλύτερη κλίμακα. Ἐπίσης, ὑπάρχει ἤδη ἕνας ἀριθμὸς περιπτώσεων μὲ στενότερους δεσμοὺς μεταξὺ τῶν ἴδιων τῶν βασικῶν βιομηχανικῶν κλάδων. Ἔτσι μεγάλοι βιομήχανοι θὰ προσπαθήσουν ν' ἀποκτήσουν μεγάλες κτηματικὲς περιουσίες, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτιῶνται ἀπὸ ἄλλους τουλάχιστο γιὰ ἕνα μέρος τῶν πρώτων ὑλῶν ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴ βιομηχανία τους· ἢ θὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐμπορικὴ ἑταιρία συνδεμένη μὲ τὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις τους καὶ θὰ πουλοῦν ὄχι μόνο τὰ δικά τους προϊόντα, ἀλλὰ θ' ἀγοράζουν καὶ θὰ πουλοῦν λιανικὰ ἄλλα εἴδη ἀγαθῶν στοὺς ἐργάτες τους. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὑπάρχουν μερικοὶ ἰδιοκτῆτες ἐργοστασίων ποὺ ἀπασχολοῦν μεταξὺ δέκα καὶ δώδεκα χιλιάδων ἐργατῶν... παρόμοιοι συνδυασμοὶ διαφορετικῶν κλάδων παραγωγῆς κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο ἑ ν ὸ ς ἀνθρώπου, μικρὰ κράτη ἢ ἐπαρχίες μέσα στὸ ἴδιο τὸ κράτος, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστοι. Γιὰ παράδειγμα, οἱ ἰδιοκτῆτες ὀρυχείων κοντὰ στὸ Μ π ί ρ μ ι γ χ α μ ἀνέλαβαν πρόσφατα ὅ λ η τὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς σιδήρου, ποὺ ἦταν προηγούμενα στὰ χέρια ἀρκετῶν διαφορετικῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ ἰδιοκτητῶν. Βλέπε «Τριμηνιαία επιθεώρηση τῆς μεταλλευτικῆς περιοχῆς [illegible]μιγχαμ», Νο 3, 1838. Τελικά, στὶς μεγάλες μετοχικὲς εταιρίες, ποὺ ἔγιναν τόσο πολυάριθμες, βρίσκουμε ἐκτεταμένους συνδυασμοὺς τῶν οἰκονομικῶν πόρων π ο λ λ ῶ ν μεριδιούχων μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ γνώση καὶ τὴν ἐξειδίκευση ἄλλων πρὸς τοὺς ὁποίους ἀνατίθεται ἡ ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας. Κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι δυνατὸ γιὰ πολλοὺς κεφαλαιοκράτες νὰ χρησιμοποιήσουν τὶς ἀποταμιεύσεις τους μ' ἕναν πολυδιάστατο τρόπο καὶ ἀκόμα νὰ τὶς ἐπενδύσουν ταυτόχρονα στὴ γεωργική, βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ παραγωγή. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνουν καὶ τὰ συμφέροντά τους πολυδιάστατα καὶ ν' ἀρχίσει νὰ ξεθωριάζει ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὰ γεωργικά, βιομηχανικὰ καὶ ἐμπορικὰ συμφέροντα. Ἀλλὰ ἡ μεγαλύτερη εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὸ κεφάλαιο μπορεῖ νὰ ἐπενδυθεῖ γόνιμα μὲ τοὺς πιὸ ποικίλους τρόπους, ἀναπόφευκτα μεγαλώνει τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἰδιοκτήτριες καὶ μὴ ἰδιοκτήτριες τάξεις. (Βίλχελμ Σκουλζ, «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», σελ. 40—41).

Τὸ τεράστιο κέρδος ποὺ ἀντλοῦν οἱ ἰδιοκτῆτες ἀκινήτων ἀπὸ τὴν ἀθλιότητα. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀθλιότητα ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴ βιομηχανία, τόσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ ἐνοίκιο.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴν κλίμακα τοῦ κέρδους ἀπό τὶς ἀδυναμίες τοῦ προλεταριάτου (πορνεία, ἀλκοολισμός, ἐνεχυροδανεισμός).

Καθὼς τὸ κεφάλαιο καὶ ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία συνενώνονται κάτω ἀπὸ ἕνα ἄτομο καὶ καθὼς τὸ κεφάλαιο ἀποκτᾶ τὴ δυνατότητα, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του, νὰ συνδυάζει διαφορετικοὺς κλάδους παραγωγῆς, ἡ συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αὐξάνει καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσά τους μειώνεται.

Ἀδιαφορία πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Οἱ εἴκοσι μάρκες λοταρίας τοῦ Σμιθ (¹).

Τὸ καθαρὸ καὶ ἀκαθάριστο εἰσόδημα τοῦ Σαίη.

Ἡ γαιοπρόσοδος

Τ ὸ δ ί κ α ι ο τ ῶ ν γ α ι ο κ τ η μ ό ν ω ν μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ πίσω στὰ χρόνια τῆς ληστείας (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Οἱ ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τόμ. 1, σελ. 136). Οἱ γαιοκτήμονες, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, θέλουν νὰ θερίζουν ἐκεῖ ποὺ ποτέ δὲν ἔσπειραν καὶ ἀπαιτοῦν ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ φυσικὸ προϊὸν τῆς γῆς. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τομ. 1, σελ. 44).

> Ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανείς, συχνὰ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα λογικὸ κέρδος ἢ τόκος γιὰ τὸ κεφάλαιο ποὺ δαπανήθηκε ἀπὸ τὸν γαιοκτήμονα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς. Αὐτό, ἀναμφίβολα, μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐν μέρει γιὰ ἀρκετὲς περιπτώσεις... Ὁ γαιοκτήμονας ἀξιώνει ἐνοίκιο ἀκόμα καὶ γιὰ χέρσα γῆ καὶ ὁ ὑποτιθέμενος τόκος ἢ κέρδος γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς βελτίωσης εἶναι μιὰ προσθήκη στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ πρόσοδο. Ἐπιπλέον, οἱ βελτιώσεις αὐτὲς δὲν γίνονται πάντοτε ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ γαιοκτήμονα, ἀλλὰ ὁρισμένες φορὲς ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τοῦ ἐνοικιαστῆ. Ὡστόσο, ὅταν ἔρχεται ἡ στιγμὴ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἐνοικίασης, ὁ γαιοκτήμονας ἀπαιτεῖ πάλι τὴν ἴδια αὔξηση ἐνοικίου, σὰ νὰ εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ αὐτὸς ὅλες τὶς βελτιώσεις.
>
> Ὁρισμένες φορές ἀξιώνει ἐνοίκιο γιὰ πράγματα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται καμιὰ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση γιὰ τὴ βελτίωσή τους. (ὅ.π., σελ. 131).

(¹) Πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ τοῦ Μάρξ στὸ παρακάτω ἐδάφιο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἄνταμ Σμὶθ «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τόμος 1ος, σελ. 94: «Σὲ μιὰ ἀπόλυτα δίκαιη λοταρία, αὐτοὶ ποὺ κερδίζουν, πρέπει νὰ κερδίσουν ὅλα ὅσα ἔχασαν αὐτοὶ ποὺ τράβηξαν τοὺς λευκοὺς λαχούς. Σ' ἕνα ἐπάγγελμα ὅπου εἴκοσι ἀποτυχαίνουν γιὰ ἕναν ποὺ πετυχαίνει, αὐτὸς ὁ ἕνας πρέπει νὰ κερδίσει ὅλα ὅσα θὰ κέρδιζαν οἱ εἴκοσι ἀποτυχημένοι».

'Ο Σμίθ ἀναφέρει σὰν παράδειγμα γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση τὸ φύκι, ἕνα εἶδος θαλασσίας ἀγριάδας πού, ὅταν καεῖ, ἀποδίδει ἕνα ἀλκαλικὸ ἅλας χρήσιμο γιὰ τὴν κατασκευὴ γυαλιοῦ, σαπουνιοῦ, κλπ. Τὸ φυτὸ αὐτὸ βλασταίνει σὲ διάφορα μέρη τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἰδιαίτερα στὴ Σκωτία, ἀλλὰ μόνο πάνω σὲ βράχους ποὺ βρίσκονται μέσα στὰ ὅρια τῆς ὑψηλῆς στάθμης τοῦ νεροῦ καὶ σκεπάζονται δυὸ φορὲς τὴν ἡμέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἔτσι τὸ προϊόν αὐτὸ ποτὲ δὲν αὐξήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ὡστόσο, ὁ γαιοκτήμονας ποὺ τὰ ὅρια τοῦ τσιφλικιοῦ του περιλαμβάνουν καὶ τὴν παραλία μὲ τὴν ἀγριάδα αὐτή, ἀπαιτεῖ γιὰ τὴν παραλία τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἐνοίκιο ποὺ ἀπαιτεῖ καὶ γιὰ τοὺς σιτοβολῶνες. Ἡ θάλασσα στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῶν νησιῶν Σέτλαντ περνᾶ τὸ συνηθισμένο μέτρο σὲ ἀφθονία ψαριῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ στήριγμα ἐπιβίωσης τῶν κατοίκων τους. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὸ προϊὸν αὐτὸ τῆς θάλασσας, πρέπει νὰ κατοικήσουν στὴ γειτονικὴ στεριά. Τὸ ἐνοίκιο ποὺ παίρνει ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ἀνάλογο ὄχι πρὸς αὐτὰ ποὺ μπορεῖ νὰ κερδίσει ὁ ἀγρότης ἀπὸ τὴ γῆ, ἀλλὰ πρὸς αὐτὰ ποὺ μπορεῖ νὰ κερδίσει τόσο ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θάλασσα (ὅ.π., σ. 131)

Αὐτὸ τὸ νοίκι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν προϊὸν ἐκείνων τῶν δυνάμεων τῆς φύσης ποὺ τὴ χρήση τους ἐκμισθώνει ὁ γαιοκτήμονας στὸν ἀγρότη. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποτιθέμενη ἔκταση τῶν δυνάμεων τῆς φύσης ἢ μὲ ἄλλα λόγια ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποτιθέμενη φυσικὴ ἢ τεχνητὴ γονιμότητα τῆς γῆς. Εἶναι τὸ ἔργο τῆς φύσης ποὺ παραμένει ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν ἢ ἀποζημιωθοῦν ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν δουλειὰ τοῦ ἀνθρώπου. (ὅ.π., σελ. 324 - 5). . . . .

. . . .

Ἔτσι ἡ γαιοπρόσοδος θεωρούμενη σὰν τιμὴ ποὺ πληρώθηκε γιὰ τὴ χρήση τῆς γῆς εἶναι ἀπὸ φυσικοῦ της μονοπωλιακὴ τιμή. Δὲν εἶναι καθόλου ἀνάλογη πρὸς αὐτὸ ποὺ ὁ γαιοκτήμονας μπορεῖ νὰ δαπάνησε γιὰ τὴ βελτίωση τῆς γῆς ἢ πρὸς αὐτὸ ποὺ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πάρει· ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ ποὺ ὁ ἀγρότης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δώσει. (ὅ.π., σελ .131) . . . .

. . . .

Οἱ γαιοκτήμονες εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις (οἱ «τρεῖς μεγάλες, ἀρχικὲς καὶ συστατικὲς τάξεις τῆς πολιτισμένης κοινωνίας», εἶναι κατὰ τὸ Σμὶθ αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ νοίκι, αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὸ κέρδος), ποὺ τὸ εἰσόδημά τους δὲν τοὺς κοστίζει οὔτε ἐργασία, οὔτε φροντίδα, ἀλλα ἔρχεται σ' αὐτούς, σὰ νὰ λέμε, ἀπὸ μόνο του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε δικό τους σχέδιο ἢ πρόγραμμα. (ὅ.π., σελ. 230).

Εἴδαμε ἤδη μὲ τί τρόπο τὸ μέγεθος τοῦ ἐνοικίου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητας τῆς γῆς.

Ἡ γαιοπρόσοδος δὲν ποικίλλει μόνο ἀνάλογα μὲ τὴ γ ο ν ι μ ό τ η τ α τῆς γῆς, ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ προϊόν της, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ θέση της, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ γονιμότητά της. (δ.π., σελ. 133).

. . . .

Τὸ προϊὸν τῶν χωραφιῶν, τῶν ὀρυχείων, καὶ τῶν ἁλιευτικῶν περιοχῶν, ὅταν ἡ φυσική τους γονιμότητα εἶναι ἴση, εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὴν κατάλληλη ἐφαρμογὴ τῶν κεφαλαίων ποὺ ἐπενδύθηκαν στὶς περιπτώσεις αὐτές. Ὅταν τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα καὶ ἐξίσου καλὰ χρησιμοποιημένα, τὸ προϊὸν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴ φυσική τους γονιμότητα. (δ.π., σελ. 249).

Οἱ προτάσεις αὐτές τοῦ Σμίθ εἶναι σημαντικές, γιατὶ μειώνουν τὴ γαιοπρόσοδο, ἐκεῖ ὅπου τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς καὶ τὸ κεφάλαιο εἶναι ἴσα πρὸς τὸ βαθμὸ τῆς γονιμότητας τῆς γῆς. Αὐτὸ φανερώνει καθαρὰ τὴ διαστροφὴ τῶν ἰδεῶν στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ μετατρέπει τὴ γονιμότητα τῆς γῆς σὲ προσδιοριστικὸ τοῦ γαιοκτήμονα.

Ἀλλὰ ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ γαιοπρόσοδο ὅπως ἀκριβῶς διαμορφώνεται.

Ἡ γαιοπρόσοδος καθιερώνεται μέσα ἀπὸ τὸν ἀ γ ώ ν α μ ε τ α ξ ὺ ἐ ν ο ι κ ι α σ τ ῆ κ α ὶ γ α ι ο κ τ ή μ ο ν α. Σ' ὅλη τὴν πολιτικὴ οἰκονομία βρίσκουμε ὅτι ἡ ἐχθρικὴ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων, πάλη καὶ πόλεμος, ἀναγνωρίζονται σὰν βάση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης.

Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ σχέση γαιοκτήμονα καὶ ἐνοικιαστῆ.

Ρυθμίζοντας τοὺς ὅρους τῆς ἐνοικίασης, ὁ γαιοκτήμονας ἐπιδιώκει νὰ μὴν ἀφήσει στὸν ἐνοικιαστὴ μερίδιο προϊόντος μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κεφαλαίου μὲ τὸ ὁποῖο θὰ προμηθευτεῖ τὸ σπόρο, θα πληρώσει τὶς ἀμοιβὲς ἐργασίας καὶ θὰ ἀγοράσει καὶ θὰ συντηρήσει τὰ ζῶα καὶ ἄλλα γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Στὸ μερίδιο αὐτὸ συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ συνηθισμένα κέρδη τοῦ γεωργικοῦ κεφαλαίου στὴν περιοχή. Εἶναι φανερὸ τὸ μικρότερο μερίδιο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀρκεστεῖ ὁ ἐνοικιαστὴς χωρὶς νὰ εἶναι ὁ χαμένος. Ὁ γαιοκτήμονας σπάνια ἐννοεῖ ν' ἀφήσει κάτι περισσότερο στὸν ἐνοικιαστή. Ὁποιοδήποτε μέρος τοῦ προϊόντος, ἤ, πράγμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο, ὁποιοδήποτε μέρος τῆς τιμῆς, ὑπερβαίνει τὸ μερίδιο τοῦ ἐνοικιαστῆ, ὁ γαιοκτήμονας φυσικὰ ἐπιδιώκει νὰ τὸ ἰδιοποιεῖται σὰν πρόσοδο τῆς γῆς του, πρόσοδος ποὺ εἶναι προφανῶς ἡ ὑψηλότερη ποὺ μπορεῖ ὁ ἐνοικιαστὴς νὰ πληρώσει κάτω ἀπὸ τὰ πραγματικὰ δεδομένα τῆς γῆς... Τὸ μερίδιο αὐτό... μπορεῖ ἀκόμα νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἡ φυσικὴ γαιοπρόσοδος, ἢ τὸ ἐνοίκιο μὲ τὸ ὁποῖο πράγματι ἡ γῆ θὰ μποροῦσε κατὰ κύριο λόγο νὰ ἐνοικιαστεῖ. (ὅ.π., σελ. 130 - 31). . . . .

. . . .

Οἱ γαιοκτήμονες, λέει ὁ Σαίη, ἐφαρμόζουν ἕνα εἶδος μονοπωλίου ἐναντίον τῶν ἐνοικιαστῶν. Ἡ ζήτηση γιὰ τὸ ἐμπόρευμά τους, ποὺ εἶναι ἡ γῆ, εἶναι ἱκανὴ γιὰ μιὰ ἀπεριόριστη ἐπέκταση· ἀλλὰ ἡ προσφορὰ μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο... Ἡ

συμφωνία πού έγινε ἀνάμεσα στὸ γαιοκτήμονα καὶ τὸν ἐνοικιαστὴ εἶναι πάντοτε ὅσο γίνεται πιὸ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸν πρῶτο... Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλεονέκτημα ποὺ ὁ γαιοκτήμονας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ φύση τῆς συναλλαγῆς, ἀντλεῖ κι ἄλλο πλεονέκτημα ἀπὸ τὴ θέση του, τὴ μεγαλύτερη περιουσία του, τῆς ὑπόληψης καὶ τῆς κοινωνικῆς σειρᾶς του. Ἀλλὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ μόνο του ἀρκετὸ γιὰ νὰ δίνει κάθε στιγμὴ τὴ δυνατότητα στὸ γαιοκτήμονα νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὰ εὐνοϊκὰ δεδομένα τῆς γῆς. Ἡ διάνοιξη ἑνὸς καναλιοῦ ἢ ἑνὸς δρόμου καὶ μιὰ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς εὐημερίας σὲ μιὰ περιοχὴ πάντοτε ἀνεβάζουν τὴν τιμὴ τοῦ ἐνοικίου... Κάτι περισσότερο, ἀκόμα κι ἂν ὁ ἔνοικος κάνει βελτιώσεις μὲ δικά του ἔξοδα στὴ γῆ ποὺ τοῦ δόθηκε, μπορεῖ νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ μόνο ὅσο διαρκεῖ τὸ ἐνοικιαστήριο. Ὅταν λήξει τὸ ἐνοικιαστήριο, τὸ κεφάλαιο αὐτὸ παραμένει στὰ χέρια τοῦ γαιοκτήμονα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ καὶ μετά, ἐκεῖνος ποὺ καρπώνεται τὸ κέρδος, γιατὶ τώρα τὸ ἐνοίκιο αὐξήθηκε ἀνάλογα, εἶναι ὁ γαιοκτήμονας, μολονότι δὲν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἔκανε τὴν ἀρχικὴ δαπάνη. (Ζὰν Βαπτιστὴς Σαίη, «Οἱ ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τ. II, σελ. 142-3)

. . . .

Τὸ ἐνοίκιο, θεωρούμενο σὰν τιμὴ ποὺ πληρώνεται γιὰ τὴ χρήση τῆς γῆς, εἶναι φυσιολογικὰ τὸ ὑψηλότερο ποὺ μπορεῖ νὰ πληρώσει ὁ ἐνοικιαστὴς μὲ βάση τὰ πραγματικὰ δεδομένα τῆς γῆς. (Σμίθ, τ. I, σελ. 130). . . . .

. . . .

Ἡ πρόσοδος ἑνὸς ἀκινήτου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας συνήθως συμποσοῦται στὸ ὑποτιθέμενο ἕνα τρίτο τοῦ ἀκαθαρίστου προϊόντος· καὶ εἶναι γενικὰ μιὰ πρόσοδος σίγουρη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς περιστασιακὲς διακυμάνσεις τῆς συγκομιδῆς. (ὅ.π., σελ. 153) . . . .

. . . .

Σπάνια εἶναι ἡ πρόσοδος μικρότερη ἀπὸ τὸ ἕνα τέταρτο καὶ συχνὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὁλικοῦ προϊόντος. (ὅ.π., σελ. 325).

Ἡ γαιοπρόσοδος δὲ μπορεῖ νὰ πληρωθεῖ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῶν ἐμπορευμάτων. Λόγου χάρη, σὲ πολλὲς περιοχὲς δὲν πληρώνεται ἐνοίκιο γιὰ πέτρες.

Τὰ τμήματα τοῦ προϊόντος τῆς γῆς ποὺ μποροῦν συνήθως νὰ μεταφερθοῦν στὴν ἀγορά, εἶναι μόνο ἐκεῖνα ποὺ ἡ συνηθισμένη τιμή τους ἐπαρκεῖ ν' ἀντικαταστήσει τὸ κεφάλαιο ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν προώθησή τους, μαζὶ μὲ τὰ συνηθισμένα κέρδη του. Ἂν ἡ συνηθισμένη τιμὴ τὰ ὑπερκαλύπτει αὐτά, τὸ παραπανίσιο τμῆμα της θὰ περιέλθει φυσιολογικὰ στὴ γαιοπρόσοδο. Ἂν δὲν τὰ ὑπερκαλύπτει, μολονότι τὸ ἐμπόρευμα μπορεῖ νὰ προωθηθεῖ στὴν ἀγορά, δὲ μπορεῖ ν' ἀποδώσει πρόσοδο στὸ γαιοκτήμονα. Ἂν ἡ τιμὴ ὑπερκαλύπτει ἢ ὄχι, ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ ζήτηση. (ὅ.π., σελ. 132).

. . . .

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ πρόσοδος μπαίνει στὰ συστατικὰ ποὺ ἀποτελοῦν τὴν τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τρόπο διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς μισθοὺς καὶ τὸ κέρδος. Ὑψηλοὶ ἢ χαμηλοὶ μισθοὶ καὶ κέρδος εἶναι οἱ αἰτίες τῶν χαμηλῶν ἢ ὑψηλῶν τιμῶν· ὑψηλὴ ἢ χαμηλὴ πρόσοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν τιμῶν. (ὅ.π., σελ. 132).

'Ανάμεσα στὰ π ρ ο ϊ ό ν τ α ποὺ πάντοτε ἀποφέρουν πρόσοδο εἶναι ἡ τροφή.

«Καθὼς οἱ ἄνθρωποι, ὅπως ὅλα τ' ἄλλα ζῶα, πολλαπλασιάζονται φυσιολογικὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὰ μέσα ἐπιβίωσής τους, ἡ τροφὴ εἶναι πάντοτε, λίγο ἢ πολύ, σὲ ζήτηση. Ἡ τροφὴ μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει ἢ νὰ ἐλέγχει μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας καὶ πάντοτε θὰ βρίσκεται κάποιος ποὺ θὰ εἶναι πρόθυμος νὰ κάνει κάτι γιὰ τὴν ἀπόκτησή της. Πράγματι, ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ μπορεῖ ν' ἀγοράσει, δὲν εἶναι πάντοτε ἴση πρὸς ἐκείνη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ συντηρήσει, ἂν διευθυνόταν μὲ τὸν πιὸ οἰκονομικὸ τρόπο, ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν ἀμοιβῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἀμοίβεται κάποτε ἡ ἐργασία. 'Αλλὰ μπορεῖ πάντοτε ν' ἀγοράζει τόση ποσότητα ἐργασίας, ὅση μπορεῖ νὰ συντηρήσει σύμφωνα μὲ τὴν τιμὴ ποὺ ἐπικρατεῖ γιὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐργασίας στὴ γειτονικὴ περιοχή.

'Αλλὰ ἡ γῆ, σχεδὸν σὲ κάθε περίπτωση, παράγει ποσότητα τροφῆς μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ συντηρήσει ὅλη τὴν ἐργασία, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ προωθήσει τὴν τροφὴ στὴν ἀγορὰ μὲ τὸν πιὸ φιλελεύθερο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συντηρεῖται ποτὲ ἡ ἐργασία αὐτή. Τὸ πλεόνασμα, ἐπίσης, εἶναι πάντοτε περισσότερο ἀπὸ ἱκανοποιητικὸ γιὰ ν' ἀντικαταστήσει τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐπενδύθηκε στὴν ἐργασία αὐτή, μαζὶ μὲ τὰ κέρδη του. Ἔτσι, πάντοτε, κάτι ἀπομένει σὰν πρόσοδος γιὰ τὸν γαιοκτήμονα. (ὅ.π., σελ. 132 - 3).

....

Ἡ τροφὴ εἶναι κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὄχι μόνο ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῆς προσόδου, ἀλλὰ κάθε ἄλλο τμῆμα τοῦ προϊόντος τῆς γῆς ποὺ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδίδει πρόσοδο, παίρνει αὐτὸ τὸ μέρος τῆς ἀξίας του ἀπὸ τὴ βελτίωση τῶν δυνάμεων ἐργασίας, παράγοντας τροφὴ μὲ τὸν τρόπο τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. (ὅ.π., σελ. 147). ....

....

Ἡ ἀνθρώπινη τροφὴ φαίνεται νὰ εἶναι τὸ μόνο προϊὸν τῆς γῆς ποὺ πάντοτε καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποδίδει μιὰ πρόσοδο στὸ γαιοκτήμονα. (ὅ.π., σελ. 147). ....

Οἱ χῶρες εἶναι πυκνοκατοικημένες ὄχι σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὸ προϊὸν τους μπορεῖ νὰ ντύσει καὶ νὰ στεγάσει, ἀλλὰ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ μπορεῖ νὰ θρέψει. (ὅ.π., σελ. 149). ....

....

Μετὰ τὴν τροφή, τὸ ντύσιμο καὶ ἡ στέγαση εἶναι οἱ δυὸ μεγάλες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. (ὅ.π., σελ. 147). ....

Αὐτὰ γενικὰ ἀποφέρουν μία πρόσοδο, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικά.

Ἂς δοῦμε τώρα πῶς ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι ποὺ θὰ ἦταν πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας.

1 Ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ.Ι, σελ. 146).

2 Μάθαμε ἤδη ἀπὸ τὸν Σαίη πῶς ἡ γαιοπρόσοδος αὐξάνεται μὲ τοὺς σιδηροδρόμους κτλ., καὶ μὲ τὴ βελτίωση,

ἀσφάλεια καὶ πολλαπλασιασμὸ τῶν μέσων ἐπικοινωνίας.

[3] ...κάθε βελτίωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τείνει, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ν' αὐξήσει τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο, ν' αὐξήσει τὸν πραγματικὸ πλοῦτο τοῦ γαιοκτήμονα, τὴν ἀγοραστική του δύναμη ἐπὶ τῆς ἐργασίας ἢ ἐπὶ τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων. ....

....
Ἡ ἐπέκταση τῆς βελτίωσης καὶ τῆς καλλιέργειας τείνει ν' αὐξήσει τὴ γαιοπρόσοδο ἄμεσα. Τὸ μερίδιο τοῦ γαιοκτήμονα ἀπὸ τὸ προϊὸν ἀναγκαστικὰ αὐξάνεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ προϊόντος. ....

....
Αὐτὴ ἡ αὔξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς τῶν μερῶν ἐκείνων τοῦ ἀκατέργαστου προϊόντος τῆς γῆς... ἡ αὔξηση στὴν τιμὴ τῶν ζώων, λογουχάρη, τείνει ἐπίσης πρὸς μιὰ ἄμεση αὔξηση τῆς γαιοπροσόδου καὶ μάλιστα σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀναλογία. Ἡ πραγματικὴ ἀξία τοῦ μεριδίου τοῦ γαιοκτήμονα, ὁ πραγματικός του ἔλεγχος πάνω στὴν ἐργασία ἄλλων ἀνθρώπων, ὄχι μόνο αὐξάνεται ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ προϊόντος, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία τοῦ μεριδίου του πρὸς τὸ σύνολο τοῦ προϊόντος αὐξάνεται μαζὶ μὲ τὸ προϊόν. Τὸ προϊὸν αὐτό, μετὰ τὴν αὔξηση τῆς πραγματικῆς τιμῆς του, δὲν ἀπαιτεῖ γιὰ τὴ συγκέντρωσή του περισσότερη ἀπὸ πρὶν ἐργασία. Ἔτσι, μιὰ μικρότερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος θὰ εἶναι ἀρκετὴ ν' ἀντικαταστήσει, μὲ τὸ συνηθισμένο κέρδος, τὸ κεφάλαιο ποὺ ἐνεργοποιεῖ τὴν ἐργασία αὐτή. Κατὰ συνέπεια, μιὰ μεγαλύτερη ἀναλογία τοῦ προϊόντος πρέπει ν' ἀνήκει στὸ γαιοκτήμονα. (δ.π., σελ. 228 - 9).

Ἡ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ ἀκατέργαστα προϊόντα καὶ ἡ συνακόλουθη αὔξηση στὴν ἀξία τους μπορεῖ ἐν μέρει νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς αὔξησης τῶν ἀναγκῶν. Ἀλλὰ κάθε νέα ἀνακάλυψη καὶ κάθε νέα ἐφαρμογὴ στὴ βιομηχανία μιᾶς πρώτης ὕλης ποὺ προηγούμενα δὲν χρησιμοποιοῦνταν καθόλου ἢ χρησιμοποιοῦνταν σπάνια, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ αὔξηση στὴ γαιοπρόσοδο. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ἐνοίκιο τῶν ἀνθρακωρυχείων παρουσίασε τεράστια αὔξηση ὅταν εἰσήχθηκαν οἱ σιδηρόδρομοι, τὰ ἀτμόπλοια, κτλ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ ποὺ ὁ γαιοκτήμονας ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευή, τὶς ἀνακαλύψεις καὶ τὴν ἐργασία, ὑπάρχει καὶ ἕνα ἄλλο ποὺ θὰ δοῦμε ἀμέσως.

[4] Ὅλες αὐτὲς οἱ βελτιώσεις στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις ἐργασίας, ποὺ τείνουν ἄμεσα νὰ μειώσουν τὴν πραγματικὴ τιμὴ τῆς κατασκευῆς, τείνουν ἔμμεσα ν' αὐξήσουν τὴν πραγματικὴ γαιοπρόσοδο. Ὁ γαιοκτήμονας ἀνταλλάσσει τὸ μέρος ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ἀκατέργαστο προϊόν του, ποὺ εἶναι παραπάνω ἀπὸ τὴ δική του κατανάλωση, ἤ, αὐτὸ ποὺ καταλήγει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα, ἀνταλλάσσει τὴν τιμὴ αὐτοῦ τοῦ παραπανίσιου μέρους μὲ κατεργασμένα προϊόντα. Ὁτιδήποτε μειώνει τὴν τιμὴ τοῦ κατεργασμένου προϊόντος, αὐξάνει τὴν τιμὴ τοῦ ἀκατέργαστου. Μιὰ ἴση ποσότητα ἀκατέργα-

στου προϊόντος γίνεται έτσι ισοδύναμη πρὸς μιὰ μεγαλύτερη ποσότητα ἐπεξεργασμένου προϊόντος· καὶ ὁ γαιοκτήμονας ἀποκτᾶ τὴ δυνατότητα ν' ἀγοράσει μεγαλύτερη ποσότητα εὐκολιῶν, κοσμήματα ἢ πολυτέλειες, ποὺ τὸν συγκινοῦν. (ὅ.π., σελ. 229).

'Αλλὰ εἶναι ἀνόητο νὰ συμπεράνουμε, ὅπως κάνει ὁ Σμίθ, ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ γαιοκτήμονας ἐκμεταλλεύεται κάθε τι ποὺ εἶναι πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας, ἄρα καὶ τὸ συμφέρο του, εἶναι πάντοτε ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας. (ὅ.π., σελ. 230). Στὸ οἰκονομικὸ σύστημα, κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τὸ συμφέρο ποὺ ἔχει ἕνα ἄτομο ἀπὸ τὴν κοινωνία εἶναι σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία πρὸς τὸ συμφέρο ποὺ ἔχει ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸ ἄτομο αὐτό, ὅπως ἀκριβῶς τὸ συμφέρο ποὺ ἔχει ὁ τοκογλύφος ἀπὸ τὸν ἄσωτο δὲν εἶναι καθόλου ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τοῦ ἀσώτου.

'Αναφέρουμε μόνο παροδικὰ τὴν ἔμμονη ἰδέα τοῦ γαιοκτήμονα μὲ τὸ μονοπώλιο ποὺ κατευθύνεται ἐνάντια στὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία, ξένων χωρῶν, ποὺ εἶναι ἡ αἰτία, γιὰ παράδειγμα, τῶν Νόμων περὶ σιτηρῶν. Θὰ παρακάμψουμε ἐπίσης, τὴ μεσαιωνικὴ δουλοπαροικία, τὴ δουλεία στὶς ἀποικίες καὶ τὴν καταπίεση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ — τοὺς μεροκαματιάρηδες — στὴ Μεγάλη Βρετανία. Ἂς περιοριστοῦμε στὶς προτάσεις τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.

[1] Τὸ ἐνδιαφέρο τοῦ γαιοκτήμονα γιὰ τὴν εὐημερία τῆς κοινωνίας σημαίνει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅτι εἶναι ἐνδιαφέρο γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ της, τῆς παραγωγῆς της καὶ τῶν ἀναγκῶν της· μὲ μιὰ λέξη, γιὰ τὴν αὔξηση τοῦ πλούτου. Καὶ ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου εἶναι, ἂν οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις μου εἶναι σωστές, ταυτόσημη μὲ τὴν αὔξηση τῆς ἀθλιότητας καὶ τῆς δουλείας. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν αὔξηση ἐνοικίων καὶ στὴν αὔξηση τῆς ἀθλιότητας εἶναι ἕνα παράδειγμα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ γαιοκτήμονα γιὰ τὴν κοινωνία, γιατὶ μιὰ αὔξηση στὸ ἐνοίκιο κατοικίας σημαίνει ἐπίσης αὔξηση τῆς γαιοπροσόδου — ὁ τόκος ἀπὸ τὴ γῆ ὅπου στέκεται τὸ σπίτι.

[2] Σύμφωνα μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, τὸ ἐνδιαφέρο τοῦ γαιοκτήμονα βρίσκεται σὲ ὀξεῖα ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τοῦ ἐνοικιαστοῦ καὶ κατὰ συνέπεια πρὸς ἕνα ἀξιόλογο τμῆμα τῆς κοινωνίας.

[3] Ὁ γαιοκτήμονας εἶναι σὲ θέση νὰ ζητήσει τόσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπὸ τὸν σέμπρο, ὅσο χαμηλότερες ἀμοιβὲς ἐργασίας πληρώνει ὁ τελευταῖος. Καὶ ὅσο μεγαλύτερο ἐνοίκιο ἀπαιτεῖ ὁ γαιοκτήμονας, τόσο πιὸ χαμηλὰ πιέζει τὶς

ἀμοιβὲς ἐργασίας ὁ σέμπρος. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτήμονα βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τοῦ ἐργάτη γῆς, ὅπως ἀκριβῶς τὸ συμφέρο τοῦ βιομηχάνου βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ συμφέρο τῶν ἐργατῶν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση, συμπιέζονται οἱ μισθοὶ στὸ μίνιμουμ.

[4] 'Αφοῦ μιὰ πραγματικὴ μείωση στὴν τιμὴ τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων ἀνεβάζει τὴ γαιοπρόσοδο, ὁ γαιοκτήμονας ἔχει ἄμεσο συμφέρο ἀπὸ τὴ συμπίεση τῶν ἀμοιβῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπὸ τὴν ὑπερπαραγωγὴ καὶ ἀπὸ κάθε ἀθλιότητα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ βιομηχανία.

[5] Ἔτσι τὸ συμφέρο τοῦ γαιοκτήμονα, ὄχι μόνο δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ συμφέρο τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ὀξεῖα ἀντίθεση πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν σέμπρων, τῶν ἐργατῶν γῆς, τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ τῶν κεφαλαιοκρατῶν. 'Αλλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τὸ συμφέρο ἀκόμα καὶ ἑνὸς γαιοκτήμονα δὲν εἶναι ταυτόσημο οὔτε κἂν μὲ τὸ συμφέρο ἑνὸς ἄλλου γαιοκτήμονα. Θὰ ρίξουμε τώρα μιὰ ματιὰ στὸν ἀνταγωνισμό.

Μιλώντας γενικά, ἡ μεγάλη καὶ ἡ μικρὴ γαιοκτησία βρίσκονται στὴν ἴδια σχέση ἡ μιὰ πρὸς τὴν ἄλλη, ὅπως τὸ μικρὸ καὶ τὸ μεγάλο κεφάλαιο. 'Επιπρόσθετα, ὑπάρχουν εἰδικὲς περιστάσεις ποὺ ὁδηγοῦν ἀλάνθαστα στὴ συσσώρευση μεγάλης γαιοκτησίας μὲ τὴν ἀπορρόφηση μικρῶν ἰδιοκτησιῶν.

[1] Πουθενὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ ποσότητα τοῦ ἐξοπλισμοῦ δὲν πέφτουν τόσο πολὺ σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος, ὅσο στὴν γαιοκτησία. Παρόμοια, πουθενὰ ἡ δυνατότητα τῆς πολύπλευρης ἐκμετάλλευσης τῆς ἐξοικονόμησης κόστους παραγωγῆς καὶ τοῦ ἀποτελεσματικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας δὲν αὐξάνει περισσότερο σὲ ἀναλογία πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ἀποθέματος ἀπ' ὅ,τι στὴ σφαίρα αὐτή. Ὅποιο κι' ἂν εἶναι τὸ μέγεθος ἑνὸς χωραφιοῦ ὑπάρχει πάντοτε ἀνάγκη γιὰ ἕνα ὁρισμένο μίνιμουμ ἐργαλείων, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ μειωθεῖ παραπέρα — ἀλέτρι, πριόνι, κτλ. — 'Ενῶ δὲν ὑπάρχει τέτοιο κατώτατο ὅριο στὸ μέγεθος τῆς ἰδιοκτησίας.

[2] Ἡ μεγάλη γαιοκτησία συσσωρεύει γιὰ λογαριασμό της τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἐπένδυσε ὁ σέμπρος στὴ βελτίωση τῆς γῆς. Ἡ μικρὴ γαιοκτησία πρέπει νὰ χρησιμοποιήσει τὸ δικό της κεφάλαιο. Ὅλο τὸ

κέρδος ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ χάνεται γι' αὐτὸν ποὺ τὸ κατέθεσε.

[3] Ἐνῶ κάθε κοινωνικὴ βελτίωση ὠφελεῖ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, βλάπτει ἀντιθέτως τὴ μικρή, ἀφοῦ καθιστᾶ ἀναγκαῖο ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο ποσὸ σὲ μετρητά.

[4] Ὑπάρχουν δύο ἀκόμα σημαντικοὶ νόμοι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ ποὺ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν:

(α) ...Ἡ πρόσοδος τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τῆς ὁποίας τὸ προϊὸν εἶναι ἀνθρώπινη τροφή, ρυθμίζει τὴν πρόσοδο τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς ἄλλης καλλιεργούμενης γῆς («Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. I, σελ. 144).

Τελικὰ μόνο τὰ μεγάλα κτήματα μποροῦν νὰ παράγουν πηγὲς τροφῆς, ὅπως βοοειδῆ κτλ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι σὲ θέση νὰ ρυθμίζουν τὴν πρόσοδο ἄλλης γῆς καὶ νὰ τὴν συμπιέζουν σ' ἕνα μίνιμουμ.

Ὁ μικρὸς κτηματίας ποὺ δουλεύει γιὰ δικό του λογαριασμὸ βρίσκεται ἔτσι ἀπέναντι στὸν μεγάλο κτηματία στὴν ἴδια σχέση ποὺ βρίσκεται ὁ τεχνίτης ποὺ ἔχει δ ι κ ά του ἐργαλεῖα ἀπέναντι στὸν ἐργοστασιάρχη. Τὸ μικρὸ κτῆμα ἔχει μεταβληθῆ σὲ ἁπλὸ ἐργαλεῖο. Ἡ γαιοπρόσοδος ἐξαφανίζεται ὁλοκληρωτικὰ γιὰ τὸν μικροκτηματία· στὴν καλύτερη περίπτωση τοῦ ἀπομένουν ὁ τόκος ἀπὸ τὸ κεφάλαιό του καὶ οἱ ἀμοιβὲς τῆς ἐργασίας του, γιατὶ ἡ γαιοπρόσοδος μπορεῖ ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ νὰ συμπιεστεῖ σὲ τόσο χαμηλὰ ἐπίπεδα, ποὺ καταντᾶ νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου ποὺ δὲν ἐπενδύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ γαιοκτήμονα.

(β) Ἐπιπλέον, εἴδαμε ἤδη ὅτι δεδομένης τῆς ἴσης γονιμότητας καὶ τῆς ἴσης ἀποτελεσματικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν γαιῶν, ὀρυχείων καὶ τῶν ψαρότοπων, τὸ προϊὸν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὴν ἔκταση τοῦ κεφαλαίου ποὺ χρησιμοποιήθηκε. Νὰ λοιπόν, ἡ νίκη τοῦ μεγάλου γαιοκτήμονα. Παρόμοια, ὅπου ἐπενδύονται ἴσα ποσὰ κεφαλαίου, τὸ προϊὸν εἶναι ἀνάλογο πρὸς τὸ βαθμὸ γονιμότητας. Δηλαδή, ὅπου τὰ κεφάλαια εἶναι ἴσα, ἡ νίκη πηγαίνει μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τῆς περισσότερο γόνιμης γῆς.

(γ) Ἕνα ὁποιοδήποτε ὀρυχεῖο μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ κανεὶς γόνιμο ἢ ἄγονο, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἡ ποσότητα τοῦ ὀρυκτοῦ ποὺ μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ ἀπ' αὐτὸ μὲ μιὰ ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, εἶναι μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπὸ τὴν ποσότητα ποὺ μπορεῖ ν' ἀντληθεῖ μὲ μιὰ ἴση ποσότητα ἐργασίας ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἄλλων ὀρυχείων τοῦ ἴδιου εἴδους. (ὅ.π., σελ. 154). . . . .

. . . .

Τὸ πιὸ γόνιμο ὀρυχεῖο ρυθμίζει, ἐπίσης, τὴν τιμὴ τοῦ κάρβουνου γιὰ ὅλα τ' ἄλλα ὀρυχεῖα τῆς περιοχῆς του. Τόσο ὁ ἰδιοκτήτης ὅσο καὶ ὁ ἐργολάβος τῆς δουλειᾶς βρίσκουν ὅτι ὁ ἕνας μπορεῖ νὰ ἀποσπάσει μεγαλύτερο ἐνοίκιο καὶ ὁ ἄλλος ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει μεγαλύτερο κέρδος πουλώντας φθηνότερα ἀπ' ὅλα τὰ γειτονικὰ ὀρυχεῖα. Οἱ γείτονές τους σύντομα ὑποχρεώνονται νὰ πουλήσουν στὴν ἴδια τιμή, μολονότι εἶναι ἀσύμφορο γι' αὐτούς καὶ μολονότι πάντοτε μειώνει καὶ κάποτε τοὺς ἀφαιρεῖ ὁλότελα τόσο τὴν πρόσοδό τους ὅσο καὶ τὸ κέρδος τους. Ὁρισμένα ὀρυχεῖα ἐγκαταλείπονται ὁλοκληρωτικὰ καὶ ἄλλα δὲν ἀποδίδουν καθόλου πρόσοδο καὶ μποροῦν νὰ λειτουργήσουν μόνο μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τους. ....

....

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὀρυχείων τοῦ Περοῦ, τὰ περισσότερα ἀργυρωχεῖα τῆς Εὐρώπης ἐγκαταλείφτηκαν... Τὸ ἴδιο συνέβηκε καὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα ὀρυχεῖα τοῦ Περοῦ, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ὀρυχείων τοῦ Ποτόζι. (ὅ.π., σελ. 154).

Αὐτὰ ποὺ λέει ἐδῶ ὁ Σμὶθ γιὰ τὰ ὀρυχεῖα ἰσχύουν λίγο — πολὺ καὶ γιὰ τὴ γαιοκτησία γενικά.

(δ) Ἡ συνηθισμένη τιμὴ ἀγορᾶς τῆς γῆς, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ, ἐξαρτιέται παντοῦ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἐπιτόκιο τῆς ἀγορᾶς... ἂν ἡ γαιοπρόσοδος ἔπεφτε σὲ μεγάλη διαφορὰ ἀπ' τὸν τόκο τοῦ χρήματος, κανένας δὲν θ' ἀγόραζε γῆ, πράγμα ποὺ σύντομα θὰ μείωνε τὴ συνηθισμένη τιμή της. Ἀντίθετα, ἂν τὰ πλεονεκτήματα ἀποζημίωναν μὲ τὸ παραπάνω τὴ διαφορά, ὅλοι θὰ ἤθελαν ν' ἀγοράσουν γῆ, πράγμα ποὺ σύντομα θ' ἀνέβαζε τὴ συνηθισμένη τιμή της. (ὅ.π., σελ. 320).

Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ μεταξὺ γαιοπροσόδου καὶ τόκου τοῦ χρήματος συνάγεται ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος πρέπει νὰ συνεχίζει νὰ πέφτει μέχρι ποὺ τελικὰ μόνο οἱ πιὸ πλούσιοι θὰ μποροῦν νὰ ζοῦν ἀπ' τὴ γαιοπρόσοδο. Αὐτὸ σημαίνει μιὰ αὔξηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν γαιοκτημόνων ποὺ δὲν ἐκμισθώνουν τὴ γῆ τους. Ὁρισμένοι τους καταστρέφονται. Δημιουργεῖται ξανὰ μιὰ συσσώρευση μεγάλης ἰδιοκτησίας.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς ἔχει τὶς παραπέρα συνέπειες ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γαιοκτησίας πέφτει στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν· ἔτσι οἱ κεφαλαιοκρᾶτες γίνονται γαιοκτήμονες, ὅπως οἱ μικρογαιοκτήμονες δὲν εἶναι, γενικά, τίποτα περισσότερο ἀπὸ κεφαλαιοκράτες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἕνα μέρος τῆς μεγάλης γαιοκτησίας γίνεται βιομηχανική.

Ἐπομένως ἡ τελικὴ συνέπεια εἶναι ἡ κατάργηση τῆς διάκρισης μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ γαιοκτήμονα, ποὺ σημαίνει ὅτι γενικὰ παραμένουν μόνο δύο τάξεις στὸν πληθυσμό, ἡ ἐργατικὴ τάξη καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τάξη. Αὐτὴ ἡ μεταπούληση τῆς γαιοκτησίας καὶ ἡ μετατροπὴ τέτοιας ἰ-

διοκτησίας σὲ ἐμπόρευμα, σημαδεύει τὴν τελικὴ κατάρρευση τῆς παλιᾶς ἀριστοκρατίας καὶ τὴν τελικὴ νίκη τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ χρήματος.

[I] Ἀρνούμαστε νὰ πάρουμε μέρος στὰ συναισθηματικὰ δάκρυα ποὺ χύνει ὁ ρομαντισμὸς πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ὁ ρομαντισμὸς συγχέει τὸ ὄνειδος τοῦ *μεταπρατισμοῦ* τῆς γῆς μὲ τὴν ἀπόλυτα λογικὴ καὶ—μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας—ἀναπόφευκτη καὶ ἐπιθυμητὴ συνέπεια τοῦ *μεταπρατισμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* στὴ γῆ. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἡ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἤδη στὴν οὐσία γῆ ποὺ μεταπουλήθηκε, γῆ ποὺ ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἀντιμετωπίζει τώρα μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς χούφτας μεγάλων ἀρχόντων.

Στὴ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία βρίσκουμε ἤδη τὴν κυριαρχία τῆς γῆς νὰ εἶναι μιὰ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ δουλοπάροικος εἶναι ἕνα προσάρτημα τῆς γῆς. Παρόμοια ὁ κληρονόμος ἀπὸ τὰ πρωτοτόκια, ὁ πρωτότοκος γιός, ἀνήκει στὴ γῆ. Τὸν κληρονομεῖ ἡ γῆ. Ἡ κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀρχίζει μὲ τὴν ἰδιοκτησία τῆς γῆς, ποὺ εἶναι ἡ βάση της. Ἀλλὰ στὸ σύστημα τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ φεουδάρχης ἐμφανίζεται τουλάχιστο σὰ βασιλιᾶς τῆς γῆς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὑπάρχει ἀκόμα τὸ φαινόμενο μιᾶς σχέσης μεταξὺ ἰδιοκτήτη καὶ γῆς ποὺ βασίζεται σὲ κάτι περισσότερο ἐνδόμυχο ἀπὸ ἕναν ἁπλὸ *ὑλικὸ* πλοῦτο. Ἡ γῆ ἐξατομικεύεται μὲ τὸν ἄρχοντά της, ἀποκτᾶ τὴν κοινωνικὴ του θέση, εἶναι βαρωνικὴ ἢ δουκική, ἔχει τὰ προνόμιά του, τὴ δικαιοδοσία του, τὴν πολιτική του θέση, κτλ. ἐμφανίζεται σὰν τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἄρχοντά της. Ἀπὸ δῶ καὶ τὸ γνωμικὸ *δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφέντη*, ποὺ ἐκφράζει τὴ συγχώνευση τῶν εὐγενῶν καὶ τῆς γαιοκτησίας. Παρόμοια ἡ κυριαρχία τῆς γαιοκτησίας δὲν ἐμφανίζεται ἄμεσα σὰν κυριαρχία σκέτου κεφαλαίου. Ἡ σχέση τῆς γαιοκτησίας πρὸς αὐτοὺς ποὺ ἐξαρτιόνται ἀπ' αὐτὴ μοιάζει περισσότερο μὲ τὴ σχέση πρὸς τὴν πάτρια γῆ. Εἶναι ἕνα εἶδος στενῆς ἐθνικότητας.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία δίνει τ' ὄνομά της στὸν φεουδάρχη της, ὅπως τὸ βασίλειο στὸ βασιλιά του. Ἡ οἰκογενειακή του ἱστορία, ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχοντικοῦ του, κτλ. — ὅλα αὐτὰ ἐξατομικεύουν τὴν κτηματική του περιουσία καὶ τυπικὰ τὴν μετατρέπουν σὲ οἶκο του, τῆς προσδίνουν τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀτόμου, τὴν προσωποποιοῦν. Παρόμοια, οἱ ἐργάτες ποὺ δουλεύουν στὸ κτῆμα δὲν βρί-

σκονται στὴ θέση τῶν ἡ μ ε ρ ο μ σ θ ί ω ν ἐ ρ γ α τ ῶ ν, μᾶλλον ἀποτελοῦν μερικὴ ἰδιοκτησία τοῦ γαιοκτήμονα ὅπως οἱ δουλλοπάροικοι, καὶ συνδέονται ἐν μέρει μαζί του, μέσα ἀπὸ μία σχέση βασισμένης στὸ σεβασμό, στὴν ὑποταγὴ καὶ στὸ καθῆκον. Κατὰ συνέπεια ἡ σχέση τοῦ γαιοκτήμονα πρὸς τοὺς ἐργάτες του εἶναι ἄμεσα πολιτικὴ καὶ ἔχει μάλιστα μιὰν εὐχάριστη ὄψη. Συνήθειες, χαρακτήρας κτλ., ποικίλλουν ἀπὸ τὸ ἕνα φέουδο στὸ ἄλλο καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἕνα μὲ τὸν ἰδιαίτερο τόπο τους: ἀργότερα, ὡστόσο, εἶναι μόνο τὸ πορτοφόλι καὶ ὄχι ὁ χαρακτήρας ἢ ἡ ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν δένει μὲ τὴ γῆ του. Τελικά, ὁ φεουδάρχης δὲν κάνει καμιὰ προσπάθεια ν' ἀποσπάσει τὸ μάξιμουμ κέρδος απο τὴν ἰδιοκτησία του. Μᾶλλον καταναλώνει ὅ,τι ὑπάρχει ἐκεῖ καὶ ἀφήνει τὶς φροντίδες στοὺς δουλοπάροικους καὶ στοὺς ἐνοικιαστές. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀ ρ ι σ τ ο κ ρ α τ ι κ ὴ κατάσταση τῆς γαιοκτησίας, ποὺ λούζει μὲ ρομαντικὴ δόξα τοὺς ἄρχοντές της.

Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ ἐξέλειπε καὶ ὅτι ἡ γαιοκτησία ποὺ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, θὰ σύρονταν ὁλοκληρωτικὰ στὴν τροχιὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ θὰ γίνονταν ἐμπόρευμα· ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ κτηματία θὰ ἐμφανιζόταν σὰν γυμνὴ ἐξουσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κεφαλαίου, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ κάθε πολιτικὴ χροιά· ὅτι ἡ σχέση μεταξὺ τοῦ κτηματία καὶ τοῦ ἐργάτη θὰ ὑποβιβάζονταν σὲ οἰκονομικὴ σχέση τοῦ ἐκμεταλλευτῆ καὶ τοῦ ἐκμεταλλευόμενου· ὅτι ἡ προσωπικὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κατόχου περιουσίας καὶ τῆς περιουσίας του θὰ ἔφτανε στὸ τέλος της, καὶ ὅτι ἡ περιουσια ἡ ἴδια θα γινόταν καθαρὰ ὑ λ ι κ ὸ ς πλοῦτος· ὅτι ὁ γάμος τῆς τιμῆς θὰ ἔδινε τὴ θέση του στὸ γάμο τοῦ συμφέροντος, καὶ ὅτι ἡ γῆ, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, θὰ βυθιζόταν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀργυρώνητου ἀντικειμένου. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι οἱ ρίζες τῆς γαιοκτησίας — τὸ βρώμικο ἐγωιστικὸ συμφέρο — θὰ ἐκδηλώνονταν στὴν κυνική τους μορφή. Ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι τὸ ἀκίνητο μονοπώλιο θὰ μετατρεπόταν σὲ κινητὸ καὶ ἀκούραστο μονοπώλιο, σὲ ἀνταγωνισμὸ καὶ ὅτι ἡ νωθρὴ ἀπόλαυση τῶν καρπῶν ἀπὸ τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ αἷμα ἄλλων ἀνθρώπων θὰ μετατρεπόταν σὲ σφριγηλὸ ἐμπόριο. Τελικά, ἦταν ἀναπόφευκτο ὅτι κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἡ γαιοκτησία, μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, θὰ ἐκδήλωνε τὴν κυριαρχία της τόσο πάνω στὴν ἐργατικὴ τάξη ὅσο καὶ πάνω στοὺς ἴδιους τοὺς κτηματίες, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ νόμοι τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου τοὺς καταστρέφουν ἢ τοὺς

ἀνεβάζουν ψηλά. Ἔτσι τὸ μεσαιωνικὸ γνωμικὸ «δὲν ὑπάρχει γῆ χωρὶς ἀφέντη» δίνει τὴ θέση του στὸ σύγχρονο γνωμικὸ «τὸ χρῆμα δὲν ξέρει ἀφέντη», ποὺ εἶναι μιὰ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τῆς νεκρῆς ὕλης πάνω στὸν ἄνθρωπο.

2 Μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἀρνεῖται τὸ μονοπώλιο μεγάλης κλίμακας γαιοκτησίας, τὸ καταργεῖ, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴ *γενίκευσή* της. Ἡ κατανομὴ δὲν καταργεῖ τὴ βάση τοῦ μονοπωλίου, τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἐπιτίθεται στὴ λειτουργία, ἀλλὰ ὄχι στὴν οὐσία τοῦ μονοπωλίου. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι πέφτει θύμα τῶν νόμων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Γιατὶ ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κίνηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ μειονεκτήματα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἐργαλείων τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας (νὰ μὴ γίνει σύγχυση μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας: ὁ καταμερισμὸς δὲν εἶναι ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀριθμὸ ἀτόμων, ἀλλὰ ἡ ὑποχρέωση κάθε ἀτόμου νὰ κάνει τὴν ἴδια δουλειά· εἶναι ἕνας πολλαπλασιασμὸς τῆς ἴδιας δουλειᾶς), ὁ διαμελισμὸς τῆς γῆς, ὅπως κι ὁ ἀνταγωνισμὸς στὴ βιομηχανία, ἀναπόφευκτα ὁδηγεῖ σὲ παραπέρα συσσώρευση.

Ἔτσι, ὅπου ἡ γαιοκτησία διαμελίζεται, τὸ μονοπώλιο ἀναπόφευκτα θὰ ἐπανεμφανιστεῖ σὲ μιὰ ἀκόμα πιὸ ἀποκρουστικὴ μορφὴ — ἐκτὸς ἂν ὁ ἴδιος ὁ διαμελισμὸς τῆς γαιοκτησίας χάσει τὴν ἀξία του ἢ καταργηθεῖ. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ἐπιστροφὴ στὴ φεουδαρχικὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στὴ γῆ. Τὸ πρῶτο βῆμα στὴν κατάργηση τοῦ μονοπωλίου εἶναι πάντοτε ἡ γενίκευση καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ὕπαρξής του. Ἡ κατάργηση τοῦ μονοπωλίου, ὅταν πιὰ ἔχει φτάσει στὴν εὐρύτερη καὶ περιεκτικότερη ὕπαρξή του, εἶναι ἡ πλήρης καταστροφή του. Ὁ συνεταιρισμός, ὅταν ἐφαρμόζεται στὴ γῆ, διατηρεῖ τὰ πλεονεκτήματα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη καὶ πραγματώνει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐνυπάρχουσα τάση στὸν καταμερισμὸ τῆς γῆς, δηλαδὴ τὴν ἰσότητα. Ταυτόχρονα ὁ συνεταιρισμὸς ἐπαναφέρει τοὺς ἐνδόμυχους δεσμοὺς τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ γῆ μ' ἕνα λογικὸ τρόπο, χωρὶς πιὰ τὴν παρέμβαση τῆς δουλοπαροικίας, τῶν ἀρχόντων καὶ ἑνὸς βλακώδους μυστικισμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ γῆ παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενο μεταπούλησης, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία καὶ τὴν ἐλεύ-

θερη ἀπόλαυση γίνεται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ αὐθεντική, προσωπικὴ ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου. Ἕνα μεγάλο πλεονέκτημα ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῆς γῆς εἶναι ὅτι ἡ ἀγροτική της μάζα, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ πρόθυμη νὰ ἀνέχεται τὴν ὑποδούλωση, καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία μὲ διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὴν βιομηχανικὴ ἐργατικὴ μάζα.

Ὅσο γιὰ τὴ μεγάλη γαιοκτησία, οἱ ἀπολογητὲς της ταύτισαν, μὲ σοφιστικὸ πάντοτε τρόπο, τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἐνυπάρχουν στὴν γεωργία μεγάλης κλίμακας μὲ τὴν μεγάλη γαιοκτησία, λὲς καὶ τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ δὲν θὰ κατακτοῦσαν τὸν ἀνώτερο βαθμὸ ἀνάπτυξης καὶ θὰ γίνονταν κοινωνικὰ χρήσιμα, γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ συντελοῦνταν ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας. Παρόμοια ἐπιτέθηκαν κατὰ τοῦ μεταπρατικοῦ πνεύματος τῶν μικρῶν γαιοκτημόνων, λὲς καὶ ἡ γαιοκτησία μεγάλης κλίμακας, ἀκόμα καὶ στὴ φεουδαρχικὴ μορφή της, δὲν περιεῖχε ἤδη στὸ ἐσωτερικό της τὰ στοιχεῖα τοῦ μεταπρατισμοῦ — γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ σύγχρονο ἀγγλικὸ τύπο, ὅπου ὁ φεουδαρχισμὸς τοῦ γαιοκτήμονα συνδυάζεται μὲ τὸ μεταπρατισμὸ καὶ τὴ φιλοπονία τοῦ ἐνοικιαστῆ γεωργοῦ.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία μπορεῖ νὰ ἐπιστρέψει τὴ μομφὴ τοῦ μονοπωλίου ποὺ τῆς ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς συνήγορους τῆς κατανομῆς τῆς γῆς, γιατὶ ἡ κατανομὴ τῆς γῆς βασίζεται ἐπίσης στὸ μονοπώλιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἔτσι καὶ οἱ συνήγοροι τῆς κατανομῆς μποροῦν νὰ ἐπιστρέψουν τὴ μομφὴ τοῦ τεμαχισμοῦ, γιατὶ ὁ τεμαχισμὸς ἐπίσης ὑπάρχει — ἂν καὶ μὲ ἄκαμπτη ἀποστεωμένη μορφὴ — στὰ μεγάλα τσιφλίκια. Πράγματι, η κατανομὴ εἶναι ἡ γενικὴ βάση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπιπλέον, ὅπως ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ὁδηγεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ στὴ μεγάλη γαιοκτησία, μὲ τὴ μορφὴ κεφαλαιικοῦ πλούτου, ἔτσι καὶ ἡ φεουδαρχικὴ γαιοκτησία ἀναπόφευκτα πορεύεται πρὸς τὴν κατανομή, ἢ τουλάχιστο πέφτει στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ὅσο κι ἂν παραμορφωθεῖ καὶ μεταβληθεῖ.

Γιατὶ ἡ μεγάλης κλίμακας γαιοκτησία, ὅπως στὴν Ἀγγλία, ὁδηγεῖ τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ στὰ χέρια τῆς βιομηχανίας καὶ καταδικάζει τοὺς δικούς της ἐργάτες σὲ ὁλοκληρωτικὴ ἐξαθλίωση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖ καὶ αὐξάνει τὴ δύναμη τοῦ ἐχθροῦ της, τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ὁδηγώντας τοὺς φτωχοὺς καὶ πολλὲς ὁμάδες διαφόρων δραστηριοτήτων, στὴν ἄλλη πλευρά. Κάνει τὴν πλειοψηφία τῆς χώρας βιομηχανικὴ καὶ κατὰ

συνέπεια ἀνταγωνιστική πρός τή γαιοκτησία. Ὅπου ἡ βιομηχανία ἀπόκτησε μεγάλη δύναμη, ὅπως στήν Ἀγγλία, ἀναγκάζει προοδευτικά τή μεγάλη γαιοκτησία νά ἐγκαταλήψει τό μονοπώλιό της ἔναντι ξένων χωρῶν καί τήν ὑποχρεώνει ν' ἀνταγωνιστεῖ μέ τήν ξένη γαιοκτησία. Γιατί κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς βιομηχανίας ἡ γαιοκτησία θά μποροῦσε νά διατηρήσει τίς φεουδαρχικές της ἀναλογίες μόνο μέ μονοπώλιο κατά τῶν ξένων χωρῶν, ἔτσι ὥστε νά προστατέψει τόν ἑαυτό της ἀπό τούς γενικούς νόμους τοῦ ἐμπορίου, πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τό φεουδαρχικό της χαρακτήρα. Ἀπό τή στιγμή πού ἐκτίθεται στόν ἀνταγωνισμό, εἶναι ὑποχρεωμένη νά πειθαρχήσει στούς νόμους τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα πού εἶναι ὑποκείμενο στούς νόμους αὐτούς. Ἀρχίζει καί ἡ γαιοκτησία ἐπίσης νά ἔχει διακυμάνσεις, νά αὐξάνεται καί νά μειώνεται, νά περνάει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, καί κανένας νόμος δέν εἶναι πιά ἱκανός νά τήν κρατήσει σέ λίγα προκαθορισμένα χέρια. Ἄμεση συνέπεια ὁ καταμερισμός της σέ πολλά χέρια, ἤ ἐν πάσει περιπτώσει, νά ὑποχωρήσει στή δύναμη τῶν βιομηχανικῶν κεφαλαιοκρατῶν.

Τελικά, ἡ μεγάλη γαιοκτησία πού διαφυλάχτηκε βίαια μέ τόν τρόπο αὐτό καί πού ἔκανε ν' ἀναπτυχθεῖ δίπλα της μιά ἐκτεταμένη βιομηχανία, ὁδηγεῖ σέ μιά κρίση ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπ' ὅ,τι ἡ κατανομή τῆς γαιοκτησίας, στό πλευρό τῆς ὁποίας ἡ δύναμη τῆς βιομηχανίας παίρνει σταθερά τή δεύτερη θέση.

Εἶναι φανερό ἀπό τήν περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ὅτι ἡ μεγάλη γαιοκτησία ἔχει ἀπορρίψει τόν φεουδαρχικό της χαρακτήρα καί ντύθηκε ἕναν βιομηχανικό χαρακτήρα στό βαθμό πού θέλει ν' ἀποθησαυρίσει ὅσο γίνεται περισσότερα χρήματα. Ἀποφέρει στόν ἰδιοκτήτη τήν μεγαλύτερη δυνατή πρόσοδο καί στόν ἐνοικιαστή τό μεγαλύτερο δυνατό κέρδος ἀπό τό κεφάλαιό του. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά μειωθοῦν οἱ ἀγροτικοί ἐργάτες στό μίνιμουμ καί ἡ τάξη τῶν ἐνοικιαστῶν ἀγροτῶν ν' ἀντιπροσωπεύει ἤδη μέσα στή γαιοκτησία τή δύναμη τῆς βιομηχανίας καί τοῦ κεφαλαίου. Ἐξ αἰτίας τοῦ ξένου ἀνταγωνισμοῦ ἡ γαιοπρόσοδος, λίγο πολύ, παύει νά εἶναι ἀνεξάρτητη πηγή εἰσοδήματος. Ἕνα μεγάλο τμῆμα γαιοκτημόνων ὑποχρεώνονται νά πάρουν τή θέση τῶν ἐνοικιαστῶν, καί ὁρισμένοι τους ὑποβιβάζονται συνακόλουθα στή θέση τοῦ προλεταριάτου. Ἀπεναντίας, πολλοί ἐνοικιαστές θά γίνουν γαιοκτήμονες· γιατί οἱ μεγάλοι τσιφλικάδες πού τόν περισσότερο καιρό τους σπαταλοῦν τό

άνετο εἰσόδημά τους καὶ δὲν εἶναι γενικὰ ἱκανοὶ νὰ διευθύνουν μιὰ γεωργία μεγάλης κλίμακας, σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν ἔχουν οὔτε τὸ κεφάλαιο οὔτε τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴ γῆ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἕνα τμῆμα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καταστρέφεται ἐπίσης. Τελικά, οἱ μισθοὶ ποὺ μειώθηκαν ἤδη στὸ μίνιμουμ, πρέπει νὰ μειωθοῦν ἀκόμα περισσότερο γιὰ ν' ἀντιμετωπιστεῖ ὁ νέος ἀνταγωνισμός. Ὁπότε αὐτὸ ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴν ἐπανάσταση.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς γαιοκτησίας θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς φάσεις, γιὰ νὰ δοκιμάσει καὶ στὶς δυὸ τὴν ἀναγκαία πτώση της· ὅπως ἡ βιομηχανία πρέπει νὰ καταστραφεῖ τόσο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μονοπωλίου ὅσο καὶ τὴ μορφὴ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μέχρι νὰ μάθει νὰ πιστεύει στὸν ἄνθρωπο.

ΑΠΟΞΕΝΩΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ἀρχίσαμε ἀπ' τὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἀποδεχτήκαμε τὴ γλώσσα της καὶ τοὺς νόμους της. Προϋποθέσαμε τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· καὶ παρόμοια τὸν διαχωρισμὸ τῆς ἐργασίας, τὸ κεφάλαιο καὶ τὴ γῆ, τοὺς μισθούς, τὸ κέρδος καὶ τὸ κεφάλαιο· τὸν καταμερισμὸ ἐργασίας, τὸν ἀνταγωνισμό, τὴν ἰδέα τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας κτλ. Μὲ τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, χρησιμοποιώντας τὰ ἴδια της τὰ λόγια, δείξαμε ὅτι ὁ ἐργάτης ὑποβιβάζεται σὲ ἐμπόρευμα, καὶ μάλιστα στὸ πιὸ ἄθλιο ἐμπόρευμα· ὅτι ἡ ἐξαθλίωση τοῦ ἐργάτη εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρὸς τὴ δύναμη καὶ τὸ μέγεθος τῆς παραγωγῆς του· ὅτι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι ἡ συσσώρευση κεφαλαίου σὲ λίγα χέρια καὶ ἡ συνακόλουθη παλινόρθωση τοῦ μονοπωλίου μὲ μιὰ ἀπεχθέστερη μορφή· καὶ ὅτι τελικὰ ἡ διάκριση μεταξὺ κεφαλαιοκράτη καὶ γαιοκτήμονα, μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐργάτη, ἐξαφανίζεται καὶ τὸ κοινωνικὸ σύνολο πρέπει νὰ χωριστεῖ σὲ δύο τάξεις: στοὺς κατόχους ἰδιοκτησίας καὶ στοὺς μὴ κατέχοντες ἰδιοκτησία ἐργάτες.

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Δὲν τὸ ἐξηγεῖ. Ἀντιλαμβάνεται τὴν ὑλικὴ διαδικασία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία οὐσιαστικὰ διέρχεται σὲ γενικὲς καὶ

ἀφηρημένες μορφὲς ποὺ τὶς παίρνει μετὰ σὰν νόμους. Δὲν κατανοεῖ τοὺς νόμους αὐτούς, δηλαδὴ δὲν δείχνει πῶς ἐμφανίζονται μέσα ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν κατορθώνει νὰ ἐξηγησει τὴν αἰτία γιὰ τὴ διαίρεση μεταξὺ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου, γιὰ τὴ διαίρεση μεταξὺ κεφαλαίου καὶ γῆς. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν προσδιορίζει τὴ σχέση τῶν μισθῶν πρὸς τὸ κέρδος, παίρνει τὰ συμφέροντα τῶν κεφαλαιοκρατῶν σὰν βάση γιὰ τὴν ἀνάλυσή της· δηλαδὴ ἀποδέχεται αὐτὸ ποὺ ὑποτίθεται ὅτι πρέπει νὰ ἐξηγήσει. Παρόμοια καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς γίνεται συχνὰ ἀντικείμενο διαμάχης καὶ ἐξηγεῖται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν μᾶς διδάσκει τίποτα γιὰ τὴν ἔκταση ποὺ οἱ ἐξωτερικὲς καὶ φαινομενικὰ τυχαῖες αὐτὲς περιστάσεις εἶναι μόνο ἡ ἔκφραση μιᾶς ἀναγκαίας ἀνάπτυξης. Εἴδαμε μὲ τὶ τρόπο ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμφανίζεται στὴν πολιτικὴ οἰκονομία σὰν τυχαῖο γεγονός. Οἱ μόνοι τροχοὶ ποὺ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία βάζει σὲ κίνηση εἶναι ἡ πλεονεξία καὶ ὁ πόλεμος τῆς φιλαργυρίας—ὁ ἀνταγωνισμός.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν κατορθώνει ν' ἀντιληφθεῖ τὶς ἀλληλοεξαρτήσεις μέσα στὴν κίνηση, ἦταν δυνατὸ ν' ἀντιπαραθέσει, π.χ. τὴ θεωρία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὴ θεωρία τοῦ μονοπωλίου, τὴ θεωρία τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐλευθερίας στὴ θεωρία τῆς συντεχνίας καὶ τὴ θεωρία τῆς κατανομῆς τῆς γαιοκτησίας στὴ θεωρία τῆς μεγάλης γαιοκτησίας· γιατὶ ὁ ἀνταγωνισμός, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ κατανομὴ τῆς γαιοκτησίας ἐξηγήθηκαν καὶ κατανοήθηκαν μόνο σὰν τυχαῖες, ἐσκεμένες, βίαιες συνέπειες τοῦ μονοπωλίου, τῶν συντεχνιῶν καὶ τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὄχι σὰν ἀναγκαῖες ἀναπόφευκτες καὶ φυσικὲς συνέπειές τους.

Πρέπει τώρα ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν οὐσιαστικὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πλεονεξίας, τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐργασίας, κεφαλαίου καὶ γαιοκτησίας, ἀνταλλαγῆς καὶ ἀνταγωνισμοῦ, ἀξίας καὶ ὑποτίμησης τοῦ ἀνθρώπου, μονοπωλίου καὶ ἀνταγωνισμοῦ κτλ. — τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' ὅλο αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς ἀποξένωσης καὶ τὸ χρηματικὸ σύστημα.

Πρέπει ν' ἀποφύγουμε τὴν ἐπανάληψη τοῦ λάθους τοῦ πολιτικοῦ οἰκονομολόγου, ποὺ βασίζει τὶς ἐξηγήσεις του σὲ κάποια φανταστικὴ πρωταρχικὴ κατάσταση. Μιὰ τέτοια πρωταρχικὴ κατάσταση δὲν ἐξηγεῖ τίποτα. Ἁπλῶς ἀπωθεῖ τὸ πρόβλημα σὲ σκοτεινὴ καὶ νεφελώδη ἀπόσταση. Παίρνει

σὰν δεδομένα καὶ γεγονότα αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ συμπεράνει δηλαδὴ τὴν ἀναγκαῖα σχέση μεταξὺ δύο πραγμάτων, μεταξύ, γιὰ παράδειγμα, τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Παρόμοια, ἡ θεολογία ἐξηγεῖ τὴν καταγωγὴ τοῦ κακοῦ μὲ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ παίρνει σὰν γεγονὸς μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἱστορίας αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐξηγήσει.

Θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ἕνα οἰκονομικὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ ἐργάτης, ὅσο περισσότερα ἀγαθὰ παράγει, τόσο φτηνότερο ἐμπόρευμα γίνεται. Ἡ ὑποτίμηση τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου αὐξάνεται σὲ ἄμεση ἀναλογία μὲ τὴν αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐργασία δὲν παράγει μόνο ἐμπορεύματα· παράγει ἐπίσης τὸν ἑαυτό της καὶ τοὺς ἐργάτες σὰν ἕνα ἐμπόρευμα· καὶ γίνεται αὐτὸ στὴν ἴδια ἀναλογία ποὺ παράγει ἐμπορεύματα γενικά.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἀντικείμενο ποὺ παράγει ἡ ἐργασία, τὸ προϊόν της, ἀντιστρατεύεται τὴν ἐργασία σὰν κάτι ἀλλότριο, σὰν μιὰ δύναμη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν παραγωγό. Τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ἐργασία ποὺ ἐνσωματώθηκε κι ἀπέκτησε ὑλικὴ μορφὴ σ' ἕνα ἀντικείμενο, εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἐργασίας. Ἡ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίησή της. Στὴ σφαίρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ πραγμάτωση αὐτὴ τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σὰν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐργάτη, ἡ ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια καὶ ὑποδούλωση πρὸς τὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ ἰδιοποίηση σὰν ἀποξένωση, σὰν ἀλλοτρίωση.

Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ πραγμάτωση τῆς ἐργασίας σὰν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας ποὺ ὁ ἐργάτης χάνει τὴν πραγματικότητά του ὡς τὸ σημεῖο νὰ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πεῖνα. Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ ὁ ἐργάτης ἀπογυμνώνεται ληστρικὰ ἀπὸ τ' ἀντικείμενα ποὺ χρειάζεται περισσότερο ὄχι μόνο γιὰ τὴ ζωή του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δουλειά του. Ἡ ἐργασία ἡ ἴδια γίνεται ἕνα ἀντικείμενο ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ προμηθευτεῖ μόνο μὲ τεράστια προσπάθεια καὶ μὲ σπασμωδικὲς διακοπές. Ἐμφανίζεται τόσο πολὺ ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀντικειμένου σὰν ἀποξένωση, ποὺ ὅσο περισσότερα ἀντικείμενα παράγει ὁ ἐργάτης τόσο λιγότερα μπορεῖ νὰ κατακτήσει καὶ

τόσο περισσότερο πέφτει κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ προϊόντος του, τοῦ κεφαλαίου.

Ὅλες αὐτὲς οἱ συνέπειες περιέχονται σ' αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὸ π ρ ο ϊ ό ν τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς τ ο υ εἶναι σχέση πρὸς ἕνα ξ έ ν ο ἀντικείμενο. Γιατὶ εἶναι φανερὸ ὅτι, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση, ὅσο περισσότερο ὁ ἐργάτης, πιέζει τὸν ἑαυτό του στὴ δουλειά, ὅσο πιὸ ἰσχυρὸς γίνεται ὁ ξ έ ν ο ς ἀντικειμενικὸς κόσμος ποὺ φέρνει σὲ ὕπαρξη ὑπεράνω του καὶ ἐνάντια στὸν ἑαυτό του, τόσο πιὸ φτωχὸς γίνεται ὁ ἴδιος καὶ ὁ ἐσωτερικός του κόσμος καὶ τόσο λιγότερο ἀνήκει στὸν ἑαυτό του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴ θρησκεία. Ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ἐναποθέτει τὸν ἑαυτό του στὸ Θεό, τόσο λιγότερο παραμένει ὁ ἑαυτός του. Ὁ ἐργάτης ἐναποθέτει τὴ ζωή του στὸ ἀντικείμενο· ἀλλὰ τώρα ἡ ζωή του δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν, ἀλλὰ στὸ ἀντικείμενο. Ἔτσι, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ δραστηριότητά του, τόσο λιγότερα ἀντικείμενα κατορθώνει νὰ ἔχει στὴν κατοχή του. Ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ὁ ἐργάτης δὲν ὑπάρχει σ' αὐτό. Ἔτσι, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ προϊὸν αὐτό, τόσο λιγότερο ὁ ἐργάτης εἶναι ὁ ἑαυτός του. Ἡ ἐξωτερίκευση τοῦ ἐργάτη στὸ προϊὸν ποὺ παράγει σημαίνει ὄχι μόνο ὅτι ἡ ἐργασία του γίνεται ἕνα ἀντικείμενο, μιὰ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὴ ὕπαρξη, ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει ἔ ξ ω ἀ π' α ὐ τ ό ν, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ ξένα πρὸς αὐτόν, καὶ ἀρχίζει νὰ τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν μιὰ αὐτόνομη δύναμη· σημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ μὲ τὴν ὁποία προίκισε τὸ ἀντικείμενο τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν ἐχθρικὸ καὶ ξένο.

Ἂς κοιτάξουμε τώρα ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὴν ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ί η σ η, τὴν παραγωγὴ τοῦ ἐργάτη, τὴν ἀ π ο ξ έ ν ω σ η, τὴν ἀ π ώ λ ε ι α τοῦ ἀντικειμένου τοῦ προϊόντος του.

Ὁ ἐργάτης δὲ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τίποτα χωρὶς τὴ φ ύ σ η, χωρὶς τὸν α ἰ σ θ η τ ὸ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὸ κ ό σ μ ο. Εἶναι ἡ ὕλη μέσα στὴν ὁποία πραγματώνεται ἡ ἐργασία του, μέσα στὴν ὁποία δραστηριοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ μὲ τὰ μέσα τῆς ὁποίας παράγει.

Ἀλλὰ ὅπως ἀκριβῶς ἡ φύση παρέχει στὴν ἐργασία τὰ μ έ σ α τ ῆ ς ζ ω ῆ ς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἐργασία δὲ μπορεῖ νὰ ζ ή σ η χωρὶς ἀντικείμενα πάνω στὰ ὁποῖα νὰ λειτουργήσει, ἔτσι παρέχει τὰ μ έ σ α ζ ω ῆ ς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῆς φυσικῆς διαβίωσης τοῦ ἐ ρ γ ά τ η.

Ὅσο περισσότερο ὁ ἐργάτης ἰ δ ι ο π ο ι ε ῖ τ α ι τὸν

ἐξωτερικὸ κόσμο, τὴν αἰσθητὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία του, τόσο περισσότερο ἀποστερεῖ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ζωῆς ἀπὸ δύο ἀπόψεις: πρῶτο, ὁ αἰσθητὸς ἐξωτερικὸς κόσμος γίνεται ὅλο καὶ λιγότερο ἕνα ἀντικείμενο ποὺ ἀνήκει στὴν ἐργασία του, ἕνα μέσο ζωῆς τῆς ἐργασίας του· καὶ δεύτερο, γίνεται ὅλο καὶ λιγότερο μέσο ζωῆς μὲ τὴν ἄμεση ἔννοια, ἕνα μέσο γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιβίωση τοῦ ἐργάτη.

Ὁπότε, καὶ κατὰ τὴ μιὰ ἄποψη καὶ κατὰ τὴν ἄλλη, ὁ ἐργάτης γίνεται σκλάβος τοῦ ἀντικειμένου του· πρῶτο γιατὶ δέχεται ἕνα ἀντικείμενο ἐργασίας, δηλαδὴ δέχεται ἐργασία καὶ δεύτερο γιατὶ δέχεται μέσα διαβίωσης. Πρῶτο, δηλαδή, ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σὰν ἐργάτης καὶ δεύτερο ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο. Ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς ὑποδούλωσης εἶναι ὅτι μόνο σὰν ἐργάτης μπορεῖ νὰ διατηρήσει τὸν ἑαυτό του σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο καὶ μόνο σὰν φυσικὸ ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐργάτης.

(Ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μέσα στὸ ἀντικείμενό του ἐκφράζεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ὅσο περισσότερο παράγει ὁ ἐργάτης, τόσο λιγότερο πρέπει νὰ καταναλώνει· ὅσες περισσότερες ἀξίες δημιουργεῖ, τόσο περισσότερο χάνει ὁ ἴδιος τὴν ἀξία του· ὅσο περισσότερο τελειοποιεῖται τὸ προϊόν του, τόσο περισσότερο παραμορφώνεται ὁ ἐργάτης. Ὅσο πιὸ πολιτισμένο τὸ προϊόν του, τόσο πιὸ βάρβαρος ὁ ἐργάτης· ὅσο πιὸ ἰσχυρὴ ἡ ἐργασία, τόσο πιὸ ἀνίσχυρος ὁ ἐργάτης· ὅσο πιὸ βελτιωμένη ἡ ἐργασία, τόσο πιὸ ἄβουλος καὶ περισσότερο ὑπόδουλος στὴ φύση γίνεται ὁ ἐργάτης).

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀποκρύβει τὴν ἀλλοτρίωση στὴ φύση τῆς ἐργασίας, ἀγνοώντας τὴν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στὸν ἐργάτη (ἐργασία) καὶ τὴν παραγωγή. Ἡ ἐργασία, σίγουρα, παράγει θαύματα γιὰ τὸν πλούσιο. Γιὰ τὸν ἐργάτη, ὅμως, παράγει ἀποστέρηση. Παράγει παλάτια, ἀλλὰ μόνο τρῶγλες γιὰ τὸν ἐργάτη. Μπορεῖ οἱ μηχανὲς ν' ἀντικαθιστοῦν χειρονακτικὴ ἐργασία, ἀλλὰ δὲν παύουν νὰ στέλνουν ἄλλους ἐργάτες πίσω σὲ βάρβαρους τρόπους δουλειᾶς καὶ ἄλλους νὰ τοὺς μετατρέπουν σὲ ἐξαρτήματά τους. Ἡ ἐργασία παράγει εὐφυΐα ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἠλιθιότητα καὶ ἀποβλάκωση γιὰ τοὺς ἐργάτες.

Ἡ ἄμεση σχέση τῆς ἐργασίας πρὸς

τὰ *προϊόντα* της εἶναι ἡ *σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς του*. Ἡ σχέση τοῦ πλούσιου ἀνθρώπου πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς παραγωγῆς καὶ πρὸς τὴν παραγωγὴ τὴν ἴδια εἶναι μόνο μιὰ *συνέπεια* τῆς πρώτης αὐτῆς σχέσης καὶ τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε τὴ δεύτερη αὐτὴ ἄποψη. Ἔτσι ὅταν ρωτᾶμε ποιά εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ σχέση τῆς ἐργασίας, ρωτᾶμε γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή.

Μέχρι τώρα ἐξετάσαμε τὴν ἀποξένωση, τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη μόνο ἀπὸ μία ἄποψη, δηλαδὴ *τὴ σχέση του πρὸς τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας του*. Ἀλλὰ ἡ ἀποξένωση φανερώνει τὸν ἑαυτό της ὄχι μόνο στὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ἐπίσης στὴν *πράξη τῆς παραγωγῆς*, μέσα στὴ *δραστηριότητα τῆς παραγωγῆς* τῆς ἴδιας. Πῶς θὰ μποροῦσε τὸ προϊὸν τῆς δραστηριότητας τοῦ ἐργάτη νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει σὰν κάτι ξένο, ἀλλότριο, ἂν δὲν ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς ὁ ἐργάτης ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του; Ἄλλωστε τὸ προϊὸν εἶναι ἡ οὐσία τῆς δραστηριότητάς του, τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ἀλλοτριωμένο, ἡ ἴδια ἡ παραγωγὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐνεργὸς ἀλλοτρίωση, ἡ ἀλλοτρίωση τῆς δραστηριότητας, ἡ δραστηριότητα τῆς ἀλλοτρίωσης.

Τί συνιστᾶ τὴν ἀλλοτρίωση τῆς ἐργασίας;

Πρῶτο, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι *ἐξωτερικὴ* πρὸς τὸν ἐργάτη, δηλαδὴ δὲν ἀνήκει στὴ βαθύτερη ὕπαρξή του· ὅτι ἑπομένως ὁ ἐργάτης δὲν ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του στὴν ἐργασία, ἀλλὰ ἀρνεῖται τὸν ἑαυτό του, νιώθει μίζερος καὶ καθόλου εὐτυχισμένος, δὲν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τὴν πνευματική του καὶ φυσική του ἐνεργητικότητα, ἀλλὰ ἀπονεκρώνει τὴ σάρκα του καὶ καταστρέφει τὸ πνεῦμα του. Ἔτσι ὁ ἐργάτης, βρίσκει τὸν ἑαυτό του μόνο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασία του· τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Νιώθει ἄνετα ὅταν δὲν βρίσκεται στὴ δουλειά του καὶ δὲν νιώθει ἄνετα ὅταν βρίσκεται στὴ δουλειά του. Ἔτσι ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι ἐθελοντική, ἀλλὰ καταναγκαστική· εἶναι *καταναγκαστικὴ ἐργασία*. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐργασία δὲν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλὰ ἕνα *μέσο* νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Ὁ ἀλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μόλις πάψει νὰ ὑπάρχει φυσικὸς ἢ ἄλλος ἐξαναγκασμὸς ἡ ἐργασία ἀποφεύγεται σὰν

μάστιγα. Ἐξωτερική ἐργασία, ἐργασία στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνει τόν ἑαυτό του, εἶναι ἐργασία αὐτοθυσίας, ἀπονέκρωσης. Τελικά, ὁ ἐξωτερικός χαρακτήρας τῆς ἐργασίας φανερώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν ἀνήκει σ' αὐτόν ἀλλά σ' ἕναν ἄλλο, καί ὅτι στήν ἐργασία ὁ ἐργάτης δέν ἀνήκει στόν ἑαυτό του, ἀλλά σ' ἕναν ἄλλο. Ὅπως ἀκριβῶς στή θρησκεία ἡ αὐθόρμητη δραστηριότητα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καί ἡ ἀνθρώπινη καρδιά ἀποσπᾶται ἀπό τό ἄτομο καί ἐπανεμφανίζεται σάν ξένη δραστηριότητα τοῦ καλοῦ ἤ τοῦ κακοῦ, ἔτσι ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη δέν εἶναι ἡ δική του αὐθόρμητη δραστηριότητα. Ἀνήκει σέ ἄλλον, εἶναι ἡ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ του.

Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος (ὁ ἐργάτης) νιώθει ὅτι ἐνεργεῖ ἐλεύθερα μόνο στίς ζωικές του λειτουργίες— φαγητό, ποτό καί ἀναδημιουργία, ἤ τό πολύ καί στά ζητήματα τῆς κατοικίας του καί τοῦ στολισμοῦ του — ἐνῶ στίς ἀνθρώπινες λειτουργίες του δέν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό ἕνα ζῶο.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό φαγητό, τό πιοτό, ἡ ἀναδημιουργία κτλ. εἶναι ἐπίσης καθαρές ἀνθρώπινες λειτουργίες. Ὡστόσο ὅταν ἀποσπαστοῦν ἀπό ἄλλες πλευρές τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καί μεταστραφοῦν σέ τελικούς καί ἀποκλειστικούς σκοπούς, εἶναι ζωώδεις λειτουργίες.

Ἐξετάσαμε τήν πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης τῆς πρακτικῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας — τῆς ἐργασίας — ἀπό δύο ὄψεις: [1] Τή σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρός τό προϊόν τῆς ἐργασίας σάν ἕνα ξένο ἀντικείμενο πού τόν κυριαρχεῖ. Αὐτή ἡ σχέση εἶναι ταυτόχρονα καί σχέση πρός τόν ἐξωτερικό κόσμο, τά φυσικά ἀντικείμενα. Μιά σχέση, ὅμως, πρός ἕναν ξένο καί ἐχθρικό κόσμο. [2] Τή σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρός τήν πράξη τῆς παραγωγῆς μέσα στό πλαίσιο τῆς ἐργασίας. Αὐτή εἶναι μιά σχέση τοῦ ἐργαζόμενου πρός τή δική του δραστηριότητα, σάν κάτι ξένο κάτι πού δέν τοῦ ἀνήκει. Μιά δραστηριότητα, πού πάσχει ἀπό ἀδράνεια, μιά δύναμη πού εἶναι ἀνίσχυρη, μιά δημιουργία εὐνουχισμένη. Ἡ προσωπική φυσική καί πνευματική ἐνεργητικότητα τοῦ ἐργαζόμενου, ἡ προσωπική του ζωή (γιατί τί ἄλλο εἶναι ἡ ζωή ἐκτός ἀπό δραστηριότητα;), γίνεται μιά δραστηριότητα πού στρέφεται ἐναντίον του, ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτόν καί χωρίς νά τοῦ ἀνήκει. Αὐτή εἶναι ἡ αὐτο-ἀλλοτρίωση πού προβάλλει ἀπέναντι στήν ἀλλοτρίωση τοῦ πράγματος πού προαναφέραμε.

Πρέπει τώρα ν' ἀντλήσουμε ἕνα τρίτο χαρακτηριστικό

τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας ἀπὸ τὰ δύο ποὺ ἐξετάσαμε ἤδη.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία εἰδολογικὴ ὕπαρξη, ὄχι μόνο ἐπειδὴ πρακτικὰ καὶ θεωρητικὰ αὐτὸς δημιουργεῖ τὸ εἶδος — τόσο τὸ δικό του ὅσο καὶ τὰ ἄλλα ειδη ἄλλων πραγμάτων— ἀντικείμενό του, ἀλλὰ ἐπίσης—καὶ αὐτὸ εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος γιὰ νὰ πεῖς τὸ ἴδιο πράγμα — ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν τὸ παρόν, ζωντανὸ εἶδος, ἐπειδὴ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἕνα καθολικὸ καὶ γι' αὐτὸ ἐλεύθερο ὄν.

Ἡ ζωὴ τῶν εἰδῶν, τόσο γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ γιὰ τὰ ζῶα, συνίσταται ὑλικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τὰ ζῶα, ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀνόργανη φύση· καὶ ἐπειδη ὁ ἄνθρωπος εἶναι περισσότερο καθολικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα, τὸ ιδιο εἶναι ἐπίσης ἡ περιοχὴ τῆς ἀνόργανης φύσης ἀπὸ τὴν ὁποία ζεῖ περισσότερο καθολική. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ φυτά, τὰ ζῶα, οἱ πέτρες, ὁ ἀέρας, τὸ φῶς, κτλ., θεωρητικὰ ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης, ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα ἐπιστήμης καὶ ἐν μέρει σὰν ἀντικείμενα τέχνης -— ἡ πνευματική του ἀνόργανη φύση, τὰ πνευματικά του μέσα ζωῆς, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ προετοιμάσει πρῶτα πρὶν μπορέσει νὰ τ' ἀπολαύσει καὶ νὰ τ' ἀφομοιώσει — ἔτσι καὶ στὴν πράξη ἀποτελοῦν ἕνα μέρος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Μὲ τὴν ὑλικὴ ἔννοια ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μόνο ἀπὸ τὰ φυσικὰ αὐτὰ προϊόντα, μ' ὅποια μορφὴ κι ἂν ἐμφανίζονται, τροφή, θέρμανση, ἐνδυμασία, κατοικία κτλ. Ἡ καθολικότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώνεται στὴν πράξη στὴν καθολικότητα ποὺ καθιστᾶ ὁλόκληρη τὴ φύση ἀνόργανο σῶμα του [1] σὰν ἄμεσο μέσο ζωῆς καὶ [2] σὰν ὕλη, τὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ ἐργαλεῖο τῆς ζωτικῆς του δραστηριότητας. Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἡ φύση στὸ βαθμὸ ποὺ δὲν εἶναι ἀνθρώπινο σῶμα. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ἀπὸ τὴ φύση, δηλαδὴ ἡ φύση εἶναι τὸ σῶμα του, καὶ πρέπει νὰ διατηρήσει ἕνα συνεχῆ διάλογο μαζί της ἂν θέλει νὰ μὴν πεθάνει. Λέγοντας ὅτι ἡ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται μὲ τὴ φύση ἐννοοῦμε ὅτι ἡ φύση συνδέεται μὲ τὸν ἑαυτό της, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέρος τῆς φύσης.

Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὄχι μόνο [1] ἀποξενώνει τὴ φύση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ [2] ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀπὸ τὴ δική του δραστήρια λειτουργία, ἀπὸ τὴ δική του ζωτικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ ἐξαιτίας αὐτοῦ ἀποξενώνει ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ εἶδος του. Μὲ-

ταστρέφει τὴν ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὴ τ ο υ ζωὴ σὲ μέσο γιὰ τὴν ἀτομική του ζωή. Πρῶτο ἀποξενώνει τὴν εἰδολογικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀτομικὴ ζωὴ καὶ δεύτερο μεταστρέφει τὴν ἀτομικὴ ζωὴ στὴν ἀφηρημένη της μορφή, σὲ σκοπὸ τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς καὶ στὴν ἀφηρημένη της καὶ ἀποξενωμένη μορφή.

Γιατὶ πρωταρχικὰ ἡ ἐργασία ἡ ζ ω τ ι κ ὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α, ἡ π α ρ α γ ω γ ι κ ὴ ζ ω ὴ ἡ ἴδια, ἐμφανίζεται στὸν ἄνθρωπο μόνο σὰν μ έ σ ο γιὰ τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης — τῆς ἀνάγκης νὰ διατηρήσει τὴ φυσική του ὕπαρξη. Ἀλλὰ ἡ παραγωγικὴ ζωὴ εἶναι ἡ εἰδολογικὴ ζωή. Εἶναι ζωὴ ποὺ παράγει ζωή. Ὁλόκληρος ὁ χαρακτήρας ἑνὸς εἴδους, ὁ εἰδολογικός του χαρακτήρας ὑπάρχει στὴ φύση τῆς ζωτικῆς του δραστηριότητας, καὶ ἡ ἐλεύθερη συνειδητὴ δραστηριότητα συνθέτει τὸν εἰδολογικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἕνα μ έ σ ο ζωῆς.

Τὸ ζῶο εἶναι ταυτόσημο μὲ τὴ ζωτική του δραστηριότητα. Δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ δραστηριότητα αὐτή· τὸ ζῶο ε ἶ ν α ι ἡ ἴδια ἡ δραστηριότητα. Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, κάνει τὴν ἴδια τὴ ζωτική του δραστηριότητα ἀντικείμενο τῆς θέλησής του καὶ τῆς συνείδησής του. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιὰ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα. Δὲν εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἕνας π ρ ο σ δ ι ο ρ ι σ μ ό ς μὲ τὸν ὁποῖο συγχωνεύεται ἄμεσα. Ἡ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ ζωτικὴ δραστηριότητα τοῦ ζώου. Μόνο χάρη σ' αὐτὴ τὴ συνειδητὴ ζωτικὴ δραστηριότητα ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Ἢ μᾶλλον, εἶναι συνειδητὸ ὄν, δηλαδὴ ἡ δική του ζωὴ εἶναι ἀντικείμενο γι' αὐτὸν μόνο ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἴδιος εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Καὶ μόνο γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἡ δραστηριότητά του ἐλεύθερη δραστηριότητα. Ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ἀντιστρέφει τὴ σχέση ἔτσι ποὺ ὁ ἄνθρωπος, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι συνειδητὴ ὕπαρξη, κάνει τὴ ζωτική του δραστηριότητα, τὴν ὕπαρξή του, ἕνα μέσο γιὰ τὴν ὕ π α ρ ξ ή του.

Ἡ πρακτικὴ δημιουργία ἑνὸς ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ο ῦ κ ό σ μ ο υ, ἡ διαμόρφωση τῆς ἀνόργανης φύσης, ἀποτελεῖ τὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀνθρώπου σὰν συνειδητῆς εἰδολογικῆς ὕπαρξης, δηλαδὴ μιᾶς ὕπαρξης ποὺ μεταχειρίζεται τὸ εἶδος σὰν δική της οὐσιαστικὴ ὕπαρξη ἢ τὸν ἑαυτό της σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη. Φυσικά, καὶ τὰ ζῶα παράγουν. Κατασκευάζουν φωλιὲς καὶ κατοικίες, ὅπως στὴν περίπτωση μὲ τὶς μέλισσες, τοὺς κάστορες, τὰ μυρμήγκια κτλ. Τὰ ζῶα, ὅμως,

παράγουν μόνο ὅτι εἶναι αὐστηρὰ ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἑαυτό τους ἢ γιὰ τὰ νεογέννητα. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο πρὸς μιὰ κατεύθυνση, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει καθολικά. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἄμεσης φυσικῆς ἀνάγκης, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος παράγει ἀκόμα κι ὅταν εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀνάγκη καὶ παράγει πραγματικὰ μόνο ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη αὐτή. Τὰ ζῶα παράγουν μόνο τὸν ἑαυτό τους, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει ὁλόκληρη τὴ φύση. Τὰ προϊόντα τῶν ζώων ἀνήκουν ἄμεσα στὰ φυσικά τους σώματα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος ἀπέναντι στὸ προϊόν του. Τὰ ζῶα παράγουν σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ εἴδους στὸ ὁποῖο ἀνήκουν, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανὸς νὰ παράγει σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα κάθε εἴδους καὶ νὰ ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἀντικείμενο τὸ φυσικό του πρότυπο. Γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος παράγει — ἐπίσης σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ὁμορφιᾶς.

Εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διαμόρφωση ποὺ ἐπιφέρει πάνω στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποδείχνει τὸν ἑαυτό του σὰν *εἰδολογικὴ ὕπαρξη*. Ἡ παραγωγὴ αὐτὴ εἶναι ἡ δραστήρια ζωή του σὰν εἶδος. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἡ φύση ἐμφανίζεται σὰν *δικό του ἔργο* καὶ δική του πραγματικότητα. Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι, ἑπομένως, ἡ *ἀντικειμενοποίηση τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς* τοῦ ἀνθρώπου: γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του ὄχι μόνο πνευματικὰ στὴ συνείδησή του, ἀλλὰ δραστήρια καὶ οὐσιαστικά· καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ κοιτάζει τὸν ἑαυτό του· σ' ἕναν κόσμο ποὺ ὁ ἴδιος δημιούργησε. Ἀπομακρύνοντας τὸ ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς του ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία τὸν ἀπομακρύνει ἔτσι ἀπὸ τὴν *εἰδολογική του ζωή* τὴν ἀληθινή του ἀντικειμενικότητα τοῦ εἴδους, καὶ μεταβάλλει τὸ πλεονέκτημά του ἔναντι τῶν ζώων στὸ μειονέκτημα ὅτι τὸ ὀργανικό του σῶμα, ἡ φύση, ἀποσπᾶται ἀπ' αὐτόν.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία ὑποβιβάζει τὴν αὐθόρμητη καὶ ἐλεύθερη δραστηριότητα σὲ μέσο, κάνει τὴν εἰδολογικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσο γιὰ τὴ φυσική του ὕπαρξη.

Ἡ συνείδηση, ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπὸ τὸ εἶδος του, μεταμορφώνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωση ἔτσι ποὺ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ γίνεται μέσο γι' αὐτόν.

3 Ἔτσι ἡ ἀποξενωμένη ἐργασία μεταστρέφει τὴν *εἰδολογικὴ ὕπαρξη τῶν ἀνθρώπων*, τόσο τὴ φύση ὅσο καὶ τὶς διανοητικές του εἰδολογικὲς δυνάμεις—

σὲ μιὰ ὕπαρξη ξ έ ν η πρὸς αὐτὸν καὶ σ' ἕνα μ έ σ ο τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς τ ο υ ὕ π α ρ ξ η ς. Ἀποξενώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δικό του σῶμα, ἀπὸ τὴ φύση ὅπως ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν πνευματική του οὐσία, τὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η οὐσία του.

4 Μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, τὴ ζωτική του δραστηριότητα, τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη, εἶναι ἡ ἀ π ο ξ έ ν ω σ η τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ ἀ π ὸ τ ὸ ν ἄ ν θ ρ ω π ο. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος συγκρούεται μὲ τὸν ἑαυτό του, συγκρούεται ἐπίσης μὲ ἄ λ λ ο υ ς ἀνθρώπους. Αὐτὸ ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐργασία του, πρὸς το προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν ἑαυτό του, ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων.

Γενικά, ἡ πρόταση ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν εἰδολογική του ὕπαρξη σημαίνει ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἀποξενώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ ὅτι ὅλοι. εἶναι ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως κάθε σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του, πραγματώνεται καὶ ἐκφράζεται μόνο στὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἔτσι, στὴ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας κάθε ἄνθρωπος βλέπει τοὺς ἄλλους σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκεται αὐτὸς σὰν ἐργάτης.

Ἀρχίσαμε ἀπὸ ἕνα οἰκονομικὸ δεδομένο, τὴν ἀποξένωση τοῦ ἐργάτη καὶ τῆς παραγωγῆς του. Δώσαμε στὸ δεδομένο αὐτὸ νοητὴ μορφή: ἀποξενωμένη, ἀλλοτριωμένη ἐργασία. Ἀναλύσαμε τὴν ἔννοια αὐτή, καὶ ἀναλύοντάς την δὲν κάναμε τίποτε ἄλλο παρὰ ν' ἀναλύσουμε ἕνα οἰκονομικὸ δεδομένο.

Ἂς προχωρήσουμε τώρα νὰ δοῦμε πῶς ἡ ἔννοια αὐτὴ τῆς ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρέπει νὰ ἐκφράσει καὶ νὰ παρουσιάσει τὸν ἑαυτό της στὴν πραγματικότητα.

Ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας εἶναι ξένο σὲ μένα καὶ μὲ ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, σὲ ποιὸν ἀνήκει τότε;

Σὲ μιὰ ὕπαρξη ἄ λ λ η ἀπὸ τὴ δική μου.

Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ὕπαρξη;

Οἱ θεοί; Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ παλιότερες ἐποχές, μεγάλο μέρος τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας — ὅπως ναοὶ κτλ., στὴν Αἴγυπτο, Ἰνδία καὶ Μεξικὸ — ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῶν θεῶν, ὅπως ἀκριβῶς τὸ προϊὸν ἀνῆκε στοὺς θεούς.

Ἀλλὰ οἱ θεοὶ ἀπὸ μόνοι τους ποτὲ δὲν διαφέντευαν τὴν ἐργασία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ φύση. Τὸ παράδοξο θὰ ἦταν ἂν ὅσο περισσότερο ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσει τὴ φύση μὲ τὴν ἐργασία του καὶ ὅσο περισσότερο τὰ θεία θαύματα ξεθωριάζουν ἀπὸ τὰ βιομηχανικὰ θαύματα, τόσο περισσότερο ἐξαναγκαζόταν ὁ ἴδιος ν' ἀπαρνηθεῖ τὴ χαρὰ τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἀπόλαυση τοῦ προϊόντος γιὰ λογαριασμὸ τῶν δυνάμεων αὐτῶν.

Ἡ ξένη ὕπαρξη στὴν ὁποία ἡ ἐργασία καὶ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας ἀνήκουν, στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁποίας ἐκτελεῖται ἡ ἐργασία καὶ γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς ὁποίας τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας δημιουργεῖται, δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Ἂν τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας δὲν ἀνήκει στὸν ἐργάτη, κι' ἂν τὸν ἀντιμετωπίζει σὰν ξένη δύναμη, αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ἐπειδὴ ἀνήκει σ' ἕναν ἄνθρωπο ἄλλον ἀπὸ τὸν ἐργάτη. Ἂν ἡ δραστηριότητά του εἶναι βάσανο γι' αὐτόν, πρέπει νὰ δόσει χαρὰ καὶ ἀπόλαυση σὲ κάποιον ἄλλο. Οὔτε οἱ θεοί, οὔτε ἡ φύση, ἀλλὰ μόνο ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ ξένη δύναμη πάνω στοὺς ἀνθρώπους.

Σκέψου τὴν παραπάνω πρόταση, ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του γίνεται ἀντικειμενικὴ καὶ πραγματικὴ γι' αὐτὸν μόνο μέσα ἀπὸ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἂν κατὰ συνέπεια ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖ τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του, τὴν ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία του, σὰν ἕνα ξένο ἐχθρικὸ καὶ πανίσχυρο ἀντικείμενο ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτόν, τότε ἡ σχέση του πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶναι τέτοια ποὺ ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος — ξένος, ἐχθρικός, πανίσχυρος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπ' αὐτὸν — εἶναι ὁ ἐξουσιαστής του. Ἂν σχετιστεῖ πρὸς τὴ δική του δραστηριότητα σὰν ἀνελεύθερη δραστηριότητα, τότε σχετίζεται μ' αὐτὴ σὰν δραστηριότητα ποὺ εἶναι, στὴν ὑπηρεσία, τὴν ἐξουσία, τὸν ἐξαναγκασμὸ καὶ τὸ ζυγὸ ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου.

Κάθε αὐτο - ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση ἐκδηλώνεται στὴ σχέση ποὺ οἰκοδομεῖ ὁ ἴδιος ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ στὸν ἑαυτό του καὶ τὴ φύση. Ἔτσι ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση ἐκδηλώνεται ἀναγκαστικὰ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ τὸν κληρικὸ ἤ, μιὰ καὶ μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος, ἀνάμεσα στὸν κοσμικὸ καὶ στὸν πνευματικὸ κτλ. Στὸν πρακτικό, πραγματικὸ κόσμο, ἡ αὐτο—ἀποξένωση μπορεῖ νὰ

ἐκδηλωθεῖ μόνο στὴν πρακτική, πραγματικὴ σχέση πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Τὸ μέσο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προχωρεῖ ἡ ἀποξένωση εἶναι ἀφεαυτοῦ του ἕνα πρακτικὸ μέσο. Ἔτσι μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνο παράγει τὴ σχέση του πρὸς τὸ ἀντικείμενο καὶ τὴν πρὸς, αὐτόν, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴ σχέση ἄλλων ἀνθρώπων ἀπέναντι στὴν παραγωγή του καὶ τὸ προϊόν του καὶ τὴ σχέση τὴ δική του ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Ὅπως ἀκριβῶς δημιουργεῖ τὴ δική του παραγωγὴ σὰν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας, σὰν τιμωρία καὶ τὸ δικό του προϊὸν σὰν ἀπώλεια, ἕνα προϊὸν ποὺ δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν, ἔτσι δημιουργεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ μὴ παραγωγοῦ πάνω στὴν παραγωγὴ καὶ τὸ προϊόν της. Ὅπως ἀκριβῶς ἀποξενώνει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὴ δική του δραστηριότητα, ἔτσι ἀπονέμει στὸν ξένο μιὰ δραστηριότητα ποὺ δὲν ἀνήκει σ' αὐτόν.

Μέχρι τώρα ἐξετάσαμε τὴ σχέση μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐργάτη. Ἀργότερα θὰ τὴν ἐξετάσουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μὴ ἐργάτη.

Μέσω, λοιπόν, τῆς ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας ὁ ἐργάτης δημιουργεῖ τὴ σχέση ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι ξένος, πρὸς τὴν ἐργασία αὐτὴ καὶ στέκεται ἔξω ἀπ' αὐτή. Ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία δημιουργεῖ τὴ σχέση τοῦ κεφαλαιοκράτη — ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλη λέξη διαλέξει κανεὶς γιὰ τὸν κυρίαρχο τῆς ἐργασίας — πρὸς τὴν ἐργασία αὐτή. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι συνακόλουθα τὸ προϊὸν — τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, τῆς ἐξωτερικῆς σχέσης τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴ φύση καὶ τὸν ἑαυτό του.

Ἔτσι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδέας τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, δηλαδὴ τοῦ ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου, τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας, τῆς ἀποξενωμένης ζωῆς τοῦ ἀποξενωμένου ἀνθρώπου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πήραμε τὴν ἰδέα τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας (ἀλλοτριωμένη ζωή) ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία σὰν ἀποτέλεσμα τῆς κίνησις τῆς

---

(1) Στὸ πρωτότυπο χειρόγραφο ὁ Μάρξ ἔγραψε τὴ λέξη MENSCHEN (ἄνθρωποι) καὶ ὄχι MACHTEN (δυνάμεις).

ατομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ἀπὸ μιὰ ἀνάλυση τῆς ἰδέας αὐτῆς ὅτι, μολονότι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐμφανίζεται σὰν βάση καὶ αἰτία τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ συνέπειά της, ὅπως ἀκριβῶς οἱ θεοὶ ἦταν πρωταρχικά ὄχι ἡ αἰτία ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης στὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων. ἐργασίας, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δύο αὐτῶν πα-

Μόνο ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας φτάσει στὸ ἀποκορύφωμά της ἐπανεμφανίζεται τὸ μυστικό της αὐτό: δηλαδή, ὅτι εἶναι (α) τὸ προϊόν τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας καὶ (β) τὸ μέσο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀλλοτριώνεται ἡ ἐργασία, ἡ πραγμάτωση αὐτῆς τῆς ἀλλοτρίωσης.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ρίχνει φῶς σὲ πολλὲς μέχρι τώρα ἄλυτες διαμάχες.

(1) Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐργασία σὰν τὴν πραγματικὴ ψυχὴ τῆς παραγωγῆς. Κι ὅμως, στὴν ἐργασία δὲν δίνει τίποτα, ἐνῶ στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δίνει τὰ πάντα. Ὁ Προυντὸν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀντίφαση αὐτὴ καὶ τάχθηκε ὑπὲρ τῆς ἐργασίας καὶ κατὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (¹). Ἀλλὰ εἴδαμε ὅτι ἡ φανερὴ αὐτὴ ἀντίφαση εἶναι ἡ ἀντίφαση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ ὅτι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία διατύπωσε ἁπλῶς τοὺς νόμους τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας.

Ἀντιλαμβανόμαστε κατὰ συνέπεια ὅτι μισθὸς καὶ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ταυτόσημα γιατὶ ἐκεῖ ποὺ τὸ προϊόν, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας, πληρώνει γιὰ τὴν ἐργασία τὴν ἴδια, ὁ μισθὸς δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀποξένωσης τῆς ἐργασίας· παρόμοια, ἐκεῖ ποὺ ὁ μισθὸς ἔχει τὸ λόγο, ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ὄχι σὰν ἕνας αὐτοσκοπός, ἀλλὰ σαν ὑπηρέτης τοῦ μισθοῦ. Σκοπεύουμε ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ σημεῖο αὐτὸ περισσότερο λεπτομερειακὰ παρακάτω: πρὸς τὸ παρὸν ἁπλῶς θὰ συνάξουμε μερικα συμπεράσματα.

Μιὰ ὑποχρεωτικὴ αὔξηση τῶν μισθῶν (παραβλέποντας ὅλες τὶς ἄλλες δυσκολίες, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι μιὰ τέτοια ἀνώμαλη κατάσταση θὰ μποροῦσε νὰ παραταθεῖ μόνο μὲ τὴν βία) δὲν θὰ σήμαινε τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ καλύτερη ἀμοιβὴ γιὰ σκλάβους· δὲν θὰ σήμαινε μιὰ αὔξηση σὲ ἀν-

(¹) Στὴ μπροσσούρα μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι ἰδιοκτησία;», Παρίσι, 1840.

θρώπινη σημασία ἤ ἀξιοπρέπεια γιὰ τὸν ἐργάτη ἤ τὴν ἐργασία.

Ἀκόμα καὶ ἡ *ἐξίσωση μισθῶν* ποὺ ἀξιώνει ὁ Προυντόν, τὸ μόνο ποὺ θὰ ἔκανε θὰ ἦταν νὰ μεταμορφώσει τὴ σχέση τοῦ σημερινοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία του σὲ σχέση ὅλων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἐργασία. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ σὰν ἀφηρημένος κεφαλαιοκράτης.

Οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας, καὶ ἀποξενωμένη ἐργασία εἶναι ἡ ἄμεση αἰτία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ πτώση τοῦ ἑνὸς συνεπάγεται καὶ τὴν πτώση τοῦ ἄλλου.

(2) Συνάγεται ἀκόμα ἀπὸ τὴ σχέση τῆς ἀποξενωμένης ἐργασίας πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅτι ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση, ἐκφράζεται στὴν *πολιτικὴ μορφὴ τῆς χειραφέτησης τῶν ἐργατῶν*. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐπειδὴ εἶναι ζήτημα δικῆς τους χειραφέτησης μόνο, ἀλλὰ ἐπειδὴ στὴ χειραφέτησή τους περιέχεται ἡ καθολικὴ ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Ὁ λόγος γι' αὐτὴ τὴν καθολικότητα εἶναι ὅτι τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑποδούλωσης περιλαμβάνεται στὴ σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν παραγωγή, καὶ ὅλες οἱ σχέσεις τῆς ὑποδούλωσης δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τροποποιήσεις καὶ συνέπειες αὐτῆς τῆς σχέσης.

Ὅπως ἀκριβῶς φτάσαμε στὴν ἔννοια τῆς *ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* μέσα ἀπὸ τὴν *ἀνάλυση* τῆς ἔννοιας τῆς *ἀποξενωμένης, ἀλλοτριωμένης ἐργασίας*, ἔτσι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν δυο αὐτῶν παραγόντων εἶναι δυνατὸ ν' ἀναπτύξουμε ὅλες τὶς οἰκονομικὲς *κατηγορίες*, καὶ σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, π.χ. ἐμπόριο, ἀνταγωνισμός, κεφάλαιο, χρῆμα, θ' ἀναγνωρίσουμε μόνο μιὰ *ἰδιαίτερη* καὶ *ἀναπτυγμένη ἔκφραση* τῶν βασικῶν αὐτῶν στοιχείων.

Ἀλλὰ πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τῆς διαμόρφωσης αὐτῆς, ἂς προσπαθήσουμε νὰ λύσουμε δυὸ πιὸ πέρα προβλήματα:

(1) Πρέπει νὰ προσδιορίσουμε τὴ γενικὴ *φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας*, ὅπως ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἐργασία, στὴ σχέση της πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη καὶ κοινωνικὴ ἰδιοκτησία.

(2) Πήραμε τὴν *ἀποξενωμένη ἐργασία*, τὴν *ἀλλοτρίωσή* της σὰν δεδομένο καὶ ἀναλύ-

σαμε τὸ δεδομένο αὐτό. Καὶ τώρα ρωτᾶμε: πῶς ἔφτασε ὁ ἄνθρωπος ν' *ἀλλοτριώσει τὴν ἐργασία του*, νὰ τὴν ἀποξενώσει; Πῶς θεμελιώνεται ἡ ἀποξένωση αὐτὴ στὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης; Προχωρήσαμε ἤδη ἀρκετὰ πρὸς τὴ λύση τοῦ προβλήματος, *μετατρέποντας* τὸ πρόβλημα τῆς *καταγωγῆς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας* σὲ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς *ἀλλοτριωμένης ἐργασίας* πρὸς τὴν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Γιατί, μιλώντας γιὰ *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία*, φαντάζεται κανεὶς ὅτι ἀσχολεῖται μὲ κάτι ἐξωτερικὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπο Μιλώντας γιὰ ἐργασία, ἀσχολεῖται κανεὶς ἄμεσα μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὸς ὁ νέος τρόπος τοποθέτησης τοῦ προβλήματος, περιέχει ἤδη τὴ λύση του.

Σχετικὰ μὲ τὸ (1): *Ἡ γενικὴ φύση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ σχέση της πρὸς τὴν ἀληθινὰ ἀνθρώπινη ἰδιοκτησία.*

Ἡ ἀλλοτριωμένη ἐργασία ἀναλύθηκε γιὰ μᾶς σὲ δυὸ συστατικὰ μέρη τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν ἀμοιβαῖα τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, ἢ ἁπλῶς εἶναι διαφορετικὲς ἐκφράσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σχέσης. Ἡ *ἰδιοποίηση* ἐμφανίζεται σὰν *ἀποξένωση*, σὰν *ἀλλοτρίωση*· καὶ ἡ *ἀλλοτρίωση* ἐμφανίζεται σὰν *ἰδιοποίηση*, *ἀποξένωση* καὶ ἡ *ἀποξένωση* σὰν ἀληθινὴ *ἀποδοχὴ στὴν πολιτικὴ κοινότητα.*

Ἐξετάσαμε τὴ μιὰ πλευρά, τὴν *ἀλλοτριωμένη* ἐργασία σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη τὸν ἴδιο, δηλαδὴ τὴ σχέση τῆς *ἀλλοτριωμένης ἐργασίας πρὸς τὸν ἑαυτό της.* Καὶ σὰν προϊόν, σὰν ἀναγκαία συνέπεια αὐτῆς τῆς σχέσης, διαπιστώσαμε τὴν *κυριότητα τῆς σχέσης τοῦ μὴ ἐργάτη* πρὸς τὸν *ἐργάτη καὶ τὴν ἐργασία.* Ἡ *ἀτομικὴ ἰδιοκτησία* σὰν ὑλική, συνοπτικὴ ἔκφραση τῆς ἀλλοτριωμένης ἐργασίας, περιλαμβάνει ἀμφότερες τὶς σχέσεις — τὴ *σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τὴν ἐργασία καὶ πρὸς τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας του καὶ τὸν μὴ ἐργάτη* καὶ τὴ σχέση *τοῦ μὴ ἐργάτη πρὸς τὸν ἐργάτη* καὶ τὸ *προϊὸν τῆς ἐργασίας του.*

Εἴδαμε ἤδη ὅτι, σὲ σχέση πρὸς τὸν ἐργάτη ποὺ *ἰδιοποιεῖται* τὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν ἐργασία του,

ἡ ἰδιοποίηση ἐμφανίζεται σὰν ἀποξένωση, ἡ αὐτο-δραστηριότητα σὰν δραστηριότητα γιὰ ἕναν ἄλλο καὶ ἀπὸ ἕναν ἄλλο, ἡ ζωτικότητα σὰν θυσία τῆς ζωῆς, ἡ παραγωγὴ ἑνὸς ἀντικειμένου σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ πρὸς μιὰ ξένη δύναμη, πρὸς ἕνα *ξένο* ἄνθρωπο. Ἂς ἐξετάσουμε τώρα τὴ σχέση μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ εἶναι *ξένος* πρὸς τὴν ἐργασία καὶ τὸν ἐργάτη, καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας.

Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ πρέπει νὰ τονιστεῖ, εἶναι ὅτι κάθε τι ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ τὸν ἐργάτη σὰν *δραστηριότητα ἀλλοτρίωσης, ἀποξένωσης*, ἐμφανίζεται γιὰ τὸν μὴ ἐργάτη σὰν μιὰ *κατάσταση ἀλλοτρίωσης, ἀποξένωσης*.

Δεύτερο, ἡ *πραγματική, πρακτικὴ στάση* τοῦ ἐργάτη στὴν παραγωγὴ καὶ ἀπέναντι στὸ προϊὸν (σὰν διάθεση) ἐμφανίζεται γιὰ τὸν μὴ ἐργάτη, ποὺ βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸν ἐργάτη, σὰν *θεωρητικὴ* στάση.

Τρίτο, ὁ μὴ ἐργάτης κάνει κάθε τι ἐνάντια στὸν ἐργάτη, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης κάνει ἐνάντια στὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ὁ μὴ ἐργάτης δὲν κάνει ἐνάντια στὸν ἑαυτό του ὅσα κάνει ἐνάντια στὸν ἐργάτη.

Ἂς κοιτάξουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ αὐτὲς τὶς τρεῖς σχέσεις (1).

---

(1) Ἐδῶ ἀκριβῶς διακόπτεται τὸ Πρῶτο Χειρόγραφο.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας

...ἀποτελεῖ τὸν τόκο τοῦ κεφαλαίου του(¹). Ὁ ἐργάτης εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ κεφάλαιο εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁλοκληρωτικὰ χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἀκριβῶς το κεφάλαιο εἶναι ἡ ἀντικειμενικὴ ἐκδήλωση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἄνθρωπος χαμένος γιὰ τὸν ἑαυτό του.

Ἀλλὰ ὁ *ἐργάτης* ἔχει τὴν ἀτυχία νὰ εἶναι *ζωντανὸ* κεφάλαιο καὶ κατὰ συνέπεια ἕνα κεφάλαιο *μὲ ἀνάγκες*, ποὺ χάνει τὸν τόκο του καὶ συνακόλουθα τὴν ὕπαρξή του κάθε στιγμὴ ποὺ εἶναι ἐκτὸς ἐργασίας. Σὰν κεφάλαιο, ἡ *ἀξία* τοῦ ἐργάτη ἀνεβαίνει ἢ πέφτει σύμφωνα μὲ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση. Ἀκόμα καὶ μὲ τὴ *φυσικὴ* ἔννοια ἡ *ὕπαρξη*, ἡ *ζωή* του, ἀντιμετωπίζονταν καὶ ἀντιμετωπίζονται σὰν προσφορὰ *ἐμπορεύματος*, σὰν ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα. Ὁ ἐργάτης παράγει κεφάλαιο καὶ τὸ κεφάλαιο παράγει τὸν ἐργάτη, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ ἐργάτης παράγει τὸν ἑαυτό του· ὁ ἄνθρωπος σὰν *ἐργάτης*, σὰν ἐμπόρευμα, εἶναι τὸ προϊὸν ὁλόκληρου αὐτοῦ τοῦ κυκλώματος. Οἱ ἀνθρώπινες ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργάτη — ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ ἐργάτης — ὑπάρχουν μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ξένο πρὸς αὐτόν. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ ἕνα εἶναι ξένο πρὸς τὸ ἄλλο καὶ στέκεται σὲ μιὰ ἀδιάφορη, ἐξωτερικὴ καὶ τυχαία σχέση πρὸς αὐτό, αὐτὸς ὁ ξένος χαρακτήρας ἀναπόφευκτα ἐμφανίζεται σὰν κάτι *πραγματικό*.

(¹) Ἡ σελίδα XL τοῦ Δεύτερου Χειρογράφου ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις αὐτές. Οἱ προηγούμενες σελίδες τοῦ Χειρογράφου εἶναι χαμένες.

Ἔτσι, μόλις πιὰ τὸ κεφάλαιο — εἴτε ἀπὸ ἀνάγκη, εἴτε ἀπὸ ἐκλογὴ — πάψει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτη, παύει νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐργάτης γιὰ τὸν ἑαυτό του· δ ὲ ν ἔχει δουλειὰ καὶ κατὰ συνέπεια δ ὲ ν ἔχει μισθὸ καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὑπάρχει ὄχι σ ὰ ν ἄ ν θ ρ ω π ο ς, ἀ λ λ ὰ σ ὰ ν ἐ ρ γ ά τ η ς, μπορεῖ ἁπλούστατα νὰ σκάψει τὸν τάφο του καὶ νὰ πεθάνει ἀπὸ τὴν πείνα. Ὁ ἐργάτης ὑπάρχει σὰν ἐργάτης μόνο ὅταν ὑπάρχει γ ι ὰ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ σὰν κεφάλαιο, καὶ ὑπάρχει σὰν κεφάλαιο μόνο ὅταν τὸ κ ε φ ά λ α ι ο ὑπάρχει γ ι' α ὐ τ ό ν. Ἡ ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ δ ι κ ή τ ο υ ὕ π α ρ ξ η, ἡ ζ ω ή του, γιατὶ προσδιορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ζωῆς του μ' ἕναν τρόπο ἀδιάφορο σ' αὐτόν.

Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δὲν ἀναγνωρίζει τὸν μὴ ἀπασχολούμενο ἐργάτη, τὸν ἐργαζόμενο ἄνθρωπο, ὅσο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ αὐτὴ σχέση. Ὁ ἀγύρτης, ὁ ἀπατεώνας, ὁ ζητιάνος, ὁ ἄνεργος, ὁ πεινασμένος, ὁ ἄπορος καὶ ὁ ἐγκληματίας, εἶναι μ ο ρ φ ὲ ς ποὺ δὲν ὑπάρχουν γιὰ τὴν π ο λ ι τ ι κ ὴ ο ἰ κ ο ν ο μ ί α, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἄλλα μάτια — γιὰ τὰ μάτια τῶν γιατρῶν, τῶν δικαστῶν, τοῦ νεκροθάφτη, τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐνορίας κλπ. Νεφελώδεις μορφὲς ποὺ δὲν ἀνήκουν μέσα στὴν ἐπικράτεια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Συνακόλουθα, γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, οἱ ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σὲ μιά: στὴν ἀ ν ά γ κ η ν ὰ σ υ ν τ η ρ ή σ ε ι τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ ὅ σ ο [illegible] ἐμποδιστεῖ ἡ ἐξαφάνιση τῆς ρ ά τ σ α ς τ ω ν ἐ ρ γ α τ ῶ ν. Ἔτσι ὁ μισθὸς ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει ἡ συντήρηση καὶ διατήρηση ὁποιουδήποτε ἄλλου παραγωγικοῦ ἐργαλείου, ἢ ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ κ α τ α ν ά λ ω σ η τ ο ῦ κ ε φ α λ α ί ο υ γενικὰ ὅπου εἶναι ἀναγκαία ἂν πρόκειται ν' ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του μὲ τόκο (π.χ τὸ λάδι ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς τροχοὺς προκειμένου νὰ συνεχίσουν νὰ γυρίζουν).

Ἔτσι, οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὶς ἀναγκαῖες δ α π ά ν ε ς τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ κεφαλαιοκράτη καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνουν τὸ ἀναγκαῖο αὐτὸ ποσό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι ἐντελῶς λογικὸ γιὰ τοὺς Ἄγγλους ἐργοστασιάρχες, πρὶν τὸ Τροποποιητικὸ Νομοσχέδιο τοῦ 1834 (¹), ν' ἀφαι-

---

(¹) Περισσότερο γνωστό σάν τροποποιητική πράξη για τό Νόμο περί Φτωχῶν τοῦ 1834.

ροῦν ἀπὸ τὸ μισθὸ τοῦ ἐργάτη τὰ κοινωνικὰ ἐπιδόματα ποὺ λάβαινε ἀπὸ τὸ Ταμεῖο Φτωχῶν, καὶ νὰ θεωρήσει τὰ ἐπιδόματα αὐτὰ σὰν ἕνα ἀκέραιο μέρος τοῦ μισθοῦ.

Ἡ παραγωγὴ δὲν παράγει τὸν ἄνθρωπο μόνο σὰν *ἐμπόρευμα*, τὸ *ἀνθρώπινο ἐμπόρευμα*, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μορφὴ *ἐμπορεύματος*· παράγει ἐπίσης τὸν ἄνθρωπο *πνευματικὰ* καὶ φυσικὰ σὰν *ἀπανθρωποιημένη* ὕπαρξη... Ἀνηθικότητα. παραμόρφωση, ἠλιθιότητα ἐργατῶν καὶ κεφαλαιοκρατῶν... Τὸ προϊὸν της εἶναι τὸ *αὐτο-συνείδητο* καὶ *αὐτενεργὸ ἐμπόρευμα*... τὸ *ἀνθρώπινο* ἐμπόρευμα... Μεγάλη πρόοδος ἀπὸ τὸν Ρικάρντο, Μὶλλ κλπ., σὲ σχέση μὲ τὸν Σμὶθ καὶ τὸν Σαίη, νὰ κηρύξουν τὴν *ὕπαρξη* τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος — τὴ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη παραγωγικότητα τοῦ ἐμπορεύματος — *ἀδιάφορη* καὶ μάλιστα καὶ *βλαβερή*. Ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς παραγωγῆς δὲν εἶναι πόσους ἐργάτες μπορεῖ νὰ στηρίξει ἕνα συγκεκριμένο ποσὸ κεφαλαίου. Παρόμοια, ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ οἰκονομία ἔκανε ἕνα μεγάλο βῆμα μπροστὰ — καὶ μάλιστα λογικὸ — ὅταν — ἐνῶ ἀναγνώριζε τὴν *ἐργασία* σὰν τὴ *μοναδικὴ* ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας — ἔδειξε μὲ πλήρη καθαρότητα ὅτι οἱ μισθοὶ καὶ ὁ τόκος τοῦ κεφαλαίου σχετίζονται ἀντίστροφα καὶ ὅτι κατὰ κανόνα ὁ κεφαλαιοκράτης θ' ἀνεβάζει τὰ κέρδη του *μόνο* συμπιέζοντας τοὺς μισθοὺς καὶ ἀντίστροφα.

Φανερά, ἡ *ὁμαλὴ* σχέση δὲν εἶναι μιὰ σχέση στὴν ὁποία ὁ πελάτης ἐξαπατιέται, ἀλλὰ μιὰ σχέση στὴν ὁποία ὁ κεφαλαιοκράτης καὶ ὁ ἐργάτης ἐξαπατᾶ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας περιέχει σὲ λανθάνουσα κατάσταση, τὴ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν *ἐργασία*, τὴ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν *κεφάλαιο* καὶ τὴ *σύνδεση* αὐτῶν τῶν δύο. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἔχουμε τὴν παραγωγὴ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας σὰν *ἐργασία*, δηλαδὴ σὰν μιὰ δραστηριότητα ὁλοκληρωτικὰ ξένη πρὸς τὸν ἑαυτό της, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, καὶ συνακόλουθα πρὸς τὴ συνείδηση καὶ τὴ ζωτικὴ ἔκφραση, τὴν ἀφηρημένη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐργάτη, ποὺ πέφτει ἔτσι κάθε μέρα ἀπὸ τὸ ἐκπληρωμένο του τίποτα στὸ ἀπόλυτο τίποτα, στὴν κοινωνική του καὶ κατὰ συνέπεια στὴν πραγματικὴ μὴ ὕπαρξη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ παραγωγὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας σὰν *κεφάλαιο*, στὸ

ὁποῖο ὅλη ἡ φυσικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀτομικότητα τοῦ ἀντικειμένου *ἐξαφανίζεται* καὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία χάνει τὴ φυσική της καὶ κοινωνική της ποιότητα (δηλαδὴ χάνει κάθε πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἔκφραση καὶ δὲν ἔχει οὔτε κὰν *φαινομενικὰ* μιανθεῖ ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη σχέση), στὴν ὁποία τὸ *ἴδιο* κεφάλαιο παραμένει τὸ ἴδιο στὶς πιὸ ποικίλες φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς περιστάσεις, ὁλοκληρωτικὰ ἀδιάφορο πρὸς τὸ *πραγματικό* του περιεχόμενο. Ἡ ἀντίφαση αὐτή, ὁδηγημένη στὸ ἀκρότατο ὅριό της, εἶναι ἀναγκαστικὰ τὸ ὅριο, ἡ κορύφωση καὶ ἡ πτώση ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἕνα ἀκόμα μεγάλο ἐπίτευγμα τῆς πρόσφατης ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας νὰ ἔχει διακηρύξει ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν τόκο ἀπὸ τὴν χειρότερη καὶ τὴν καλύτερη καλλιεργήσιμη γῆ, νὰ ἔχει ἀναιρέσει τὶς ρομαντικὲς αὐταπάτες τοῦ γαιοκτήμονα — τὴν ὑποτιθέμενη κοινωνικὴ σπουδαιότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ δικοῦ του συμφέροντος μὲ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας, ποὺ ὁ Ἄνταμ Σμὶθ συνέχισε νὰ προβάλλει καὶ μετὰ τοὺς φυσιοκράτες — καὶ νὰ ἔχει προβλέψει καὶ προετοιμάσει τὶς ἀλλαγὲς στὴν προσαρμογὴ τῆς πραγματικότητας, ποὺ θὰ μεταμορφώσει τὸ γαιοκτήμονα σ' ἕναν ἐντελῶς συνηθισμένο καὶ πεζὸ κεφαλαιοκράτη, ἁπλοποιώντας ἔτσι τὴν ἀντίφαση, φέρνοντάς την σὲ μιὰ κρίση καὶ ἐπισπεύδοντας τὴ λύση της.

Ἡ γῆ σὰν γῆ καὶ ἡ γαιοπρόσοδος σὰν γαιοπρόσοδος, ἔχασαν κατὰ συνέπεια τὴν *κοινωνική τους διάκριση* καὶ ἔγιναν βουβὸ *κεφάλαιο* καὶ *τόκος* — ἢ μᾶλλον κεφάλαιο καὶ τόκος ποὺ μιλᾶνε μόνο γιὰ χρῆμα. Ἡ *διάκριση* ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴ γῆ, ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ τὴ γαιοπρόσοδο, καὶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ δυὸ αὐτὰ καὶ τοὺς μισθούς, βιομηχανία, γεωργία καὶ *ἀκίνητη* καὶ *κινητὴ* ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δὲν εἶναι μιὰ διαφορὰ ριζωμένη στὴ φύση τῶν πραγμάτων, εἶναι μιὰ *ἱστορικὴ* διάκριση, εἶναι μιὰ *σταθερὴ* ροπὴ στὸ σχηματισμὸ καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντίθεσης μεταξὺ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας. Στὴ βιομηχανία, ἀντιθετα ἀπὸ τὴν ἀκίνητη γαιοκτησία, ἐκφράζονται μόνο ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πρωτοεμφανίστηκε καὶ ἡ ἀντίθεσή της πρὸς τὴ γεωργία μέσα στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε. Σὰν ἕνα *ἰδιαίτερο* εἶδος ἐργασίας, σὰν *ἰδιαίτερη*, ση-

μαντική καὶ ὁλόπλευρη διάκριση ζωῆς, ἡ διάκριση αὐτὴ ἀνάμεσα στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία ἐπιζεῖ μόνο τόσο, ὅσο ἡ βιομηχανία (ἡ ζωὴ τῆς πόλης) ἀναπτύσσεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ γαιοκτησία (ἀριστοκρατικὴ φεουδαρχικὴ ζωὴ) καὶ συνεχίζει νὰ φέρει τὰ φεουδαρχικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντιπάλου της μὲ τὴ μορφὴ μονοπωλίου, ἐπαγγελμάτων, συντεχνιῶν, συνεταιρισμῶν κλπ. Μὲ δοσμένες τὶς μορφὲς αὐτές, ἡ ἐργασία συνεχίζει νὰ ἔχει μιὰ προφανῆ κοινωνικὴ σημασία, τὴ σημασία τῆς γνήσιας κοινότητας καὶ δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς ἀδιαφορίας πρὸς τὸ περιεχόμενό της καὶ σὲ πλήρη αὐτάρκη ὕπαρξη, δηλαδὴ ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε ἄλλη ὕπαρξη καὶ συνακόλουθα καὶ ἀπὸ τὸ ἀπελευθερωμένο κεφάλαιο.

Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία ἀνάπτυξη τῆς ἐργασίας εἶναι ἀπελευθερωμένη βιομηχανία, συγκροτημένη γιὰ λογαριασμό της μὲ τὴ μορφὴ αὐτή, καὶ ἀπελευθερωμένο κεφάλαιο. Ἡ δύναμη τῆς βιομηχανίας ἀπέναντι στὸν ἀνταγωνιστή της, ἐκδηλώνεται ἀμέσως στὴν ἀνάδυση τῆς γεωργίας σὰν πραγματικῆς βιομηχανίας, ὅπου προηγούμενα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δουλειᾶς ἀφηνόταν στὴ γῆ τὴν ἴδια καὶ στὸ δοῦλο τῆς γῆς, ποὺ μὲ τὴ βοήθειά του ἡ γῆ καλλιεργοῦσε τὸν ἑαυτό της. Μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ δούλου σὲ ἐλεύθερο ἐργάτη, δηλαδὴ σὲ μεροκαματιάρη, ὁ γαιοκτήμονας ὁ ἴδιος μετατράπηκε σὲ βιομηχανικὸ ἀφέντη, σὲ κεφαλαιοκράτη. Ἡ μεταμόρφωση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἀρχικὰ μέσω τοῦ ἐνοικιαστῆ γεωργοῦ. Ἀλλὰ ὁ ἐνοικιαστὴς εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος, τὸ φανερωμένο μυστικὸ τοῦ γαιοκτήμονα. Μόνο μέσα ἀπὸ τὸν ἐνοικιαστὴ ὁ γαιοκτήμονας βρίσκει τὴ δική του οἰκονομικὴ ὕπαρξη, τὴν ὕπαρξή του σὰν ἰδιοκτήτης περιουσίας — γιατὶ ἡ πρόσοδος ἀπὸ τὴ γῆ του ὑπάρχει μόνο ἐξαιτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐνοικιαστῶν. Ἔτσι, στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνοικιαστῆ ὁ γαιοκτήμονας ἔγινε ἤδη οὐσιαστικὰ κοινὸς κεφαλαιοκράτης. Πρέπει ἐπίσης νὰ συμβεῖ στὴν πραγματικότητα τὸ ἑξῆς: Ὁ κεφαλαιοκράτης ποὺ ἀπασχολεῖται στὴ γεωργία — ὁ ἐνοικιαστὴς — πρέπει νὰ γίνει γαιοκτήμονας ἢ ἀντίστροφα. Τὸ βιομηχανικὸ ἐμπόριο τοῦ ἐνοικιαστῆ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ ἐμπόριο τοῦ γαιοκτήμονα, γιατὶ ἡ ὕπαρξη τοῦ πρώτου προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη τοῦ δευτέρου.

Ἀλλὰ ἀναλογιζόμενοι τὴν ἀντιφατικὴ καταγωγή τους,

ιστορική σύνδεση της ανάδειξης του ενοικιαστή σε κεφαλαιοκράτη κατά τη καπιταλιστική [illegible]

ὁ γαιοκτήμονας βλέπει τὸν κεφαλαιοκράτη σὰν τὸν χθεσινὸ δοῦλο του, ποὺ τώρα εἶναι ἀλλαζονικός, ἀπελεύθερος καὶ νεόπλουτος καὶ τὸν ἑαυτό του σὰν κ ε φ α λ α ι ο κ ρ ά τ η ποὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὸν χθεσινὸ δοῦλο του· ὁ κεφαλαιοκράτης πάλι βλέπει τὸν γαιοκτήμονα σὰν τὸν χθεσινὸ ἀργόσχολο, σκληρὸ καὶ ἐγωπαθῆ ἄρχοντα· ξέρει ὅτι ὁ γαιοκτήμονας ἐμφανιζόμενος σὰν κεφαλαιοκράτης εἶναι ἐπιζήμιος γιὰ τὰ συμφέροντά του· ξέρει, ὅμως, ὅτι ὀφείλει τὴν τωρινὴ κοινωνική του θέση, τὰ ὑπάρχοντά του καὶ τὶς ἀπολαύσεις του στὴ βιομηχανία. Ὁ κεφαλαιοκράτης βλέπει στὸ γαιοκτήμονα τὴν ἀντίθεση τῆς ἐ λ ε ύ θ ε ρ η ς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο υ κεφαλαίου ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' ὅλες τὶς φυσικὲς δυνάμεις — ἡ ἀντίθεση αὐτὴ εἶναι ἐξαιρετικὰ σκληρὴ καὶ κάθε μιὰ πλευρὰ λέει τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἄλλη. Δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ διαβάσει κανεὶς τὶς ἐπιθέσεις ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἀπὸ τὴν ἀκίνητη πρὸς τὴν κινητὴ ἰδιοκτησία καὶ ἀντίστροφα, γιὰ νὰ ἔχει μιὰ καθαρὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἀναξιότητα τῆς κάθε μιᾶς.

Ὁ γαιοκτήμονας δίνει ἔμφαση στὴν εὐγενικὴ προέλευσὴ τῆς ἰδιοκτησίας του, στὶς φεουδαρχικὲς ἀναπολήσεις, στὴν ποίηση τῆς ἀνάμνησης, τὴ ρομαντική του διάθεση, τὴν πολιτική του σπουδαιότητα κλπ. Ὅταν μιλᾶ γιὰ οἰκονομικά, ὁρκίζεται ὅτι μ ό ν ο ἡ γεωργία εἶναι παραγωγική. Ταυτόχρονα περιγράφει τὸν ἀντίπαλό του σὰν πανοῦργο, αἰσχροκερδῆ, ἐπιτιμητή, δόλιο, πλεονέκτη, συμφεροντολόγο, ἐπαναστάτη, ἄκαρδο καὶ ἄψυχο ἐκβιαστή, ποὺ εἶναι ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν κοινότητά του καὶ μὲ ζῆλο τὴν ξεπουλᾶ, ἕνας κερδοσκόπος, μαστροπός, δουλοπρεπής, ὕπουλος, ἐπιτηδευμένος κατεργάρης, ἕνας ἀποξεραμένος λοβιτουρατζῆς ποὺ τρέφει, ὑποθάλπει καὶ ἐνθαρρύνει τὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ τὴ φτώχεια, τὸ ἔγκλημα καὶ τὴν κατάλυση ὅλων τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ποὺ δὲν ἔχει τιμή, ἀρχές, εὐαισθησία, οὐσία ἢ ὁ,τιδήποτε ἄλλο. (Βλέπε ἀνάμεσα σὲ ἄλλους τὸν φυσιοκράτη Μπεργκάζ, ποὺ ἐπέκρινε ἤδη ὁ Καμίλος Ντεμουλὲν στὸ περιοδικό του «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραβάντη»· βλέπε ἐπίσης τὸν φὸν Βίνκε, τὸν Λανσιζόλλε, τὸν Χάλλερ, τὸν Λέο, τὸν Κοσεγκάρτεν (1) καὶ τὸν Σισμόντι) (2).

---

(1) Βλέπε ἐπίσης τὸν στομφώδη παλαιο-χεγκελιανὸ θεολόγο Φοῦνκε, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Λέο ἀφηγήθηκε μὲ δάκρυα στὰ μάτια πῶς ἕνας δοῦλος ἀρνήθηκε, ὅταν καταργήθηκε ἡ δουλοπαροικία, νὰ πάψει νὰ εἶνα

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία, ἀπὸ τὴν πλευρά της, τονίζει τὰ θαύματα τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἀλλαγῆς. Εἶναι τὸ νόμιμο παιδί, τὸ μοναχοπαίδι τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Λυπᾶται γιὰ τὸν ἀντίπαλό της, ποὺ τὸν βλέπει σὰν ἕνα χαζό, ἀδιαφώτιστο γιὰ τὴ δική του φύση (μιὰ ἐκτίμηση μὲ τὴν ὁποία κανεὶς δὲ θὰ διαφωνοῦσε) καὶ πρόθυμο ν' ἀντικαταστήσει τὸ ἠθικὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐλεύθερη ἐργασία μὲ τὴ βάναυση, ἀνήθικη δύναμη καὶ τὴ δουλοπαροικία. Τὸν ζωγραφίζει σὰν Δὸν Κιχώτη ποὺ κάτω ἀπὸ ἕνα ἐπίστρωμα εὐθύτητας, χρηστότητας, γενικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ σταθερότητας κρύβει τὴν ἀνικανότητα γιὰ πρόοδο, τὴ λαίμαργη ἐπιθυμία γιὰ ἀπολαύσεις, τὸ ἐγωιστικὸ καὶ ἐπιμερισμένο ἐνδιαφέρο καὶ τὴν κακὴ πρόθεση. Τὸν βαφτίζει σὰν πανοῦργο μονοπωλιστή. Περιλούζει τὶς ἀναπολήσεις του καὶ τὶς ποιητικὲς ἐξάρσεις του μὲ μιὰ ἱστορικὴ καὶ σαρκαστικὴ ἀπαρίθμηση τῆς ποταπότητας, βαναυσότητας, κατάπτωσης, πορνείας, ἀτιμίας, ἀναρχίας καὶ ἐξέγερσης ποὺ παράγονταν στὰ ἐργαστήρια τῶν ρομαντικῶν πύργων του.

Ἡ κινητὴ ἰδιοκτησία ὑποστηρίζει ὅτι ἔφερε τὴν ἐλευθερία στὸν κόσμο, ὅτι ἔλυσε τὶς ἁλυσίδες τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅτι σύνδεσε διαφορετικοὺς κόσμους, ὅτι προώθησε τὸ ἐμπόριο ποὺ ἐνθαρρύνει τὴ φιλία ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς καὶ δημιούργησε μιὰ καθαρὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ εὐχάριστη κουλτούρα· ὅτι καλλιέργησε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πολιτισμένες καὶ ὄχι βάναυσες ἀνάγκες καὶ τοὺς ἔδωσε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους. Ὁ γαιοκτήμονας, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ — αὐτὸς ὁ ἀργόσχολος, ἐρεθιστικὸς κερδοσκόπος σιτέμπορος — ἀνεβάζει τὴν τιμὴ τῶν βασικῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν καὶ ὑποχρεώνει ἔτσι τὸν κεφαλαιοκράτη ν' ἀνεβάσει

ὑποκείμενος στὴν εὐγενικὴ κατοχὴ τοῦ κυρίου του. Βλέπε ἐπίσης τὸ ἔργο τοῦ Τζάστους Μόσερ «Πατριωτικὰ ὁράματα», ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐγκαταλείπουν οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸν σταθερὸ μικροαστικὸ «σπιτίσιο» συνηθισμένο, κοντόθωρο ὁρίζοντα τοῦ φιλισταίου, καὶ παρόλαυτα παραμένουν καθαρὴ φαντασία. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίφαση αὐτὴ ποὺ κατέστησε τὶς φαντασίες αὐτὲς τόσο πιθανὲς στὸν γερμανικὸ νοῦ (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

(1) Στὶς σημειώσεις αὐτὲς ὁ Μάρξ ἀναφέρεται, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ στὰ παρακάτω γραφτά: α) Κάμιλλου Ντεμουλέν, «Ἐπαναστάσεις στὴ Γαλλία καὶ στὴ Βραβάντη», δεύτερο τρίμηνο. Ἀπρίλης - Μάης, Παρίσι, 1ος χρόνος, Νο 16, σελ. 139, Νο 23, σελ. 425, Νο 26, σελ. 580. β) Τζ. Μοσέρ, «Πατριωτικὰ ὁράματα», Βερολίνο, 1775 - 8, γ) Σ. Σισμόντι, «Νέες ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας».

τοὺς μισθούς, χωρὶς νὰ εἶναι σὲ θέση ν' αὐξήσει τὴν παραγωγικότητα, καθιστώντας ἔται δύσκολη καὶ τελικὰ ἀδύνατη τὴν αὔξηση τοῦ ἐτήσιου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ τὴ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη, ἂν πρέπει νὰ ὑπάρχει δουλειὰ γιὰ τὸν κόσμο καὶ πλοῦτος γιὰ τὴ χώρα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ γαιοκτήμονας φέρνει μιὰ γενικὴ παρακμή. Ἐπιπλέον, ἐκμεταλλεύεται ἄμετρα *ὅλα* τὰ πλεονεκτήματα τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐπιστρέφει τὸ ἐλάχιστο, καὶ χωρὶς νὰ μετριάζει οὔτε μιὰ ἀπὸ τὶς φεουδαρχικές του προκαταλήψεις.

Τελικά, ὁ γαιοκτήμονας — γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ τὸ χῶμα τὸ ἴδιο ὑπάρχουν μόνο σὰν οὐρανόσταλτη πηγὴ χρήματος — θὰ μποροῦσε νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ στὸν *ἐνοικιαστὴ ἀγρότη* καὶ νὰ πεῖ ἂν αὐτὸς ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἕνα *τέλειο, ἐκκεντρικό, πανοῦργο* κάθαρμα, ποὺ στὴν καρδιά του καὶ στὴν πραγματικότητα ὑπῆρξε γιὰ μεγάλο διάστημα ἕνα μέρος τῆς *ἐλεύθερης* βιομηχανίας καὶ τοῦ *πολυαγαπημένου* ἐμπορίου, ὅσο κι ἂν ἀντιστέκεται σ' αὐτὰ καὶ φλυαρεῖ γιὰ ἱστορικὲς ἀναπολήσεις καὶ γιὰ ἠθικοὺς ἢ πολιτικοὺς σκοπούς. Ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ προβάλλει γιὰ λογαριασμό του, εἶναι ἀληθινὰ μόνο γιὰ τὸν *καλλιεργητὴ τῆς γῆς* (τὸν κεφαλαιοκράτη καὶ τοὺς ἐργάτες), γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ *γαιοκτήμονας* εἶναι μᾶλλον *ἐχθρός*· ἐπομένως καταμαρτυρεῖ ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του. *Χωρὶς* κεφάλαιο, ἡ γαιοκτησία εἶναι νεκρή, ἄχρηστη ὕλη. Ἡ πολιτισμένη νίκη τοῦ κινητοῦ κεφαλαίου ἦταν ἀκριβῶς αὐτή: ν' ἀποκαλύψει καὶ νὰ καταστήσει τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία πηγὴ πλούτου στὴ θέση τοῦ νεκροῦ πράγματος. (Βλέπε Ρ. Κουριέρ, Σαὶν Σιμόν, Γκανίλ, Ρικάρντο, Μίλ, Μακκούλοχ, Τρέισυ καὶ Μ. Σεβαλιέ).

Ἡ πραγματικὴ πορεία τῆς ἀνάπτυξης (σὰν παρένθεση ἐδῶ) ὁδηγεῖ ἀναγκαστικὰ στὴ νίκη τοῦ *κεφαλαιοκράτη*, δηλαδή, τῆς ἀναπτυγμένης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, πάνω στὴν ὑπανάπτυκτη, ἀνώριμη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, πάνω στὸ *γαιοκτήμονα*. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ κίνηση ἀναπόφευκτα θριαμβεύει πάνω στὴν ἀκινησία, ἡ ἀνοιχτὴ καὶ ἐνσυνείδητη εὐτέλεια πάνω στὴν κρυμμένη καὶ ἀνεπίγνωστη εὐτέλεια, ἡ πλεονεξία πάνω στὶς ἀπολαύσεις τὸ ὁμολογουμένως ἀνήσυχο καὶ εὔστροφο ἐγωιστικὸ συμφέρο τῆς *διαφώτισης* πάνω στὸ παροχικὸ ἐφησυχα-

σμένο, άτεχνο, νωθρό καὶ ἐξαπατημένο ἐ γ ω ι σ τ ι κ ὸ σ υ μ φ έ ρ ο τῆς δυσιδαιμονίας, ὅπως ἀκριβῶς τὸ χ ρ ῆ μ α πρέπει νὰ θριαμβεύσει πάνω στὶς ἄλλες μορφὲς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Τὰ κράτη ποὺ προαισθάνονται τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴν ἀνοχὴ ἀπέναντι στὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς ἐλεύθερης βιομηχανίας, τῆς καθαρῆς ἠθικῆς, καὶ τοῦ ἐμπορίου ποὺ ἐνθαρρύνει τὴ φιλία μεταξὺ τῶν λαῶν, προσπαθοῦν — μολονότι ἐντελῶς μάταια — νὰ σταματήσουν τὴν κεφαλαιοποίηση τῆς γαιοκτησίας.

Ἡ γαιοκτησία, σὲ διάκριση ἀπὸ τὸ κεφάλαιο, εἶναι ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, κεφάλαιο, ποὺ μαστίζεται ἀκόμα ἀπὸ τ ο π ι κ ὲ ς καὶ πολιτικὲς προκαταλήψεις, ποὺ δὲν ἀναδύθηκε ἀκόμα ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν ἐμπλοκή τους μὲ τὸν κόσμο τους, ὥστε νὰ κατασταλάξει στὸ δικό της κόσμο. Εἶναι κεφάλαιο ποὺ δ ὲ ν ε ἶ ν α ι ἀ κ ό μ α ὁ λ ο κ λ η ρ ω τ ι κ ὰ ἀ ν α π τ υ γ μ έ ν ο. Στὴν πορεία τῆς διαμορφώσεώς του σὲ μιὰ π α γ κ ό σ μ ι α κ λ ί μ α κ α πρέπει νὰ κατακτήσει τὴν ἀφηρημένη του, δηλαδὴ τὴν κ α θ α ρ ή του ἔκφραση.

Ἡ σχέση τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς εἶναι ἐργασία, κεφάλαιο καὶ οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο. Ἡ κίνηση μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ περάσουν τὰ δύο αὐτὰ μέρη εἶναι:

Π ρ ῶ τ ο—ἄ μ ε σ η ἢ μ ε σ ο λ α β η τ ι κ ὴ ἑ ν ό τ η τ α τ ῶ ν δ ύ ο.

Κεφάλαιο καὶ ἐργασία ἀρχικὰ ἦταν ἀκόμα ἑνωμένα ἀργότερα χώρισαν καὶ ἀποξενώθηκαν, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἀμοιβαῖα ἀνάπτυξη καὶ προέκταση σὰν θ ε τ ι κ ὲ ς καταστάσεις.

Δ ε ύ τ ε ρ ο—Ἀ ν τ ί θ ε σ η τ ῶ ν δ ύ ο. Ἀμοιβαῖο ἀποκλεισμὸ τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο· ὁ ἐργάτης βλέπει στὸν κεφαλαιοκράτη τὴ δική του μὴ ὕπαρξη καὶ ἀντίστροφα· ὁ καθένας προσπαθεῖ ν' ἀποσπάσει τὴν ὕπαρξή του ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Τ ρ ί τ ο—Ἀ ν τ ί θ ε σ η τοῦ καθενὸς π ρ ὸ ς τὸν ἑαυτό του. Κεφάλαιο = συσσωρευμένη ἐργασία = ἐργασία. Μὲ τὴ μορφή του αὐτὴ διαιρεῖται στὸν ἑ α υ τ ό τ ο υ (κεφάλαιο) καὶ στὸν τ ό κ ο του. Ὁ τόκος αὐτὸς διαιρεῖται πάλι σὲ τ ό κ ο καὶ κ έ ρ δ ο ς. Πλήρη θυσία τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ξεπέφτει στὴν ἐργατικὴ τάξη ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἐργάτης — ἀλλὰ μόνο σὰν ἐξαίρεση — γίνεται κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἐργασία σὰν ροπὴ δύναμης τοῦ κεφα-

λαίου, οἱ δ α π ά ν ε ς του. Δηλαδὴ οἱ μισθοὶ εἶναι μιὰ θυσία τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται στὴν ἐ ρ γ α σ ί α τ ὴ ν ἴ δ ι α καὶ στοὺς μ ι σ θ ο ὺ ς ἐργασίας. Ὁ ἐργάτης ὁ ἴδιος εἶναι κεφάλαιο, ἐμπόρευμα.

Ἐ χ θ ρ ι κ ὴ ἀ μ ο ι β α ῖ α ἀ ν τ ί θ ε σ η.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΡΙΤΟ

Ἀτομικὴ ἰδιοκτησία καὶ ἐργασία

Σχετικὰ μὲ τὴ σελίδα XXXVI [1]. Ἡ ὑποκειμενικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν δραστηριότητα γιὰ τὸν ἑαυτό της, σὰν ὑποκείμενο, σὰν πρόσωπο, εἶναι ἐργασία. Δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι μόνο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ποὺ ἀναγνώρισε τὴν ἐργασία σὰν ἀρχή της (Ἄνταμ Σμίθ) καὶ ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔπαψε νὰ θεωρεῖ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ κατάσταση ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν προϊὸν τῆς πραγματικῆς δραστηριότητας καὶ κίνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη κίνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἀποκτᾶ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, εἶναι ἡ σύγχρονη βιομηχανία σὰν αὐθύπαρκτη ὕπαρξη). Εἶναι ἕνα προϊὸν τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, καὶ ἕνας παράγοντας ποὺ ἐπιτάχυνε καὶ λάμπρυνε τὴ δραστηριότητα καὶ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας αὐτῆς καὶ τὴ μεταμόρφωσε σὲ δύναμη ποὺ ἀνήκει στὴ συνείδηση.

Ἔτσι, οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ χρηματικοῦ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ συστήματος, ποὺ βλέπουν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν καθαρὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐμφανίζονται σὰν εἰδωλολάτρες, σὰν Καθολικοί, στὴ φωτισμένη αὐτὴ πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ ἀποκάλυψε μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — τὴν ὑποκειμενικὴ οὐσία τοῦ πλούτου. Εἶχε

---

(1) Ὁ Μάρξ ἀρίθμησε τὶς σελίδες τῶν Χειρογράφων μὲ λατινικοὺς ἀριθμούς. Ἡ σελίδα στὴν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ λείπουν ἀνάμεσα στὸ Πρῶτο καὶ Δεύτερο Χειρόγραφο.

λοιπὸν δίκιο ὁ Ἔνγκελς ν' ἀποκαλέσει τὸν Ἄνταμ Σμὶθ «Λούθηρο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (¹). Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Λούθηρος ἀναγνώρισε τὴ *θρησκεία* καὶ τὴν *πίστη* σὰν τὴν οὐσία τοῦ ἐξωτερικοῦ *κόσμου* καὶ συνακόλουθα συγκρούστηκε μὲ τὸν καθολικὸ παγανισμό· ὅπως ἀκριβῶς ξεπέρασε τὴν *ἐξωτερική* θρησκευτικότητα κάνοντάς την *ἐσωτερική* οὐσία τοῦ ἀνθρώπου· ὅπως ἀκριβῶς ἀπόρριψε τὴν ἰδέα τῶν κληρικῶν σὰν κάτι χωριστὸ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ μετέφερε τὸν κληρικὸ μέσα στὴν καρδιὰ τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου· ἔτσι ἀκριβῶς καὶ ὁ πλοῦτος, σὰν κάτι ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπ' αὐτὸν — ποὺ σημαίνει ὅτι μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ μόνο ἐξωτερικὰ — καταργεῖται. Δηλαδή, ἡ *ἐξωτερική* του καὶ *ἄλογη* *ἀντικειμενικότητα* καταργεῖται στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐνσωματώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζεται σὰν οὐσία της — ἀλλὰ αὐτὸ φέρνει τὸν ἄνθρωπο στὴ δικαιοδοσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὅπως ὁ Λούθηρος τὸν ἔφερε στὴ δικαιοδοσία τῆς θρησκείας.

Μολονότι, λοιπόν, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ποὺ πρεσβεύει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας, φαίνεται ν' ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, στὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ τὴν ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴ λογική της κατάληξη: γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος δὲ βρίσκεται πιὰ σὲ σχέση ἐξωτερικῆς ἔντασης πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ὁ ἴδιος ἔγινε ἡ τεταμένη σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ἐκεῖνο ποὺ προηγούμενα ἦταν *ὕπαρξη ἐξωτερικὴ πρὸς τὸν ἑαυτό του*, ἡ ὑλικὴ ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου, ἔγινε τώρα ἡ πράξη τῆς ἀλλοτρίωσης, δηλαδή, ἀλλοτρίωση μέσα ἀπὸ τὸ πούλημα. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ξεκινᾶ ἔτσι δείχνοντας ὅτι ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἀνεξαρτησία του τὴν αὐθόρμητη δραστηριότητά του κτλ. Ἀφοῦ μεταβιβάζει τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἴδια τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, δὲ μπορεῖ πιὰ νὰ καθοριστεῖ ἀπὸ τοπικὰ ἢ ἐθνικὰ *χαρακτηριστικὰ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν κάτι ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτήν*.

Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἀναπτύσσει μιὰ *κοσμοπο-*

(¹) Στὸ «Περίγραμμα τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», ποὺ γράφτηκε τὸ 1843 καὶ ἐκδόθηκε τὸ Φλεβάρη τοῦ 1844 στὰ «Γερμανογαλλικὰ χρονικά».

λ ί τ ι κ η , καθολική δραστηριότητα πού διασπᾶ κάθε περιορισμό καὶ δεσμό καὶ τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό της σὰν τὴν μ ό ν η τακτική, τὴν μ ό ν η καθολικότητα, τὸν μ ό ν ο περιορισμὸ καὶ τὸν μ ό ν ο δεσμό. Ἀλλὰ τότε, καθὼς συνεχίζει ν' ἀναπτύσσεται, ὑποχρεώνεται νὰ πετάξει τὴν ὑ π ο κ ρ ι σ ί α της καὶ νὰ βγεῖ μπροστὰ μ' ὅλο της τὸν κυνισμό. Τὸ ἐφαρμόζει αὐτό, χωρὶς νὰ πονοκεφαλιάσει οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ γιὰ ὅλες τὶς φανερὲς ἀντιθέσεις πού ὁδηγεῖ ἡ θεωρία αὐτή, ἀναπτύσσοντας μ' ἕναν περισσότερο μονοδιάστατο τρόπο — καὶ κατὰ συνέπεια περισσότερο καυστικὰ καὶ περισσότερο λογικὰ — τὴν ἰδέα τῆς ἐργασίας σὰν μοναδικῆς ο ὐ σ ί α ς τ ο ῦ π λ ο ύ τ ο υ. Δείχνει ὅτι τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς θεωρίας, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀντίληψη, εἶναι ἀ ν τ ι—ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α καὶ τελικὰ καταφέρει τὸ θανάσιμο χτύπημα κατὰ τῆς γ α ι ο π ρ ο σ ό δ ο υ—πού εἶναι ἡ τελευταία ἀτομικὴ καὶ φ υ σ ι κ ὴ μορφὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ πηγὴ πλούτου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, πού ἔγινε ἤδη ὁλοκληρωτικὰ οἰκονομικὴ καὶ εἶναι ἔτσι ἀνίκανη νὰ προτάξει ὁποιαδήποτε ἀντίσταση στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. (Σχολὴ τοῦ Ρικάρντο).

Ὄχι μόνο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο κυνικὴ ἀπὸ τὸν Σμίθ καὶ μέχρι τὸν Σαίη, Ρικάρντο Μὶλ κλπ., στὸ βαθμὸ πού οἱ συνέπειες τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς ἐμφανίστηκαν μπροστά τους περισσότερο ἐξελιγμένες καὶ ἀντιφατικές, ἀλλά, καὶ οἱ ἴδιοι αὐτοὶ οἰκονομολόγοι ἀποξενώνονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο — ἐνσυνείδητη ἀποξένωση — περισσότερο ἀπὸ τοὺς προκατόχους τους. Ἀλλὰ αὐτὸ συμβαίνει μ ό ν ο ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη τους ἀναπτύσσεται μὲ περισσότερη λογικὴ καὶ εἰλικρίνεια. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού καθιστοῦν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἐνεργητικὴ μορφή της τὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι τὸν ἄνθρωπο σὰν μιὰ μὴ ὕπαρξη καὶ οὐσία, ἡ ἀντίφαση στὴν πραγματικότητα ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στὴν ἀντιφατικὴ οὐσία πού ἀποδέχτηκαν σὰν ἀρχή τους. Ἡ παράφωνη π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α τῆς β ι ο μ η χ α ν ί α ς, ἀντὶ νὰ ἀντικρούει τὴν ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ὴ π α ρ ά φ ω ν η ἀρχή της, στὴν πραγματικότητα τὴν ἐπιβεβαιώνει. Ἡ ἀρχή τους εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς παραφωνίας.

Ἡ φυσιοκρατικὴ θεωρία τοῦ γιατροῦ Κουέσνεϋ ἀποτελεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐμποροκρατικὸ σύστημα, στὸν Ἄνταμ Σμίθ. Ἡ φ υ σ ι ο κ ρ α τ ί α εἶναι μὲ μία ἄμεση ἔννοια ἡ

οἰκονομική διάλυση τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλά εἶναι γιά τό λόγο αὐτό ἐξίσου ἡ ἄμεση *οἰκονομική μεταμόρφωση* καί ἀποκατάσταση τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς. Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι ἡ γλώσσα της δέν εἶναι πιά φεουδαρχική ἀλλά οἰκονομική. Ὅλος ὁ πλοῦτος ἀναλύεται σέ *γῆ* καί *γεωργία*. Ἡ γῆ δέν εἶναι ἀκόμα *κεφάλαιο*, εἶναι ἀκόμα ἕνας ἰδιαίτερος τρόπος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία ὑποτίθεται ὅτι βρίσκεται στή φυσική της ἰδιαιτερότητα. Ἀλλά ἡ γῆ εἶναι ἕνα καθολικό φυσικό *στοιχεῖο*, ἐνῶ τό ἐμποροκρατικό σύστημα πίστεψε ὅτι ὁ πλοῦτος ὑπῆρχε μόνο στά πολύτιμα *μέταλλα*. Τό *ἀντικείμενο* τοῦ πλούτου, ἡ ὕλη του, ἀπέκτησε ἔτσι τό μεγαλύτερο δυνατό βαθμό καθολικότητας μέσα στά *ὅρια τῆς φύσης*— στό μέτρο πού εἶναι ἄμεσα ἀντικειμενικός πλοῦτος, ἀκόμα καί σάν φύση. Εἶναι μόνο μέσα ἀπό τήν ἐργασία, μέσα ἀπό τή γεωργία πού ὑπάρχει ἡ γῆ γιά τόν *ἄνθρωπο*.

Κατά συνέπεια, ἡ ὑποκειμενική οὐσία τοῦ πλούτου εἶναι ἤδη μεταβιβασμένη στήν ἐργασία. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ γεωργία εἶναι ἡ *μόνη παραγωγική* ἐργασία. Ἔτσι ἡ ἐργασία δέν κατανοεῖται ἀκόμα στή καθολική της καί ἀφηρημένη μορφή, ἀλλά παραμένει ἀκόμα δεμένη σ' ἕνα ἰδιαίτερο *στοιχεῖο τῆς φύσης σάν ὕλη της* καί ἀναγνωρίζεται γιά τό λόγο αὐτό μόνο σάν ἕνας ἰδιαίτερος *τρόπος ὕπαρξης προσδιορισμένος ἀπό τή φύση*. Ἐξακολουθεῖ συνακόλουθα νά εἶναι μόνο μιά *συγκεκριμένη, ἰδιαίτερη* ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀκριβῶς τό προϊόν της γίνεται ἀντιληπτό σάν ἕνας συγκεκριμένος τύπος πλούτου, ὀφειλόμενος περισσότερο στή φύση παρά σ' αὐτή τήν ἴδια τήν ἐργασία. Ἐδῶ ἡ γῆ ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖται σάν μέρος τῆς φύσης πού εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἄνθρωπο, καί δέν θεωρεῖται ἀκόμα σάν κεφάλαιο, δηλαδή σάν ἕνα στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Μᾶλλον ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται σάν στοιχεῖο τῆς φύσης.

Ἀλλά ἀπό τή στιγμή πού ὁ φετιχισμός τοῦ παλιοῦ ἐξωτερικοῦ πλούτου, πού ὑπάρχει μόνο σάν ἀντικείμενο, ὑποβαθμίστηκε σ' ἕνα πολύ ἁπλό στοιχεῖο τῆς φύσης καί ἀπό τή στιγμή πού ἀναγνωρίστηκε ἡ οὐσία του — παρόλο πού πρόκειται γιά μερική καί μέ ἰδιαίτερο τρόπο ἀναγνώριση— στήν ὑποκειμενική του ὕπαρξη, ἡ ἀναγκαία πρόοδος πραγματοποιήθηκε μέ τήν ἔννοια ὅτι ἡ *καθολική φύση* τοῦ πλούτου ἀναγνωρίστηκε καί ἡ *ἐργασία*

ἐξυψώθηκε ἔτσι στὴν ἀπόλυτη — δηλαδὴ ἀφηρημένη — μορφή της πρὸς τὴν ἀ ρ χ ή. Μπορεῖ νὰ ἀντιτάξει κανεὶς στοὺς φυσιοκράτες ὅτι ἡ γ ε ω ρ γ ί α δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη — δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μόνη ἀξιόλογη ἄποψη — ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη βιομηχανία, καὶ ὅτι ἡ ο ὐ σ ί α τοῦ πλούτου εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὄχι ἕνας ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ς τύπος ἐργασίας προσδεμένος σ' ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο, μιὰ ἰδιαίτερη ἐκδήλωση τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ ἐ ρ γ α σ ί α γ ε ν ι κ ά.

Ἡ φυσιοκρατία ἀρνεῖται τὸν ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο, ἐξωτερικό, καθαρὰ ἀντικειμενικὸ πλοῦτο ἀνακηρύσσοντας τὴν ἐργασία σὰν ο ὐ σ ί α του. Ἀλλὰ γιὰ τὴ φυσιοκρατία ἡ ἐργασία εἶναι πρωταρχικὰ ἁπλῶς ἡ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ὴ ο ὐ σ ί α τῆς γαιοκτησίας (ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς ἰδιοκτησίας ποὺ ἐμφανίζεται ἱστορικὰ σὰν ὁ κυρίαρχος καὶ ἀναγνωρισμένος τύπος). Ἁπλῶς μετατρέπει τὴ γαιοκτησία σὲ ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν ο ἄ ν θ ρ ω π ο. Καταργεῖ τὸν φεουδαρχικὸ χαρακτήρα τῆς γαιοκτησίας ἀνακηρύσσοντας τὴ β ι ο μ η χ α ν ί α (γεωργία) σὰν ο ὐ σ ί α της· ἀλλὰ τοποθετεῖται κατὰ τοῦ κόσμου τῆς βιομηχανίας καὶ ἀναγνωρίζει τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα ἀνακηρύσσοντας τὴ γ ε ω ρ γ ί α σὰν μ ό ν η βιομηχανία.

Γίνεται φανερὸ ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ὴ ο ὐ σ ί α κατανοεῖται σὰν βιομηχανία ποὺ συνθέτει τὸν ἑαυτό της σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ γαιοκτησία, δηλαδὴ σὰν βιομηχανία, ἡ οὐσία αὐτὴ περιέχει μέσα της τὴν ἀντίθεση αὐτή. Γιατὶ ὅπως ἀκριβῶς ἡ βιομηχανία ἀπορροφᾶ τὴν καταργημένη γαιοκτησία, ἔτσι καὶ ἡ ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ὴ οὐσία τῆς βιομηχανίας ἀπορροφᾶ τὴν ἴδια στιγμὴ τὴν ὑποκειμενικὴ οὐσία τῆς γ α ι ο κ τ η σ ί α ς.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ γαιοκτησία εἶναι ὁ πρῶτος τύπος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀρχὴ τὴν ἀντιμετωπίζει ἱστορικὰ σὰν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — ἢ μᾶλλον, σὰν ὁ ἀπελευθερωμένος δοῦλος τῆς γαιοκτησίας — ἔτσι καὶ ἡ διαδικασία αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἐπιστημονικὴ κατανόηση τῆς ὑ π ο κ ε ι μ ε ν ι κ ῆ ς οὐσίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς· ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ἀρχικὰ μόνο σὰν γ ε ω ρ γ ι κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α, ἀλλὰ ἀργότερα παίρνει τὴ μορφὴ τῆς ἐργασίας γ ε ν ι κ ά.

Ὅλος ὁ πλοῦτος ἔγινε β ι ο μ η χ α ν ι κ ὸ ς πλοῦτος, π λ ο ῦ τ ο ς τῆς ἐργασίας, καὶ ἡ βιομηχανία εἶναι ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη ἐργασία, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἐργοστα-

σιακὸ σύστημα εἶναι ἡ τελειοποιημένη οὐσία τῆς διομηχανίας, δηλαδὴ τῆς ἐργασίας, καὶ βιομηχανικὸ κεφάλαιο ἡ ἀπόλυτα ἀναπτυγμένη ἀντικειμενικὴ μορφὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι εἶναι μόνο στὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μπορεῖ νὰ τελειοποιήσει τὴν κυριαρχία της πάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ γίνει μὲ τὴν πιὸ καθολικὴ μορφή της, μιὰ παγκόσμια ἱστορικὴ δύναμη.

ΑΤΟΜΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

Σχετικὰ μὲ τὴ σελίδα XXXIX(1). Ἀλλὰ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ μὴ ἰδιοκτησία καὶ ἰδιοκτησία εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀδιάφορη ἀντίθεση, ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ στὴν ἐνεργητικὴ της σύνδεση, τὴν ἐσωτερική της σχέση, ποὺ δὲν γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν ἀντίθεση, ὅσο δὲν κατανοεῖται σὰν ἀντίθεση μεταξὺ ἐργασίας καὶ κεφαλαίου. Στὴν ἀρχική της μορφὴ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἀκόμα καὶ χωρὶς τὴν προωθημένη ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν ἀρχαία Ρώμη, στὴν Τουρκία, κτλ. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις δὲν ἐμφανίζεται ἀκόμα σὰν κατεστημένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ἀλλὰ ἡ ἐργασία, ἡ ὑποκειμενικὴ [redacted] τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν ἄρνηση τῆς ἰδιοκτησίας, καὶ τὸ κεφάλαιο, ἀντικειμενικὴ ἐργασία σὰν ἄρνηση τῆς ἐργασίας, θεμελιώνουν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στὴν ἀναπτυγμένη της σχέση τῆς ἀντίφασης: μιὰ δυναμικὴ σχέση, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴ λύση.

Σχετικὰ μὲ τὴν ἴδια σελίδα. Τὸ ξεπέρασμα τῆς αὐτο—ἀποξένωσης ἀκολουθεῖ τὸν ἴδιο δρόμο τῆς δημιουργίας τῆς αὐτο — ἀποξένωσης. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐξετάζεται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενική της πλευρά, ἀλλὰ ἀκόμα μὲ τὴν ἐργασία σὰν οὐσία της. Ἡ μορφὴ τῆς ὕπαρξής της εἶναι ἔτσι τὸ κεφάλαιο, ποὺ πρόκειται νὰ καταργηθεῖ «σὰν τέτοιο» (Προυντόν). Ἡ ἡ ἰδιαίτερη μορφὴ τῆς ἐργασίας — ἰσοπεδωμένη

---

(1) Τὸ τμῆμα αὐτό, σελ. 100 - 115, ἀποτελοῦσε παράρτημα τῆς σελίδας XXXIX τοῦ ἀσυμπλήρωτου Δεύτερου Χειρόγραφου.

τεμαχισμένη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀνελεύθερη — θεωρεῖται σὰν πηγὴ τοῦ ἐπιζήμιου χαρακτήρα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἀποξενωμένης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὕπαρξής της. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Φουριέ, ὅπως οἱ φυσιοκράτες, θεώρησε τὴ γεωργία τουλάχιστο σὰν τὴν καλύτερη μορφὴ ἐργασίας, ἐνῶ ὁ Σαίν—Σιμὸν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνακήρυξε τὴ βιομηχανικὴ ἐργασία σὰν τὴν οὐσία τῆς ἐργασίας καὶ συνακόλουθα θέλει τὴν ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τῶν βιομηχάνων καὶ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν. Τελικὰ ὁ κομμουνισμός (¹) εἶναι ἡ θετικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, καὶ στὴν ἀρχὴ ἐμφανίζεται σὰν καθολικὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Κατανοώντας τὴ σχέση αὐτὴ στὴν καθολικότητά της, ὁ κομμουνισμὸς εἶναι:

[1] Στὴν ἀρχική του μορφὴ μόνο μιὰ γενίκευση καὶ συμπλήρωση τῆς σχέσης αὐτῆς (ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας). Σὰν τέτοια ἐμφανίζεται μὲ διπλὴ μορφή: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ κυριαρχία τῆς ὑλικῆς ἰδιοκτησίας ἁπλώνεται τόσο πολὺ ποὺ ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψει κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ κατέχεται σὰν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία· θέλει ν' ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ διάνοια κλπ., μὲ τὴ βία. Φυσική, ἄμεση κατοχὴ εἶναι ὁ μόνος λόγος τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὕπαρξης τῆς μορφῆς αὐτοῦ τοῦ κομμουνισμοῦ· ἡ κατηγορία ποὺ λέγεται ἐργάτης δὲν ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· ἡ σχέση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας παραμένει ἡ σχέση τῆς κοινότητας πρὸς τὸν κόσμο τῶν πραγμάτων. Τελικά, ἡ ἀντιπαράθεση τῆς καθολικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἀπέναντι στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἐκφράζεται μὲ κτηνώδη μορφὴ — ἀντιπαρατίθεται στὸ γάμο (ποὺ ὁμολογουμένως εἶναι μιὰ μορφὴ ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας) ἡ κοινότητα τῶν γυναικῶν, ὅπου οἱ γυναῖκες γίνονται κοινοτικὴ καὶ κοινὴ ἰδιοκτησία.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς κοινότητας γυναικῶν εἶναι τὸ ἀποκαλυπτικὸ μυστικὸ αὐτοῦ τοῦ ὁλοκληρωτικὰ πρωτόγονου καὶ ἀσυλλόγιστου ἀκόμα κομμουνισμοῦ. Ὅπως οἱ γυναῖκες, στὴν περίπτωση αὐτή, περνᾶνε ἀπὸ τὸ γάμο στὴ γενικὴ πορνεία,

---

(¹) «Κομμουνισμός» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι, βέβαια, ὁ «πρωτόγονος κομμουνισμός», τῶν οὐτοπικῶν στοχαστῶν, ὅπως τοῦ Φουριέ, τοῦ Προυντὸν καὶ τοῦ Μπαμπέφ, καὶ ἔρχεται ἀργότερα σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψη τοῦ Μάρξ γιὰ τὸν Κομμουνισμό.

ἔτσι κι ὅλος ὁ κόσμος τοῦ πλούτου — δηλαδὴ ἡ ἀντικειμενικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου — θὰ κάνει τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ ἀποκλειστικοῦ γάμου μὲ τὸν ἀτομικὸ ἰδιοκτήτη στὴ σχέση τῆς καθολικῆς πορνείας μὲ τὴν κοινότητα. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμός, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀρνεῖται τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάθε σφαίρα, εἶναι ἁπλῶς ἡ λογικὴ ἔκφραση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ εἶναι ἡ ἄρνηση αὐτή. Ὁ καθολικὸς φθόνος θεμελιώνοντας τὴν ὕπαρξή του σὰν δύναμη εἶναι ἡ κρυμμένη μορφὴ στὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἱκανοποιεῖται ἡ πλεονεξία. ἀλλὰ μ' ἕναν ἄλλο τρόπο. Ἡ σκέψη ποὺ πηγάζει μέσα ἀπὸ κάθε τι ποὺ εἶναι ἀτομικὴ ἰδιοκτησία στρέφεται τὸ λιγότερο πρὸς τὴν πλουσιότερη ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μὲ τὴ μορφὴ τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξισωτισμό· ἔτσι αὐτὰ τὰ αἰσθήματα θεμελιώνουν στὴν πραγματικότητα τὴν οὐσία τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ὁ πρωτόγονος κομμουνισμὸς εἶναι ἁπλῶς ἡ συσσώρευση τοῦ φθόνου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐξίσωση στὴ βάση ἑνὸς προδικασμένου μίνιμουμ. Ἔχει ἕνα ὁριστικὸ περιορισμένο μέτρο. Πόσο λίγο ἡ κατάργηση αὐτὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἰδιοποίηση φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἄρνηση ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου τῆς κουλτούρας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν ἀφύσικη ἁπλότητα τοῦ φτωχοῦ, ἀκαλλιέργητου ἀνθρώπου ποὺ δὲν ἔφτασε οὔτε κἂν στὸ στάδιο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε στὸ ξεπέρασμά του.

Γιὰ τὸν πρωτόγονο κομμουνισμὸ ἡ κοινότητα εἶναι ἁπλῶς μιὰ κοινότητα ἐργασίας καὶ ἰσότητας μισθῶν, ποὺ καταβάλλονται ἀπὸ τὸ κοινοτικὸ κεφάλαιο, ἀπὸ τὴν κοινότητα σὰν καθολικὸς κεφαλαιοκράτης. Ἀμφότερες οἱ πλευρὲς τῆς σχέσης ὑψώνονται σὲ μιὰ φανταστικὴ καθολικότητα—ἐργασία σὰν κατάσταση ὅπου ὅλοι ἔχουν θέση καὶ κεφάλαιο σὰν ἀναγνωρισμένη καθολικότητα καὶ δύναμη τῆς κοινότητας

Στὴ σχέση μὲ τὴ γυναίκα σὰν λεία καὶ ὑπηρέτρια τοῦ κοινοτικοῦ πόθου, ἐκφράζεται ἡ ἀπροσμέτρητη κατάπτωση μέσα στὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό του, γιατὶ τὸ μυστικὸ αὐτῆς τῆς σχέσης ἔχει τὴν ἀναμφίβολη ἀποφασιστική, ἀνοιχτὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἔκφρασή του στὴ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναίκα καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ ἄμεση φυσικὴ εἰδολογικὴ σχέση. Ἡ ἄμεση, φυσική, ἀναγκαία σχέση τῆς μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης πρὸς

τὴν ἄλλη, εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναίκα. Στὴ φυσικὴ της ειδολογικὴ σχέση, ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση εἶναι ἄμεσα ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ὅπως ἡ σχέση του πρὸς τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἄμεσα ἡ σχέση του πρὸς τὴ φύση, πρὸς τὴ δική του φυσικὴ κατάσταση.

Ἔτσι ἡ σχέση αὐτὴ ἀποκαλύπτει μὲ μιὰ αἰσθητὴ μορφή, ὑποβαθμισμένη σ' ἕνα εὐδιάκριτο γεγονός, τὴν ἔκταση στὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἔχει γίνει φύση γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἢ ἡ φύση ἀνθρώπινη οὐσία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὁλόκληρο τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει κανεὶς ἀπὸ τὸ χαρακτήρα τῆς σχέσης αὐτῆς πόσο ὁ ἄνθρωπος σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη, σὰν ἄνθρωπος, ἔγινε ὁ ἑαυτός του καὶ κατανόησε τὸν ἑαυτό του. Ἡ σχέση τοῦ ἄντρα πρὸς τὴ γυναίκα εἶναι ἡ πιὸ φυσικὴ σχέση μιᾶς ἀνθρώπινης ὕπαρξης πρὸς μιὰ ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Δείχνει, δηλαδή, σὲ ποιό βαθμὸ ἡ φυσικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γίνει ἀνθρώπινη καὶ σὲ ποιό βαθμὸ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία του ἔγινε φυσικὴ οὐσία· πόσο ἡ ἀνθρώπινη φύση του ἔγινε φύση. Δείχνει, ἐπίσης, σὲ ποιό βαθμὸ οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ἔγιναν ἀνθρώπινες ἀνάγκες καὶ κατὰ συνέπεια σὲ ποιό βαθμὸ τὸ ἄλλο ἄτομο, σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, τοῦ ἔγινε ἀνάγκη καὶ σὲ ποιά ἔκταση στὴ βαθύτερη ἀτομική του ὕπαρξη εἶναι ταυτόχρονα καὶ κοινοτικὴ ὕπαρξη.'

Ἡ πρώτη θετικὴ κατάργηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — πρωτόγονος κομμουνισμός — εἶναι ἔτσι μόνο μιὰ ἐκδήλωση τῆς χυδαιότητας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ σὰν θετικὴ κοινότητα.

(2) Κομμουνισμὸς (α) ἑνὸς ἀκόμα πολιτικοῦ χαρακτήρα, δημοκρατικὸς ἢ δεσποτικός· (β) μὲ τὴν κατάργηση τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀκόμα οὐσιαστικὰ ἀτελὴς καὶ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἀποξενωμένο ἄνθρωπο. Καὶ στὶς δυὸ μορφὲς ὁ κομμουνισμὸς γνωρίζει ἤδη τὸν ἑαυτό του σὰν τὴν ἐπανολοκλήρωση ἢ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του, σὰν τὸ ξεπέρασμα τῆς αὐτο-ἀποξένωσης τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴ θετικὴ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἢ τὴν ἀνθρώπινη φύση τῆς ἀνάγκης, ἐξακολουθεῖ νὰ κρατιέται αἰχμάλωτος καὶ μολυσμένος ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κα-

τανόησε τὴν ἔννοιά της, ἀλλὰ δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴν οὐσία της.

(3) Ὁ κομμουνισμὸς (¹) εἶναι τὸ θετικὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σὰν ἀνθρώπινη αὐτο-αποξένωση, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πραγματικὴ ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο· εἶναι ἡ πλήρης ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του, σὰν κοινωνικῆς, δηλαδὴ σὰν ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Μιᾶς ἀποκατάστασης ποὺ ἀπέκτησε συνείδηση καὶ συντελέστηκε μέσα σ' ὅλον τὸν πλοῦτο τῆς ἀνάπτυξης τῶν προηγουμένων περιόδων. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμός, σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος νατουραλισμός, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν ἀνθρωπισμό καὶ σὰν ἀπόλυτα ἀναπτυγμένος ἀνθρωπισμὸς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸν νατουραλισμό· εἶναι ἡ γνήσια ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ φύσης, καὶ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ ἀνθρώπου ἡ ἀληθινὴ ἐπίλυση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ ὄν, ἀνάμεσα στὴν ἀντικειμενοποίηση καὶ αὐτο-ἐπιβεβαίωση, ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὸ εἶδος. Αὐτὸς ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ λύση τοῦ αἰνίγματος τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ξέρει μόνος του ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ λύση.

Ὅλη ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας εἶναι κατὰ συνέπεια τόσο ἡ πραγματικὴ πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ κομμουνισμοῦ — ἡ γέννηση τῆς ἐμπειρικῆς του ὕπαρξης — ὅσο καὶ — γιὰ τὴν διαλογιζόμενη συνείδησή της — ἡ κατανόηση καὶ γνώση τῆς κίνησης τοῦ δικοῦ της γίγνεσθαι. Ἐνῶ ὁ ἄλλος κομμουνισμός, ποὺ δὲν ἔφτασε ἀκόμα στὴν ὁλοκληρωμένη ἀνάπτυξή του, ἀναζητᾶ σὲ μεμονωμένους ἱστορικοὺς τύπους, ἀντίθετους πρὸς τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, μιὰ ἱστορικὴ ἀπόδειξη δικαίωσης, μιὰ ἀπόδειξη φκιαγμένη ἀπ' ὅ,τι ἤδη ὑπάρχει, ἀποσπώντας μεμονωμένα ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ σωστή τους θέση στὴ διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης (ἕνα ξύλινο ἀλογάκι ποὺ ἰδιαίτερα ἀρέσκονται νὰ ἱππεύσουν ὁ Καμπέ, ὁ Βιλλεγκαρντέλλε, κ.ἄ.) καὶ τὰ προωθεῖ σὰν ἀποδείξεις τῆς ἱστορικῆς της γενεαλογίας. Ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ πετυχαίνει ὅλο κι ὅλο ἀπὸ τὴν ἐπίδειξη αὐτή, εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης ἀντιφάσκει μὲ τὶς διαβεβαιώσεις της, καὶ ὅτι ἂν

(¹) Ἀφοῦ συζήτησε τὴ φύση τοῦ «πρωτόγονου κομμουνισμοῦ», ὁ Μαρξ προχωρεῖ τώρα καὶ περιγράφει τὴ δική του ἔννοια γιὰ τὸν κομμουνισμό.

πράγματι ὑπῆρξε κάποτε, τότε τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρξε στὸ π α ρ ε λ θ ό ν ἀναιρεῖ τὴν ἀξίωσή του στὸ ο ὐ σ ι α σ τ ι κ ὸ ε ἶ ν α ι.

Εἶναι εὔκολο νὰ δοῦμε πόσο ἀναγκαῖο εἶναι γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα νὰ βρεῖ τὴν ἐμπειρικὴ καὶ τὴ θεωρητική του βάση στὸ κίνημα τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς, ἢ ἀκριβέστερα, στὸ κίνημα τῆς οἰκονομίας.-

Αὐτὴ ἡ ὑ λ ι κ ή, ἄμεσα α ἰ σ θ η τ ὴ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ ὑλικὴ αἰσθητὴ ἔκφραση τῆς ἀ π ο ξ ε ν ω μ έ ν η ς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ζωῆς. Ἡ κίνησή της — παραγωγὴ καὶ κατανάλωση — εἶναι ἡ αἰσθητὴ ἀποκάλυψη τῆς κίνησης ὅλης τῆς προηγούμενης παραγωγῆς, δηλαδὴ τῆς πραγμάτωσης ἢ τῆς πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θρησκεία, ἡ οἰκογένεια, τὸ κράτος, ὁ νόμος, ἡ ἠθική, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη κλπ., δὲν εἶναι παρὰ ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ι τρόποι τῆς παραγωγῆς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στεγάζονται κάτω ἀπὸ τὸ γενικό της νόμο. Τὸ θετικὸ ξεπέρασμα τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, εἶναι κατὰ συνέπεια τὸ θετικὸ ξεπέρασμα κάθε ἀποξένωσης καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴν οἰκογένεια, τὸ κράτος κλπ., στὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η, δηλαδὴ στὴν κοινωνική του ὕπαρξη.

Ἡ θρησκευτικὴ ἀποξένωση λειτουργεῖ σὰν ἀποξένωση μόνο στὴ σφαίρα τῆς σ υ ν ε ί δ η σ η ς, στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ οἰκονομικὴ ἀποξένωση σημαίνει ἀποξένωση τῆς π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ς ζ ω ῆ ς — συνακόλουθα τὸ ξεπέρασμά της περικλείνει καὶ τὶς δυὸ πλευρές. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κίνηση σὲ διαφορετικὲς χῶρες ἐξαρτιέται ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ ἂν ἡ οὐσιαστικὴ καὶ ἀ ν α γ ν ω ρ ι σ μ έ ν η ζωὴ τοῦ λαοῦ ἔχει τὴν ὕπαρξή της περισσότερο στὴ συνείδηση ἢ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, στὴν ἰδανικὴ ἢ στὴν πραγματικὴ ζωή. Ὁ κομμουνισμὸς ἀρχίζει μὲ τὸν ἀθεϊσμὸ (Ὄουεν), ἀλλὰ ὁ ἀθεϊσμὸς ἀρχικὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι κ ο μ μ ο υ ν ι σ μ ό ς· κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του εἶναι μιὰ ἀφαίρεση. Ἔτσι, στὴν ἀρχή, ἡ φιλανθρωπία τοῦ ἀθεϊσμοῦ δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη φ ι λ ο σ ο φ ι κ ὴ φιλανθρωπία, ἐνῶ ἡ φιλανθρωπία τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι αὐτόματα π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ καὶ μὲ βασικὴ κατεύθυνση πρὸς τὴ δ ρ ά σ η.

Εἴδαμε μὲ τί τρόπο, υἱοθετώντας τὸ θετικὸ ξεπέρασμα

τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ ἄνθρωπος παράγει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἑαυτό του καὶ ἄλλους ἀνθρώπους· μὲ τί τρόπο τὸ ἀντικείμενο, ποὺ εἶναι ἡ ἄμεση δραστηριότητα τῆς ἀτομικότητάς του, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ὕπαρξή του γιὰ ἄλλους ἀνθρώπους, καὶ ἡ ὕπαρξή τους γι' αὐτόν. Παρόμοια, ὡστόσο, τόσο τὸ ὑλικὸ τῆς ἐργασίας, ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος σὰν ὑποκείμενο, εἶναι τὰ σημεῖα ἐκκίνησης καθὼς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ κινήματος (καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἐκκίνησης). Ἔτσι ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας εἶναι ὁ γενικὸς χαρακτήρας ὁλόκληρου τοῦ κινήματος· ὅπως ἀκριβῶς ἡ κοινωνία ἡ ἴδια παράγει τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, ἔτσι καὶ ἡ ἴδια παράγεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Δραστηριότητα καὶ κατανάλωση, τόσο στὸ περιεχόμενό τους ὅσο καὶ στὸν τρόπο τῆς ὕπαρξής τους, εἶναι κοινωνικὴ δραστηριότητα καὶ κοινωνικὴ κατανάλωση. Ἡ ἀνθρώπινη οὐσία τῆς φύσης ὑπάρχει μόνο γιὰ τὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο. Γιατὶ μόνο στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ φύση ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο σὰν συνδετικὸς κρίκος μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, ἡ βάση τῆς ὕπαρξής του γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ τῆς δικῆς τους ὕπαρξης γι' αὐτὸν σὰν τὸ ζωτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας. Μόνο τότε εἶναι ἡ φύση ἡ βάση τῆς δικῆς του ἀνθρώπινης ἐμπειρίας. Μόνο τότε ἡ φυσικὴ του ὕπαρξη γίνεται ἡ ἀνθρώπινή του ὕπαρξη καὶ ἡ φύση ἐξανθρωπίζεται γι' αὐτόν. Ἡ κοινωνία εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ τελειοποιημένη ἑνότητα τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση, ἡ ἀληθινὴ ἐξενάσταση τῆς φύσης, ἡ πραγμάτωση τοῦ νατουραλισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς φύσης (¹).

Κοινωνικὴ δραστηριότητα καὶ κοινωνικὴ κατανάλωση μὲ κανένα τρόπο δὲν ὑπάρχει ἀποκλειστικὰ καὶ

(¹) Ἡ πορνεία εἶναι μόνο μιὰ ἰδιαίτερη ἔκφραση τῆς καθολικῆς ἐκπόρνευσης τοῦ ἐργάτη, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ πορνεία εἶναι μιὰ σχέση ποὺ περικλείει ὄχι μόνο τὸν ἐκπορνευμένο ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὸν ἐκπορνευτὴ — ποὺ ἡ ἀτιμία του εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη — στὴν κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνεται ἐπίσης καὶ ὁ κεφαλαιοκράτης. (Τὴ σημείωση αὐτὴ παρέμβαλλε ὁ Μάρξ στὸ τέλος τῆς σελίδας τοῦ χειρογράφου χωρὶς καμιὰ παραπέρα ἔνδειξη ἢ ἀναφορά).

μόνο στὴ μορφὴ μιᾶς ἄ μ ε σ η ς κοινοτικῆς δραστηριότητας καὶ μιᾶς ἄμεσης κ ο ι ν ο τ ι κ ῆ ς κατανάλωσης, ἀκόμα κι ἂν ἡ κ ο ι ν ο τ ι κ ὴ δραστηριότητα καὶ ἡ κ ο ι ν ο τ ι κ ὴ κατανάλωση, δηλαδὴ δραστηριότητα καὶ κατανάλωση ποὺ ἐκφράζουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὸν ἑαυτό τους σὲ ἄμεση π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ σ ύ ν δ ε σ η μὲ ἄλλους ἀνθρώπους, λειτουργοῦν ὁπουδήποτε, ἡ ἄ μ ε σ η αὐτὴ ἔκφραση τῆς κοινωνικότητας ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ φύση τοῦ περιεχομένου τῆς δραστηριότητας κι εἶναι ταιριαστὴ πρὸς τὴ φύση τῆς κατανάλωσης.

Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα εἶμαι δραστήριος στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, κλπ. — μιὰ δραστηριότητα ποὺ σπάνια εἶμαι ἱκανὸς νὰ ἐκτελέσω σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — ἐξακολουθῶ νὰ παραμένω κ ο ι ν ω ν ι κ ὰ δραστήριος, γιατὶ εἶμαι δραστήριος σὰν ἄ ν θ ρ ω π ο ς. Δὲν εἶναι μόνο τὸ ὑλικὸ τῆς δραστηριότητάς μου — συμπεριλαμβανομένης ἀκόμα καὶ τῆς γλώσσας μὲ τὴν ὁποία ὁ στοχαστὴς εἶναι δραστήριος — ποὺ μοῦ δίνεται σὰν κοινωνικὸ προϊόν. Ἡ δ ι κ ή μ ο υ ὕπαρξη εἶναι μιὰ κοινωνικὴ δραστηριότητα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἐκεῖνα ποὺ δημιουργῶ ἐγὼ γιὰ τὸν ἑαυτό μου τὰ δημιουργῶ γιὰ τὴν κοινωνία, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι ἐνεργῶ σὰν κοινωνικὴ ὕπαρξη.

Ἡ κ α θ ο λ ι κ ή μου συνείδηση εἶναι μόνο ἡ θ ε ω ρ η τ ι κ ὴ μορφὴ αὐτοῦ ποὺ ἡ ζ ω ν τ α ν ὴ μορφὴ εἶναι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ κοινότητα — κοινωνία — ἐνῶ σήμερα κ α θ ο λ ι κ ὴ συνείδηση εἶναι μιὰ ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ καὶ σὰν ἀφαίρεση βρίσκεται σὲ ἐχθρικὴ ἀντίθεση πρὸς τὴν πραγματικὴ ζωή. Ἔτσι ἡ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α τῆς καθολικῆς μου συνείδησης — σὰν δραστηριότητα — εἶναι ἡ θ ε ω ρ η τ ι κ ή μου ὕπαρξη σὰν κοινωνικοῦ ὄντος.

Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀποφύγουμε νὰ προσδιορίσουμε ξανὰ τὴν «κοινωνία» σὰν μιὰ ἀφαίρεση ἀντίκρυ στὸ ἄτομο. Τὸ ἄτομο ε ἶ ν α ι ἡ κ ο ι ν ω ν ι κ ὴ ὕ π α ρ ξ η. Ἡ ζωτική του ἔκφραση — ἀκόμα κι ὅταν δὲν ἐμφανίζεται στὴν ἄμεση μορφὴ μιᾶς κ ο ι ν ο τ ι κ ῆ ς ἔκφρασης, ἀντιληπτὴ σὲ συνεργασία μὲ ἄλλους ἀνθρώπους — εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ ἔκφραση καὶ μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ς ζ ω ῆ ς. Ἡ ἀτομικὴ καὶ εἰδολογικὴ ζωὴ δὲν εἶναι δυὸ ξ ε χ ω ρ ι σ τ ὰ π ρ ά γ μ α τ α, ὅσο κι ἂν — πράγμα ποὺ ἀναγκαστικὰ συμβαίνει — ὁ τρόπος τῆς ὕπαρξης τῆς ἀτομικῆς ζωῆς εἶναι ἕνας περισσότερο ἰ δ ι α ί τ ε ρ ο ς ἢ ἕνας περισσότερο γ ε ν ι κ ό ς τρό-

πος τῆς εἰδολογικῆς ζωῆς, ἢ ἡ εἰδολογικὴ ζωὴ μιὰ περισσότερο ἰδιαίτερη ἢ περισσότερο γενικὴ ἀτομικὴ ζωή.

Ὅπως ὁ εἰδολογικὰ συνειδητὸς ἄνθρωπος ἐπιβεβαιώνει τὴν πραγματική του κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ἁπλὰ καὶ μόνο ἐπαναλαμβάνει στὴ σκέψη τὴν πραγματική του ὕπαρξη, ἀντίστροφα, ἡ εἰδολογικὴ ὕπαρξη ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό της στὴν εἰδολογικὴ συνείδηση καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτό της στὴν καθολικότητά της, σὰν σκεπτόμενη ὕπαρξη.

Ὁ ἄνθρωπος, ὅσο κι ἂν γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα μοναδικὸ ἄτομο — καὶ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἰδιομορφία ποὺ τὸν κάνει ἄτομο καὶ μιὰ πραγματικὴ ἀτομικὴ κοινοτικὴ ὕπαρξη — εἶναι ταυτόχρονα μιὰ ὁλότητα, ἡ ἰδανικὴ ὁλότητα ἢ ὑποκειμενικὴ ὕπαρξη τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἀποκτηθεῖσα σκέψη καὶ πεῖρα της. Τὸ ἄτομο ὑπάρχει ἐπίσης μέσα στὴν πραγματικότητα σὰν ἐκπροσώπηση τοῦ πραγματικοῦ νοῦ τῆς κοινωνικῆς ὕπαρξης καὶ σὰν ἥλιος τῶν ἀνθρώπινων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σκέψη καὶ ὕπαρξη εἶναι ξέχωρα, ἀλλὰ ταυτόχρονα βρίσκονται σὲ ἑνότητα μεταξύ τους.

Ὁ θάνατος ἐμφανίζεται σὰν σκληρὴ νίκη τοῦ εἴδους πάνω στὸ ἰδιαίτερο ἄτομο, καὶ φαινομενικὰ ἀναιρεῖ τὴν ἑνότητά τους. Ἀλλὰ τὸ ἰδιαίτερο ἄτομο εἶναι μόνο μιὰ ἰδιαίτερη εἰδολογικὴ ὕπαρξη, καὶ [illegible] θνητό.

(4) Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι μόνο ἡ αἰσθητὴ ἔκφραση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀντικειμενικὸς γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ταυτόχρονα γίνεται ξένο καὶ μὴ ἀνθρώπινο ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅτι ἡ ἔκφραση τῆς ζωῆς του εἶναι ἡ ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς του, καὶ ὅτι ἡ πραγμάτωσή του εἶναι μιὰ ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας, μιὰ ἀλλοτριωμένη πραγματικότητα, ἔτσι καὶ τὸ θετικὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, δηλαδὴ τῆς αἰσθητῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ ἀνθρώπινης ζωῆς, τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπινων ἔργων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, δὲν θὰ πρέπει νὰ κατανοηθοῦν μόνο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἄμεσης, μονόπλευρης, κατανάλωσης τῆς κατοχῆς, τοῦ ἔχειν.

Ὁ ἄνθρωπος ἰδιοποιεῖται ὁλόκληρη τὴν οὐσία του μ' ἕ-

ναν ὁλοκληρωμένο τρόπο, σὰν ὁλοκληρωμένος ἄνθρωπος. Ὅλες οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις του πρὸς τὸν κόσμο — ὅραση, ἀκοή, συναίσθημα, ἐπιθυμία, δραστηριότητα, ἀγάπη — κοντολογῆς ὅλα τὰ ὄργανα τῆς ἀτομικότητάς του, ὅπως τὰ ὄργανα ποὺ ἔχουν ἄμεσα κοινοτικὴ μορφή, εἶναι στὸ ἀντικειμενικό τους πλησίασμα, ἢ στὸ πλησίασμά τους πρὸς τὸ ἀντικείμενο, ἡ ἰδιοποίηση τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Αὐτὴ ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας, τὸ πλησίασμα τῶν ὀργάνων τῆς ἀτομικότητας πρὸς τὸ ἀντικείμενο, εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας (¹). Εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἀποτελεσματικότητα καὶ ὁ ἀνθρώπινος πόνος, γιατὶ ὁ αἰτιολογημένος ἀνθρώπινος πόνος εἶναι μιὰ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία μᾶς ἔκανε τόσο ἀνόητους καὶ μονομερεῖς, ποὺ ἕνα ἀντικείμενο εἶναι δικό μας ὅταν τὸ ἔχουμε ἐμεῖς, ὅταν ὑπάρχει γιὰ μᾶς σὰν κεφάλαιο ἢ ὅταν εἶναι ἄμεσα φαγώσιμο, πόσιμο, κατοικήσιμο κλπ., κοντολογῆς ὅταν χρησιμοποιεῖται κατὰ κάποιο τρόπο, παρόλο ποὺ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀντιλαμβάνεται ὅλες αὐτὲς τὶς ἄμεσες ἐνσαρκώσεις τῆς κατοχῆς μόνο σὰν μέσο ζωῆς· καὶ ἡ ζωὴ ποὺ ὑπηρετοῦν εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἐργασία καὶ κεφαλαιοποίηση.

Ἔτσι, ὅλες οἱ φυσικὲς καὶ νοητικὲς αἰσθήσεις ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὴν ἁπλὴ ἀλλοτρίωση ὅλων αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων — ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ ἔχειν. Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ ὑποβιβαστεῖ σ' αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη ἀθλιότητα γιὰ νὰ γίνει ἱκανὴ νὰ γεννήσει ὅλο τὸν ἐσωτερικό της πλοῦτο. (Σχετικὰ μὲ τὸ ἔχειν βλέπε Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα» (²).

Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι κατὰ συνέπεια ἡ πλήρης χειραφέτηση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων καὶ ἰδιοτήτων· ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς χειραφέτησης οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ἰδιότητες ἔγιναν

(¹) Εἶναι ἔτσι τόσο πολύπτυχη, ὅσο καὶ οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας καὶ τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

(²) Ἄρθρο τοῦ Μωϋσῆ Ἔς στὰ «Εἰκοσιένα φύλλα», μὲ τὸν τίτλο «Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἔχειν», Ζυρίχη 1843.

ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ε ς, ὑποκειμενικὰ ὅσο καὶ ἀντικειμενικά. Τὸ μάτι ἔγινε ἀνθρώπινο μάτι, ὅπως τὸ ἀντικείμενό του ἔγινε ἕνα κοινωνικό, ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο ἀντικείμενο, φτιαγμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ α ἰ - σθήσεις λοιπὸν ἔγιναν θ ε ω ρ η τ ι κ ὲ ς στὴν ἄμεση πρακτική τους. Σχετίζονται πρὸς τὸ π ρ ά γ μ α γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πράγμα, τὸ πράγμα ὅμως εἶναι μιὰ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε - ν ι κ ὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η σχέση πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀντίστροφα. Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἔχασαν ἔτσι τὴν ἐ γ ω ι σ τ ι κ ή τους φύση, καὶ ἡ φύση ἔχασε τὴ μόνη της χ ρ η σ ι μ ό τ η τ α μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ χρήση της ἔγινε ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η χρήση.

Παρόμοια, οἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ἱκανοποίηση ἄλλων ἀνθρώπων ἔγιναν ἡ δ ι κ ή μου ἰδιοποίηση. Ξέχωρα ἀπὸ τὰ ἄμεσα αὐτὰ ὄργανα, τὰ κ ο ι ν ω ν ι κ ὰ ὄργανα ἀποκτοῦν ἔτσι κοινωνικὴ μ ο ρ φ ή· γιὰ παράδειγμα, ἡ δραστηριότητα σὲ ἄμεση συνεργασία μὲ ἄλλους κλπ. ἔγινε ὄργανο τῆς ζ ω τ ι κ ῆ ς μ ο υ ἔ κ φ ρ α σ η ς καὶ ἕνας τρόπος τῆς ἰδιοποίησης τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ζωῆς.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο μάτι συλλαμβάνει πράγματα μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο μὴ ἀνθρώπινο μάτι, τὸ ἀνθρώπινο αὐτὶ μ' ἕναν διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἄξεστο αὐτί, κλπ.

Γιὰ νὰ συνοψίσουμε: μόνο ὅταν τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο ἀντικείμενο ἢ ἀντικειμενικὸς ἄνθρωπος, μόνο τότε ὁ ἄνθρωπος δὲν χάνει τὸν ἑαυτό του μέσα στὸ ἀντικείμενο αὐτό. Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ὅταν γίνεται κ ο ι ν ω ν ι κ ὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος γίνει κοινωνικὴ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό του, ὅπως ἡ κοινωνία γίνεται γι' αὐτὸν μιὰ ὕπαρξη μέσα στὸ ἀντικείμενο αὐτό.

Ἔτσι, ἐξετάζοντας μιὰ πλευρά, βλέπουμε ὅτι μόνο ὅταν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα γίνει ἡ καθολικὴ πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνία, ὅταν γίνει ἀνθρώπινη πραγματικότητα καὶ συνακόλουθα ἡ πραγματικότητα τῶν δ ι κ ῶ ν του οὐσιαστικῶν δυνάμεων, μόνο τότε ὅλα τὰ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν α γίνονται γι' αὐτὸν ἡ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ί η σ η τ ο ῦ ἑ α υ τ ο ῦ τ ο υ, ἀντικείμενα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν καὶ πραγματώνουν τὴν ἀτομικότητά του, τὰ ἀντικείμενά του, δηλαδὴ α ὐ τ ὸ ς ὁ ἴ δ ι ο ς γίνεται τὸ ἀντικείμενο. Ὁ

τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἀντικείμενα γίνονται δικά του ἐξαρτιέται ἀπὸ τὴ *φύση* τοῦ *ἀντικειμένου* καὶ τὴ φύση τῶν *οὐσιαστικῶν δυνάμεων* ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ *ἀντικείμενα*. Γιατὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ *προσδιοριστικότητα* αὐτῆς τῆς σχέσης ποὺ θεμελιώνει τὸν ἰδιαίτερο, *πραγματικὸ* τρόπο τῆς ἐπιβεβαίωσης. Ἕνα ἀντικείμενο εἶναι διαφορετικὸ γιὰ τὸ *μάτι* ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιὰ τὸ *αὐτί*, καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦ ματιοῦ *εἶναι* διαφορετικὸ ἀπ' τοῦ *αὐτιοῦ*. Ἡ ἰδιομορφία κάθε οὐσιαστικῆς δύναμης εἶναι ἀκριβῶς ἡ *ἰδιόμορφη οὐσία* της καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ὁ ἰδιόμορφος ἐπίσης τρόπος τῆς ἀντικειμενοποίησής της, τῆς *ἀντικειμενικά, πραγματικῆς*, ζωντανῆς *ὕπαρξής* της. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ἐπιβεβαιώνεται στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο ὄχι μόνο μὲ τὴ σκέψη, ἀλλὰ μὲ ὅλες τὶς αἰσθήσεις.

Ἐξετάζοντας τὴν ἄλλη πλευρά, ἂς πάρουμε τὸ θέμα ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ὄψη: μόνο ἡ μουσικὴ μπορεῖ νὰ ξυπνήσει τὴ μουσικὴ αἴσθηση στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ὡραία μουσικὴ δὲν προκαλεῖ *καμιὰ* αἴσθηση σ' αὐτὸν ποὺ δὲν ἔχει μουσικὴ καλλιέργεια. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενό μου μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἐπιβεβαίωση μιᾶς τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεών μου,δηλαδὴ μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μένα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ οὐσιαστική μου δύναμη ὑπάρχει γιὰ μένα σὰν ὑποκειμενικὴ ἰδιότητα (αὐτὸ γιατὶ ἡ αἴσθηση ἑνὸς ἀντικειμένου γιὰ μένα ἐκτείνεται μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ ἐκτείνεται ἡ αἴσθησή *μου*; ἔχει αἴσθηση μόνο γιὰ τὴν αἴσθηση ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ ἀντικείμενο αὐτό). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, οἱ *αἰσθήσεις* τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου εἶναι *διαφορετικὲς* ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ μὴ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου.

Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀποκάλυψη τοῦ πλούτου τῆς ἀνθρώπινης φύσης μπορεῖ ὁ πλοῦτος τῆς ὑποκειμενικῆς *ἀνθρώπινης* εὐαισθησίας — ἕνα μουσικὸ αὐτί, ἕνα μάτι γιὰ τὴν ὀμορφιὰ τῆς μορφῆς, κοντολογῆς *αἰσθήσεις* ἱκανὲς γιὰ ἀνθρώπινη εὐχαρίστηση — εἴτε νὰ καλλιεργηθεῖ εἴτε νὰ δημιουργηθεῖ. Γιατὶ ὄχι μόνο οἱ πέντε αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ λεγόμενες πνευματικὲς αἰσθήσεις, οἱ πρακτικὲς αἰσθήσεις (θέληση, ἀγάπη κλπ.) μὲ μιὰ λέξη, ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση, ἡ ἀνθρωπιὰ τῶν αἰσθήσεων — ὅλες αὐτὲς ἐμφανίζονται μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῶν ἀντικειμένων *τους*, μέσα ἀπὸ τὴν *ἐξανθρωπισμένη* φύση. Ἡ *καλλιέργεια* τῶν

πέντε αἰσθήσεων εἶναι τὸ ἔργο ὅλης τῆς ἱστορίας ποὺ προηγήθηκε. Ἡ α ἴ σ θ η σ η ποὺ εἶναι αἰχμάλωτη μιᾶς ὠμῆς πρακτικῆς ἀνάγκης ἔχει μόνο μιὰ περιορισμένη ἔννοια. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πεθαίνει ἀπὸ τὴν πείνα ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ τῆς τροφῆς δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει μόνο ἡ ἀφηρημένη μορφή της· θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ ὑπάρχει στὴν ὠμότερη μορφή της. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ποῦμε σὲ τί διαφέρει ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διατροφῆς ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν ζ ώ ω ν. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι φορτωμένος μὲ στενοχώριες καὶ ἀνάγκες δὲ μπορεῖ νὰ ν ι ώ σ ε ι τίποτα τὸ ὡραῖο· ὁ ἔμπορος τῶν ὀρυκτῶν βλέπει μόνο τὴν ἐμπορικὴ ἀξία καὶ ὄχι τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ἰδιόμορφη φύση τῶν ὀρυκτῶν· τοῦ λείπει ἡ ὀρυκτολογικὴ αἴσθηση. Ἔτσι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, κάτω ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ καθὼς καὶ πρακτικὴ ἄποψη, εἶναι ἀπαραίτητη, τόσο γιὰ νὰ κάνει τὶς α ἰ σ θ ή σ ε ι ς τοῦ ἀνθρώπου ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ε ς, ὅσο καὶ γιὰ νὰ δημιουργήσει μιὰ κατάλληλη ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η α ἴ σ θ η σ η γιὰ ὅλον τὸν πλοῦτο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης.

Ὅπως στὰ πρωταρχικά της στάδια, ἡ κοινωνία παρουσιάζεται, μὲ ὅλα τὰ ὑλικὰ γιὰ τὴν π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ὴ αὐτὴ ἀ ν ά π τ υ ξ η μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς καὶ τοῦ πλούτου καὶ τῆς φτώχειας της — ὑλικὸ καὶ πνευματικὸ πλοῦτο καὶ φτώχεια — ἔτσι καὶ ἡ κοινωνία ποὺ ἔχει φτάσει σὲ ὁλοκληρωμένη ἀνάπτυξη παράγει τὸν ἄνθρωπο μὲ ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς ὕπαρξής του, τον πλούσιο ἄνθρωπο, που εἶναι β α θ ι α κ α ὶ ἄ φ θ ο ν α π ρ ο ι κ ι σ μ έ ν ο ς μ ὲ ὅ λ ε ς τ ὶ ς α ἰ σ θ ή σ ε ι ς, σὰν σταθερή της πραγματικότητα.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ ὑποκειμενικότητα καὶ ἡ ἀντικειμενικότητα, ἡ πνευματικότητα καὶ ἡ ὑλικότητα, δραστηριότητα καὶ παθητικότητα, χάνουν τὸν ἀντιθετικό τους χαρακτήρα καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὴν ὕπαρξή τους σὰν τέτοια ἀντίθεση, μόνο μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο. Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ἡ λύση τῶν ἴδιων τῶν θ ε ω ρ η τ ι κ ῶ ν ἀντιθέσεων εἶναι δυνατὴ μ ό ν ο μ ὲ π ρ α κ τ ι κ ὸ τρόπο, μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἐνεργητικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Νὰ δοῦμε ἀκόμα ὅτι ἡ λύση τους γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι κατὰ κανένα τρόπο μόνο πρόβλημα τῆς γνώσης, ἀλλὰ ἕνα π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ πρόβλημα ζωῆς, ἕνα πρόβλημα ποὺ ἡ φ ι λ ο σ ο φ ί α στάθηκε ἀνίκανη νὰ λύσει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἀντιμετώπισε σὰν κ α θ α ρ ὰ θεωρητικὸ πρόβλημα.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε πὼς μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἡ ἱστορία τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη τῆς βιομηχανίας ἀναπτύχθηκε, εἶναι τὸ ἀνοιχτὸ βιβλίο τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ψυχολογία τοῦ ἀνθρώπου παρούσα σὲ ἀπτὴ μορφή. Μέχρι τώρα ἡ ἱστορία αὐτὴ δὲν κατανοήθηκε στὴ σχέση της μὲ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ ὀφελιμιστικὴ ἄποψη· γιατὶ ὁ ἄνθρωπος, κινούμενος μέσα στὸ βασίλειο τῆς ἀποξένωσης, ἦταν ἱκανὸς νὰ συλλάβει μόνο τὴ γενικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου — τὴ θρησκεία ἢ τὴν ἱστορία μὲ τὴν ἀφηρημένη καὶ καθολικὴ μορφὴ τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης, τῆς φιλολογίας, κλπ. — σὰν τὴν πραγματικότητα τῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ σὰν τὴν εἰδολογικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν καθημερινή, ὑλικὴ βιομηχανία (ποὺ μπορεῖ εὔκολα νὰ θεωρηθεῖ σὰν μέρος τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀνάπτυξης, ὅπως ἡ ἴδια αὐτὴ γενικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἰδιαίτερο μέρος τῆς βιομηχανίας, ἀφοῦ ὅλη ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα μέχρι τώρα ἦταν ἡ ἐργασία, δηλαδὴ βιομηχανία, αὐτο-ἀποξενωμένη δραστηριότητα, βρίσκουμε τὸν ἑαυτό μας ἀντιμέτωπο μὲ τὶς ἀντικειμενοποιημένες δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, στὴ μορφὴ τῶν αἰσθητῶν, ἀλλότριων, χρήσιμων ἀντικειμένων, στὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης. Μιὰ ψυχολογία γιὰ τὴν ὁποία τὸ βιβλίο αὐτὸ τῆς ἱστορίας, τὸ πιὸ ἀπτὸ καὶ προσιτὸ μέρος τῆς ἱστορίας, εἶναι κλειστό, ποτὲ δὲ μπορεῖ νὰ γίνει μιὰ πραγματικὴ ἐπιστήμη μ' ἕνα γνήσιο περιεχόμενο. Τί θὰ μπορούσαμε, ἀλήθεια, νὰ σκεφτοῦμε, γιὰ μιὰ ἐπιστήμη ποὺ μὲ κομψότητα ἀποσύρεται ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ περιοχὴ τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καὶ δὲν κατορθώνει νὰ αἰσθανθεῖ τὴ δική της ἀνεπάρκεια, ἀκόμα κι ἂν ἕνας τόσο ἐκτεταμένος πλοῦτος τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας δὲν τῆς λέει ἴσως τίποτα περισσότερο ἀπ' αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ σὲ μιὰ λέξη — «ἀνάγκη», «κοινὴ ἀνάγκη»;

Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ὑπῆρξαν ἐξαιρετικὰ δραστήριες καὶ συγκέντρωσαν ἕναν ὄγκο ὑλικοῦ ποὺ συνεχῶς αὐξάνεται. Ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία παρέμεινε ξένη πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὅπως οἱ τελευταῖες παρέμειναν ξένες πρὸς τὴν πρώτη. Ἡ στιγμιαία ἕνωσή τους ἦταν μόνο μιὰ αὐταπάτη. Ἡ θέληση ὑπῆρχε, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρ-

χαν τὰ μέσα. Ἀκόμα καὶ ἡ ἱστοριογραφία μόνο περιστασιακὰ προσέχει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ποὺ τὴ βλέπει νὰ συνεισφέρει στὴ διαφώτιση, στὸν ὠφελιμισμὸ καὶ σὲ μερικὲς μεγάλες ἀνακαλύψεις. Ἀλλὰ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔχει παρέμβει καὶ μεταμορφώσει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ προετοίμασε τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ὅσο κι ἂν τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὁλοκληρώσει τὴ διαδικασία τῆς ἀπανθρωποποίησης.

Ἡ βιομηχανία εἶναι ἡ πραγματικὴ ἱστορικὴ σχέση τῆς φύσης, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἂν λοιπὸν γίνει ἀντιληπτὴ σὰν *ἐξωτερικὴ* ἀποκάλυψη τῶν *οὐσιαστικῶν δυνάμεων* τοῦ ἀνθρώπου, μπορεῖ ἐπίσης νὰ κατανοηθεῖ καὶ ἡ *ἀνθρώπινη* οὐσία τῆς φύσης ἢ ἡ *φυσικὴ* οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Συνακόλουθα ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θὰ χάσει τὸν ἀφηρημένο ὑλικό, ἢ μᾶλλον ἰδεαλιστικὸ προσανατολισμὸ καὶ θὰ γίνει ἡ βάση μιᾶς *ἀνθρώπινης* ἐπιστήμης, ὅπως ἔγινε ἤδη — μολονότι μὲ μιὰ ἀποξενωμένη μορφὴ — ἡ βάση τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἡ ἰδέα *μιᾶς* βάσης γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μιᾶς ἄλλης γιὰ τὴν *ἐπιστήμη*, εἶναι ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της ἕνα ψέμα. Ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία — στὴν πράξη τῆς δημιουργίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας — εἶναι ἡ *ἀληθινὴ* φύση τοῦ ἀνθρώπου· κατὰ συνέπεια ἡ φύση κάνοντας τὴν ἐμφάνισή της μέσα ἀπὸ τὴ βιομηχανία, μολονότι μὲ μιὰ *ἀποξενωμένη* μορφή, εἶναι ἀληθινὴ *ἀνθρωπολογικὴ* φύση.

Ἡ *αἰσθητὴ νόηση* (βλέπε Φόυερμπαχ), πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάση ὅλης τῆς ἐπιστήμης. Μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση στὴ διπλὴ μορφὴ τῆς *αἰσθητῆς* συνείδησης καὶ τῆς *αἰσθητῆς* ἀνάγκης — δηλαδὴ μόνο ὅταν ἡ ἐπιστήμη ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ φύση — εἶναι *πραγματικὴ* ἐπιστήμη. Ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ προετοιμασία, μιὰ ἐξέλιξη, γιὰ νὰ γίνει ὁ «ἄνθρωπος» τὸ ἀντικείμενο τῆς *αἰσθητῆς* συνείδησης καὶ οἱ ἀνάγκες τοῦ «ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπου» νὰ γίνουν (αἰσθητὲς) ἀνάγκες. Ἡ ἱστορία ἡ ἴδια εἶναι ἕνα *πραγματικὸ* μέρος τῆς *φυσικῆς ἱστορίας* καὶ τῆς φύσης ποὺ γίνεται ἄνθρωπος. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη θ' ἀντικαταστήσει μὲ τὸν καιρὸ τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου ὅπως ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου θ' ἀντικαταστήσει τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη: θὰ ὑπάρξει *μιὰ μόνο* ἐπιστήμη.

῾Ο ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης· γιατὶ ἡ ἄμεση α ἰ σ θ η τ ὴ φ ύ σ η γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι, ἄμεσα, ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόηση (μιὰ ταυτόσημη ἔκφραση) μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἄ λ λ ο υ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι παρὼν μὲ τὴν αἰσθητή του ἀμεσότητα. ῾Η δική του αἰσθητὴ νόηση ὑπάρχει μόνο σὰν ἀνθρώπινη αἰσθητὴ νόηση γι' αὐτὸν μέσα ἀπὸ τὸν ἄ λ λ ο ν ἄνθρωπο. ᾿Αλλὰ ἡ φύση εἶναι τὸ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς ἐ π ι σ τ ή μ η ς τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ. Τὸ πρῶτο ἀντικείμενο τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ φύση, ἡ αἰσθητὴ νόηση· καὶ οἱ ἰδιαίτερες αἰσθητὲς ἀνθρώπινες δυνάμεις, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μποροῦν νὰ βροῦν ἀντικειμενικὴ πραγμάτωση μόνο στὰ φ υ σ ι κ ὰ ἀντικείμενα, μποροῦν νὰ βροῦν τὴν αὐτογνωσία μόνο στὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης γενικά. Τὸ στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς σκέψης, τὸ στοιχεῖο τῆς ζωτικῆς ἔκφρασης τῆς σκέψης — ἡ γλώσσα — εἶναι αἰσθητὴ φύση. ῾Η κ ο ι ν ω ν ι κ ὴ πραγματικότητα τῆς φύσης καὶ ἡ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η φυσικὴ ἐπιστήμη, ἢ ἡ φ υ σ ι κ ὴ ἐ π ι σ τ ή μ η τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ, εἶναι ταυτόσημες ἐκφράσεις.

Μποροῦμε νὰ δοῦμε μὲ τί τρόπο ὁ π λ ο ύ σ ι ο ς ἄνθρωπος καὶ ὁ πλοῦτος τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ἀνάγκης παίρνουν τὴ θέση τοῦ π λ ο ύ τ ο υ καὶ τῆς φ τ ώ χ ε ι α ς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. ῾Ο π λ ο ύ σ ι ο ς ἄνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα ὁ ἄνθρωπος ποὺ β ρ ί σ κ ε τ α ι σ τ ὴ ν ἀ ν ά γ κ η μιᾶς συνολικῆς ζωτικῆς ἀνθρώπινης ἔκφρασης· εἶναι ὁ ἄνθρωπος στὸν ὁποῖο ἡ δική του πραγμάτωση ὑπάρχει σὰν ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, σὰν ἀ ν ά γ κ η. Στὴν κατάσταση τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὄχι μόνο ὁ π λ ο ῦ τ ο ς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ ἀ θ λ ι ό τ η τ ά του ἀποκτοῦν μιὰ ἀνθρώπινη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ κοινωνικὴ σημασία. ῾Η ἀθλιότητα εἶναι ὁ παθητικὸς δεσμὸς ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ δοκιμάσει τὸν μεγαλύτερό του πλοῦτο — τὸν ἄ λ λ ο ἄνθρωπο — σὰν ἀνάγκη. ῾Η κυριαρχία τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας μέσα μου, ἡ αἰσθητὴ ἔκρηξη τῆς οὐσιαστικῆς μου δραστηριότητας, εἶναι τὸ π ά θ ο ς, ποὺ ἐδῶ μεταβάλλεται σὲ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α τῆς ὕπαρξής μου.

(5) Ἕνα ὂν βλέπει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀνεξάρτητο μόνο ὅταν στέκεται στὰ δικά του πόδια, καὶ στέκεται στὰ δικά του πόδια μόνο ὅταν ὀφείλει τὴν ὕ π α ρ ξ η του στὸν ἑαυτό του. Ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὸ ἔλεος ἑνὸς ἄλλου ἀνθρώπου, θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του σὰν ἐξαρτημένη ὕπαρξη. ᾿Αλλὰ ζῶ ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ ἔλεος κάποιου

ἄλλου, ὅταν τοῦ ὀφείλω ὄχι μόνο τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς μου, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴ δημιουργία της, ἂν αὐτὸς εἶναι ἡ πηγή τῆς ζωῆς μου. Ἡ ζωή μου εἶναι ἀναγκαστικὰ θεμελιωμένη ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της ἂν δὲν εἶναι δική μου δημιουργία. Ἔτσι, ἡ δημιουργία εἶναι μιὰ ἰδέα ποὺ δύσκολα ἐξορκίζεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ συνείδηση. Αὐτὴ ἡ συνείδηση εἶναι ἀνίκανη νὰ κατανοήσει τὴν αὐτο-παρεμβαλόμενη ὕπαρξη τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφοῦ μιὰ τέτοια ὕπαρξη ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ κάθε καταφανὴ ἀπόδειξη τῆς πρακτικῆς ζωῆς.

Ἡ δημιουργία τῆς γῆς, δέχτηκε ἕνα βαρὺ χτύπημα ἀπὸ τὴ γεωγονία, δηλαδὴ ἀπ' τὴν ἐπιστήμη ποὺ περιγράφει τὸ σχηματισμὸ τῆς γῆς, τὴν ἐμφάνισή της σὰν στερεὸ σῶμα, σὰν μιὰ διαδικασία αὐτο-γένεσης. Ἡ αὐθόρμητη γένεση (¹) εἶναι ἡ μόνη πρακτικὴ ἀντίκρουση τῆς θεωρίας τῆς δημιουργίας.

Εἶναι εὔκολο νὰ ποῦμε σ' ἕνα μεμονωμένο ἄτομο αὐτὸ ποὺ εἶχε πεῖ ὁ Ἀριστοτέλης: Γεννήθηκες ἀπὸ τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μητέρα σου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ζευγάρωμα δυὸ ἀνθρώπινων ὑπάρξεων, ποὺ εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη εἰδολογικὴ πράξη, παρήγαγε στὸ πρόσωπό σου μιὰ ἀκόμα ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἐπίσης τὴν ὕπαρξή του στὸν ἄνθρωπο μὲ μιὰ φυσικὴ ἔννοια. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ προσέχεις μόνο τὴ μιὰ πλευρά, στὴν ἀτελεύτητη πρόοδο ποὺ σὲ ὁδηγεῖ στὴν ἐρώτηση: «Ποιός γέννησε τὸν πατέρα μου, τὸν παπποῦ μου κλπ.;». Πρέπει ἐπίσης νὰ θυμᾶσαι τὴν κυκλικὴ κίνηση, ποὺ εἶναι αἰσθητὰ ἀντιληπτὴ στὴν πρόοδο αὐτὴ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του στὴν πράξη τῆς γέννησης κι ἔτσι παραμένει πάντοτε τὸ ὑποκείμενο. Ἀλλὰ θ' ἀπαντήσεις: Σοῦ παραχωρῶ αὐτὴ τὴν κυκλικὴ κίνηση, ἀλλὰ κι ἐσὺ ἐπίσης πρέπει νὰ μοῦ παραχωρήσεις τὸ δικαίωμα νὰ προχωρήσω στὴν ἐρώτηση: Ποιός γέννησε τὸν πρῶτο ἄνθρωπο, καὶ τὴ φύση γενικά; Ἡ μόνη ἀπάντηση ποὺ μπορῶ νὰ δόσω: Ἡ ἐρώτησή σου εἶναι ἀπὸ μόνη της προϊὸν ἀφαίρεσης. Ρώτησε τὸν ἑαυτό σου πῶς ἔφτασες στὴν ἐρώτηση αὐτή. Ρώτησε τὸν ἑαυτό σου ἂν ἡ ἐρώτησή σου δὲν ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ ἀδυνατῶ ν' ἀπαντήσω ἐπειδὴ βρίσκεται σὲ λανθασμένο δρόμο. Ρώ-

(¹) Ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ τὴ διατύπωση: GENERATIO AEQUIVOCA.

τησε τὸν ἑαυτό σου ἂν ἡ πρόοδος αὐτὴ ὑπάρχει σὰν τέτοια γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψη.

Ἂν ρωτᾶς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἀποχωρίζεσαι ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ὑποθέτεις τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο σὰν μὴ ὑπάρχοντα καὶ θέλεις ἀπὸ μένα νὰ σοῦ ἀποδείξω ὅτι ὑπάρχουν. Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι: ἐγκατέλειψε τὴν ἀφαίρεσή σου καὶ τότε θὰ ἐγκαταλείψεις τὴν ἐρώτησή σου. Ἀλλὰ ἂν θέλεις νὰ ἐπιμείνεις στὴν ἀφαίρεσή σου, τότε νὰ ἐπιμείνεις σταθερά, κι ἂν ὑποθέτεις σὰν ἀνύπαρκτα τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση, τότε νὰ ὑποθέσεις σὰν ἀνύπαρκτο καὶ τὸν ἑαυτό σου, γιατὶ κι ἐσὺ ἐπίσης εἶσαι φύση καὶ ἄνθρωπος. Μὴ σκέφτεσαι καὶ μὴ μοῦ κάνεις ἐρωτήσεις, γιατὶ μόλις σκέφτεσαι καὶ ρωτᾶς, ἡ ἀφαίρεσή σου ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἢ μήπως εἶσαι τόσο ἐγωιστὴς ποὺ ὑποθέτεις ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα κι ἐσὺ ἐξακολουθεῖς νὰ θέλεις νὰ ὑπάρχεις;

Μπορεῖ ν' ἀποκριθεῖς: Δὲ θέλω νὰ ὑποθέσω τὴν ἀνυπαρξία τῆς φύσης, κλπ. Τὸ μόνο ποὺ ρωτῶ εἶναι ἀπὸ ποῦ προῆρθε, ὅπως μπορῶ νὰ ρωτήσω τὸν ἀνατόμο γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἱστῶν κλπ.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γιὰ τὸν σοσιαλιστὴ ὅλο αὐτὸ ποὺ ὀνομάζεται παγκόσμια ἱστορία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐργασία καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἔχει τὴν ἀπτὴ καὶ ἀμετάτρεπτη ἀπόδειξη τῆς αὐτο-μεσολαβητικῆς γέννησής του, τῆς διαδικασίας τῆς ἐμφάνισής του. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ οὐσιαστικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἡ ὕπαρξη τῆς φύσης γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τῆς φύσης σὰν ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἔγινε πρακτικὰ καὶ αἰσθητὰ νοητή, τὸ ζήτημα τῆς ἀλλότριας ὕπαρξης, μιᾶς ὕπαρξης πάνω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο — ἕνα ζήτημα ποὺ συνεπάγεται μιὰ ἀποδοχὴ τῆς μη πραγματικότητας τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου — ἔγινε ἀδύνατο στὴν πράξη.

Ὁ ἀθεϊσμός, σὰν ἄρνηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητας (τῆς μὴ πραγματικότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης), δὲν ἔχει πιὰ κανένα νόημα, γιατὶ ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβεβαιώσει μὲ τὴν ἄρνηση αὐτὴ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἀναζητᾶ πιὰ μιὰ τέτοια παρακαμπτήριο μέθοδο. Ὁ σοσιαλισμὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὴ θ ε ω ρ η τ ι κ ὴ κ α ὶ π ρ α κ τ ι κ ὴ α ἰ σ θ η τ ὴ σ υ ν ε ί δ η σ η τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης σὰν οὐσιαστικῶν πραγμάτων. Ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι μιὰ θετικὴ ἀνθρώπινη ἀ τ ο μ ι κ ὴ σ υ ν ε ί δ η σ η, ὄχι πιὰ μιὰ ἀτομικὴ συνείδηση ποὺ κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς θρησκείας· ὅπως ἀκριβῶς ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ζ ω ὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θετικὴ καὶ δὲν κερδήθηκε μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μέσα ἀπὸ τὸν κομμουνισμό. Ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἡ πράξη ποὺ προβάλλει σὰν ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης καὶ συνακόλουθα εἶναι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ φάση, ἀναγκαία γιὰ τὴν ἑπόμενη περίοδο τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης στὴ χειραφέτηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Ὁ κ ο μ μ ο υ ν ι σ μ ὸ ς εἶναι ὁ ἀναγκαῖος τύπος καὶ τὸ δυναμικὸ πιστεύω τοῦ ἄμεσου μέλλοντος, ἀλλὰ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι ἀφεαυτοῦ του ὁ σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης — ἡ μορφὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας (¹).

Ἀνάγκη, παραγωγὴ καὶ καταμερισμὸς ἐργασίας

Εἴδαμε τί σημασία ἔχει ὁ π λ ο ῦ τ ο ς τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, στὴν προϋπόθεση τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ συνακόλουθα τι σημασία ἔχει ἕνας ν έ ο ς τ ρ ό π ο ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς καὶ ἕνα ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο παραγωγῆς. Μιὰ καινούργια ἐπιβεβαίωση τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν δυνάμεων καὶ ἕνας καινούργιος ἐμπλουτισμὸς τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς φύσης. Κάτω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ἡ σημασία τους ἀντιστρέφεται. Κάθε ἄτομο μηχανεύεται τὴ δημιουργία μιᾶς ν έ α ς ἀνάγκης γιὰ τὸν ἄλλο, μὲ σκοπὸ νὰ τὸν ὑποχρεώσει νὰ κάνει μιὰ νέα θυσία, τοποθετώντας τον σὲ μιὰ νέα ἐξάρτηση καὶ δελεάζοντάς τον σ' ἕνα νέο εἶδος ἀ π ό λ α υ σ η ς καὶ κατ' ἀκολουθία

(¹) Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς πρότασης δὲν εἶναι καθαρό. Ὁ κομμουνισμὸς «σὰν τέτοιος» ὁρισμένες φορὲς τὸ παίρνεις σὰ ν' ἀναφέρεται στον «πρωτόγονο κομμουνισμό», ποὺ συζητήθηκε νωρίτερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ ἑρμηνευτεῖ σὰ νὰ σημαίνει ὅτι ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι τὸ τελικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλὰ μὲ τὴ σειρά του θ' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα πλουσιότερο καὶ ὑψηλότερο στάδιο.

παρασέρνοντάς τον στὴν οἰκονομικὴ καταστροφή. Ὁ καθένας προσπαθεῖ νὰ καθιερώσει σὲ βάρος τοῦ ἄλλου μιὰ ἀλλότρια δύναμη, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πετύχει ἔτσι τὴν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν του ἐγωιστικῶν ἀναγκῶν. Μὲ τὴν πληθώρα τῶν ἀντικειμένων μεγαλώνει τὸ βασίλειο τῶν ἀλλότριων δυνάμεων πρὸς τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποκείμενος καὶ κάθε νέο προϊὸν εἶναι μιὰ νέα δ υ ν α τ ό τ η τ α ἀμοιβαίας ἀπάτης καὶ ἀμοιβαίας διαρπαγῆς.

Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀκόμα φτωχότερος σὰν ἄνθρωπος καὶ χρειάζεται ὅλο καὶ περισσότερο χ ρ ή μ α τ α, ἂν πρόκειται νὰ πετύχει νὰ κυριαρχήσει πάνω στὴν ἐχθρικὴ ὕπαρξη. Ἡ δύναμη ποὺ ἔχει τὸ χ ρ ῆ μ α του πέφτει σὲ ἀντίστροφη ἀναλογία πρὸς τὸν ὄγκο τῆς παραγωγῆς, δηλαδὴ μεγαλώνει ἡ ἀνάγκη του καθὼς ἡ δ ύ ν α μ η τοῦ χρήματος αὐξάνεται. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὸ χρῆμα εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ πραγματικὴ ἀνάγκη ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ σύγχρονο οἰκονομικὸ σύστημα καὶ ἡ μόνη ἀνάγκη ποὺ μὲ τὴ σειρά του δημιουργεῖ. Ἡ π ο σ ό τ η τ α τοῦ χρήματος γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο ἡ μοναδικὴ του σ η μ α ν τ ι κ ή ἰδιότητα. Ὅπως ὑποβαθμίζει τὸ κάθε τι στὴ δική του μορφὴ ἀφαίρεσης, ἔτσι ὑποβαθμίζεται καὶ τὸ ἴδιο στὴν πορεία τῆς δικῆς του κίνησης πρὸς κάτι π ο σ ο τ ι κ ό. Ἡ ἔλλειψη μ έ τ ρ ο υ καὶ ἡ ἀ κ ρ ά τ ε ι α γίνονται τὸ ἀληθινό του ἐπίπεδο. Ὑποκειμενικὰ αὐτὸ ἐκδηλώνεται ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ἀναγκῶν γίνεται ὁ ἐ φ ε υ ρ ε τ ι κ ὸ ς καὶ ὁ παντοτεινὸς ὑ π ο λ ο γ ι σ τ ι κ ὸ ς δοῦλος στὶς ἀπάνθρωπες, ἐκλεπτυσμένες, ἀφύσικες καὶ φ α ν τ α σ τ ι κ έ ς ὀρέξεις — γιατὶ ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ξέρει πῶς νὰ μεταμορφώσει τὴν πρωτόγονη ἀνάγκη σὲ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ἀνάγκη. Ὁ ἰ δ ε α λ ι σ μ ό ς της εἶναι ἡ φ α ν τ α σ ί α, ἡ ἰ δ ι ο τ ρ ο π ί α καὶ ἡ μ α ν ί α. Κανένας εὐνοῦχος δὲν κολακεύει τὸν ἄρχοντά του μὲ περισσότερη χαμέρπεια καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ περισσότερο ἀναίσχυντους τρόπους νὰ ξυπνήσει τὴν κοιμισμένη ἱκανότητά του γιὰ εὐχαρίστηση, προκειμένου νὰ κερδίσει μιὰ λαθραία χάρη γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀπ' ὅση ὁ εὐνοῦχος τῆς βιομηχανίας, ὁ βιομήχανος, προκειμένου νὰ κρυφοκερδίσει μερικὲς δεκάρες ἢ νὰ ξαφρίσει τὴν τσέπη τοῦ πολυαγαπημένου γείτονά του.

Κάθε προϊὸν εἶναι ἕνα δόλωμα γιὰ νὰ ξεγελάσει τὴν οὐσία τοῦ ἄλλου — τὸ χρῆμα του. Κάθε πραγματικὴ ἢ πραγματοποιήσιμη ἀνάγκη εἶναι μιὰ ἀδυναμία ποὺ θὰ προσπαθήσει νὰ τὴν τραβήξει ὅπως ἡ κόλλα τὴ μύγα. Καθολικὴ ἐκ-

μετάλλευση τῆς κοινοτικῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὅπως κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνεπάρκειες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἕνας δεσμὸς μὲ τὸν οὐρανό, ἕνας δρόμος ποὺ ὁδηγεῖ τὸν κληρικὸ στὴν καρδιά του, ἔτσι κάθε ἀνάγκη εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ πλησιάσεις τὸ γείτονα μὲ ἀπατηλὴ φιλία καὶ νὰ τοῦ πεῖς: «Ἀγαπητὲ φίλε, μπορῶ νὰ δόσω ὅ,τι χρειάζεσαι, ἀλλὰ ξέρεις τοὺς ὅρους. Ξέρεις ποιά μελάνη πρέπει νὰ χρησιμοποιήσεις γιὰ νὰ δεσμευτεῖς ἀπέναντί μου μὲ τὴν ὑπογραφή σου. Θὰ σὲ ἐξαπατήσω ἐνῶ θὰ σοῦ παρέχω τὴν ἱκανοποίηση». Τοποθετεῖ τὸν ἑαυτό του στὴ διάθεση τῶν πιὸ ἄχαρων φαντασιώσεων τοῦ γείτονά του, μαυλίζει τὶς ἀνάγκες του, τοῦ διεγείρει ἀρρωστημένες ὀρέξεις καὶ ρίχνεται σὲ κάθε ἀδυναμία του ἔτσι ποὺ ν' ἀξιώσει μετὰ τὸ χρῆμα γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ κοπίασε νὰ τοῦ προσφέρει.

Αὐτὴ ἡ ἀποξένωση ἐκδηλώνεται ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐκλεπτισμὸς τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους παράγει ἕναν κτηνώδη ἐκφυλισμὸ καὶ μιὰ ἀπόλυτα ὠμὴ καὶ ἀφηρημένη ἀπλούστευση τῆς ἀνάγκης· ἢ μᾶλλον, ἀναπαράγει ἁπλῶς τὸν ἑαυτό της μὲ τὴν ἀντίθετη ἔννοιά του. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ καθαρὸ ἀέρα παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἐργάτη. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ στὴ ζωὴ τῆς σπηλιᾶς, ἀλλὰ ἡ σπηλιὰ εἶναι τώρα μολυσμένη ἀπὸ τὴν πνικτικὴ ἀναθυμίαση καὶ τὴ μιασματικὴ ἀνάσα τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπιπρόσθετα, ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο δικαίωμα νὰ ζήσει μέσα στὴ σπηλιὰ αὐτή, γιατὶ ἡ σπηλιὰ εἶναι ξένη, εἶναι μιὰ αλλότρια δύναμη γι' αὐτόν, μιὰ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ τὴ χάσει ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ καὶ νὰ βρεθεῖ στὸ δρόμο ἂν δὲν καταφέρει νὰ πληρώσει τὸ ἐνοίκιό του. Πρέπει, πράγματι, νὰ π λ η ρ ώ σ ε ι γι' αὐτὸ τὸ νεκροφυλάκιο. Μιὰ κατοικία στὸ φ ῶ ς, ποὺ ὁ Προμηθέας τοῦ Αἰσχύλου τὴν περιγράφει σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα δῶρα ποὺ μ' αὐτὰ μεταμορφώθηκαν οἱ ἄγριοι σὲ ἀνθρώπους, παύει νὰ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐργάτη. Φῶς, ἀέρας, κλπ. — ἡ πιὸ ἁπλὴ ζωικὴ καθαριότητα — παύει νὰ εἶναι ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ β ρ ω μ ι ά — αὐτὴ ἡ μόλυνση καὶ σήψη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὀχετὸς (ἡ λέξη αὐτὴ νὰ κατανοηθεῖ στὴν κυριολεξία της) τοῦ πολιτισμοῦ — γίνεται στοιχεῖο ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ καθολικὴ ἀ φ ύ σ ι κ η ἐγκατάλειψη, ἡ σαπισμένη φύση, γίνεται στοιχεῖο ζωῆς γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Καμιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε μὲ τὴν ἀνθρώπινη, οὔτε μὲ τὴν ἀ π ά ν θ ρ ω π η μορφή τους, δηλαδὴ οὔτε κὰν μὲ τὴ ζώώδη μορ-

φή τους. Οἱ πιὸ ἄξεστοι, βάναυσοι τρόποι (καὶ ἐ ρ γ α λ ε ῖ α) τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας ἐπανεμφανίζονται· γιὰ παράδειγμα, ὁ ποδόμυλος ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι δοῦλοι ἔγινε τρόπος παραγωγῆς καὶ τρόπος ὕπαρξης πολλῶν Ἄγγλων ἐργατῶν. Δὲν εἶναι μόνο οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες ποὺ λείπουν στὸν ἄνθρωπο — ἀκόμα καὶ ζ ω ώ δ ε ι ς ἀνάγκες του παύουν νὰ ὑπάρχουν. Ὁ Ἰρλανδὸς ἔχει ἀπομείνει μὲ μιὰ μόνο ἀνάγκη — τὴν ἀνάγκη νὰ φ ά ε ι, νὰ φάει π α τ ά τ ε ς, σ ά π ι ε ς π α τ ά τ ε ς, τὸ χειρότερο εἶδος τῆς πατάτας.

Ἀλλὰ στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία ἔχουν ἤδη καὶ λ ί γ η Ἰρλανδία σὲ κάθε βιομηχανική τους πόλη. Ὁ ἄγριος καὶ τὸ ζῶο ἔχουν τουλάχιστο τὴν ἀνάγκη νὰ κυνηγήσουν, νὰ κινηθοῦν κλπ., τὴν ἀνάγκη τῆς συντροφικότητας. Οἱ μηχανὲς καὶ ἡ ἐργασία ἁπλοποιοῦνται γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ μετατρέψουν ἀνθρώπινες ὑπάρξεις ποὺ βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀνάπτυξή τους, ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀνώριμες, ποὺ εἶναι παιδιὰ ἀκόμα, σὲ ἐργάτες· ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης μετατρέπεται σὲ ἐγκαταλειμμένο παιδί. Ἡ μηχανὴ προσαρμόζεται στὴν ἀ δ υ ν α μ ί α τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ νὰ μετατρέψει τὸν ἀ δ ύ ν α τ ο ἄνθρωπο σὲ μηχανή.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους δημιουργεῖ ἔλλειψη ἀναγκῶν καὶ μέσων, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο (καὶ ἀπὸ τὸν κεφαλαιοκράτη — ὅταν ἀναφερόμαστε στοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, ἐννοοῦμε γενικὰ τοὺς ἐμπειρικοὺς ἐπιχειρηματίες ποὺ εἶναι ἡ ἐ π ι σ τ η μ ο ν ι κ ὴ ἔκφραση καὶ ὕπαρξη τῶν πρώτων) μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

(1) Περιορίζοντας τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη στὰ πιὸ στοιχειώδη καὶ ἀναγκαῖα ἐπίπεδα τῆς συντήρησης τῆς φυσικῆς του ὕπαρξης καὶ περιορίζοντας τὴ δραστηριότητά του στὴν πιὸ ἀφηρημένη μηχανικὴ κίνηση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος δηλώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλες ἀνάγκες, εἴτε στὴ σφαίρα τῆς δραστηριότητας ἀναφέρονται αὐτές, εἴτε στὴ σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Γιατὶ ἀκόμα καὶ τὸ εἶδος α ὐ τ ὸ τῆς ζωῆς, ὁ οἰκονομολόγος τὸ ἀποκαλεῖ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ζωὴ καὶ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ὕπαρξη.

(2) Παίρνοντας σὰν ἐπίπεδο τοῦ ἐργάτη — τὸ κ α θ ο λ ι κ ὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἰσχύει στὴ μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων — τ ὴ χ ε ι ρ ό τ ε ρ η δ υ ν α τ ὴ κ α-

τ ά σ τ α σ η ἀ π ο σ τ έ ρ η σ η ς ποὺ μπορεῖ νὰ γνωρίσει ἡ ζωὴ (ὕπαρξη). Μετατρέπει τὸν ἐργάτη σὲ μιὰ ὕπαρξη χωρὶς ἀνάγκη καὶ αἰσθήσεις. Μετατρέπει τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐργάτη σὲ καθαρὴ ἀφαίρεση ἀπὸ κάθε δραστηριότητα. Ἔτσι κάθε π ο λ υ τ έ λ ε ι α ποὺ μπορεῖ ν' ἀπολαμβάνει ὁ ἐργάτης εἶναι κατακριτέα, καὶ κάθε τι ποὺ πηγαίνει πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη ἀνάγκη — εἴτε στὴ μορφὴ τῆς παθητικῆς ἱκανοποίησης, εἴτε στὴ μορφὴ τῆς δραστήριας ἔκφρασης — ἐμφανίζεται μπροστά του σὰν πολυτέλεια. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη τοῦ π λ ο ύ τ ο υ εἶναι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς ἄρνησης, τῆς πείνας, τῆς, ἀ π ο τ α μ ί ε υ σ η ς ποὺ φτάνει ὣς τὸ σημεῖο ν' ἀ π ο τ α μ ι ε ύ ε ι τὴν ἀνάγκη του γιὰ καθαρὸ ἀέρα, ἢ γιὰ φυσικὴ ἄ σ κ η σ η. Αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη τῶν θαυμάτων τῆς βιομηχανίας εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀ σ κ η τ ι σ μ ο ῦ, καὶ τὸ πραγματικό της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἀ σ κ η τ ὴ ς ποὺ εἶναι ἁ ρ π α κ τ ι κ ὸ ς καὶ φιλάργυρος καὶ ὁ ἀ σ κ η τ ὴ ς ποὺ εἶναι π α ρ α γ ω γ ι κ ὸ ς δοῦλος. Τὸ ἠθικό της ἰδανικὸ εἶναι ὁ ἐ ρ γ ά τ η ς ποὺ τοποθετεῖ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς μισθούς του σὲ ἀ π ο τ α μ ι ε ύ σ ε ι ς καὶ ἀνακάλυψε μάλιστα καὶ μιὰ τ έ χ ν η πρόθυμη νὰ ἐξυψώσει αὐτὴ τὴν εὐχάριστη μικρὴ ἰδέα καὶ νὰ παρουσιάσει μιὰ συγκινητικὴ παραλλαγή της στὴ σκηνή. Ἔτσι ἡ πολιτικὴ οἰκονομία εἶναι — μ' ὅλη τὴν κοσμική της καὶ ἐπιδεικτικὴ ἐμφάνιση — μιὰ πραγματικὴ ἠθικὴ ἐπιστήμη, ἡ πιὸ ἠθικὴ ἐπιστήμη. Ἡ αὐταπάρνηση, ἡ ἄρνηση τῆς ζωῆς καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, εἶναι τὸ πρωταρχικό της δόγμα. Ὅσο λιγότερο τρῶς, πίνεις, ἀγοράζῃς βιβλία, πηγαίνεις στὸ θέατρο, στὸ χορό, στὴν μπυραρία, ὅσο λιγότερο ἀγαπᾶς, σκέφτεσαι, γενικεύεις, τραγουδᾶς, ζωγραφίζεις, κτλ., τόσο περισσότερο ἀποταμιεύεις καὶ τόσο μεγαλύτερος, θὰ γίνει αὐτὸς ὁ θησαυρὸς ποὺ δὲ μποροῦν νὰ τὸν καταναλώσουν οὔτε ὁ σκῶρος, οὔτε τὰ σκουλήκια — τὸ κ ε φ ά λ α ι ό σου.

Ὅσο λιγότερο εἶσαι ἐσὺ ὁ ἴδιος, τόσο λιγότερη εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ δίνεις τὴ ζωή σου, ὅσο περισσότερα ἔ χ ε ι ς τόσο περισσότερο ἀ λ ο τ ρ ι ώ ν ε τ α ι ἡ ζωή σου καὶ τόσο περισσότερο ἀποθηκεύεις τὴν ἀποξενωμένη σου ζωή. Κάθε τι ποὺ ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος, παίρνει ἀπὸ σένα σὲ ζωὴ καὶ ἀνθρωπιά, σοῦ τὸ ἀποδίδει μὲ τὴ μορφὴ χ ρ ή μ α τ ο ς καὶ π λ ο ύ τ ο υ. Καὶ κάθε τι ποὺ εἶσαι ἀνίκανος νὰ κάνεις, τὸ χρῆμα σου θὰ τ' ἀναλάβει νὰ τὰ βγάλει

πέρα: μπορεῖ νὰ φάει, νὰ πιεῖ, νὰ χορέψει, νὰ πάει στὸ θέατρο, μπορεῖ νὰ ἰδιοποιηθεῖ τέχνη, μάθηση, ἱστορικὰ περίεργα, πολιτικὴ δύναμη, μπορεῖ νὰ ταξιδέψει, εἶναι ἱ κ α ν ὸ νὰ κάνει ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα γιὰ σένα: Μπορεῖ ν' ἀγοράσει κάθε τι' εἶναι γνήσιος π λ ο ῦ τ ο ς, γνήσια ἱ κ α ν ό τ η τ α. Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτά, τό μόνο ποὺ τοῦ ἀ ρ έ σ ε ι εἶναι νὰ δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του, ν' ἀγοράζει τὸν ἑαυτό του, γιατὶ στὸ κάτω - κάτω κάθε τι ἄλλο εἶναι ὑπηρέτης του. Ὅταν ἔχω τὸν ἀφέντη, ἔχω τὸν ὑπηρέτη καὶ δὲν ἔχω ἀνάγκη ἀπὸ τὸν ὑπηρέτη του. Ἔτσι, ὅλα τὰ πάθη και ὅλη ἡ δραστηριότητα βρίσκονται μέσα στὴν π λ ε ο ν ε ξ ί α. Ὁ ἐργάτης ἐπιτρέπεται νὰ ἔχει τόσα ὅσα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ζήσει καὶ τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ζήσει μόνο γιὰ νὰ ἔχει.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δημιουργήθηκε μιὰ διαμάχη στὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ μιὰ σχολὴ (Λωντερντάλε, Μάλθους, κ.ἄ.) υἱοθετεῖ τὴν πολυτέλεια καὶ ἀπορρίπτει μὲ ἀγανάκτηση τὴ λιτότητα. Ἡ ἄλλη σχολὴ (Σαίη, Ρικάρντο κ.ἄ.) υἱοθετεῖ τὴ λιτότητα καὶ ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὴν πολυτέλεια. Ἡ πρώτη παραδέχεται ὅτι τάσσεται μὲ τὴν πολυτέλεια γιὰ νὰ παράγει ἐ ρ γ α σ ί α. Δηλαδὴ ἀπόλυτη λιτότητα. Ἡ δεύτερη παραδέχεται ὅτι τάσσεται μὲ τὴ λιτότητα γιὰ νὰ παράγει π λ ο ῦ τ ο, δηλαδὴ πολυτέλεια. Ἡ πρώτη κατέχεται ἀπὸ τὴ ρ ο μ α ν τ ι κ ὴ ἰδέα ὅτι ὁ πλούσιος δὲν πρέπει νὰ καταναλώνει ἀπὸ πλεονεξία καὶ μόνο. Ἔρχεται ἐπίσης σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς νόμους της ὅταν προωθεῖ τὴν ἰδέα τῆς σ π α τ ά λ η ς σὰν ἄμεσο μέσο πλουτισμοῦ. Ἡ ἄλλη πλευρὰ ἐμφανίζει ζωηρὰ καὶ λεπτομερειακὰ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ πείσει ὅτι μὲ τὴ σπατάλη μειώνουμε ἀντὶ ν' αὐξάνουμε τὰ ὑ π ά ρ χ ον τ ά μας. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς τελευταίας ἀρνοῦνται ὑποκριτικὰ νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἡ παραγωγὴ ρυθμίζεται ἀπὸ τὴν ἰδιοτροπία καὶ τὸ γοῦστο' ξεχνοῦν τὶς «ἐκλεπτισμένες ἀνάγκες», ξεχνοῦν ὅτι χωρὶς κατανάλωση δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παραγωγή. Ξεχνοῦν ὅτι μὲ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἡ παραγωγὴ ἐπεκτείνεται ἀναπόφευκτα καὶ ἀποκτᾶ περισσότερη πολυτέλεια. Ξεχνοῦν ὅτι εἶναι ἡ χρήση ποὺ καθορίζει τὴν ἀξία ἑνὸς πράγματος καὶ ὅτι εἶναι ἡ μόδα ποὺ καθορίζει τὴ χρήση. Θέλουν βέβαια νὰ παραχθοῦν «χρήσιμα πράγματα» ἀλλὰ ξεχνοῦν ὅτι ἡ παραγωγὴ τόσων πολλῶν χρήσιμων πραγμάτων παράγει ἐπίσης καὶ πολλοὺς ἄ χ ρ η σ τ ο υ ς ἀνθρώπους. Ἀμφότερες οἱ πλευρὲς ξεχνοῦν ὅτι σπατάλη καὶ λιτότητα, πολυτέλεια καὶ στέρηση, πλοῦτος καὶ φτώχεια εἶναι ἴσα.

Καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶσαι φειδωλὸς μόνο στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἄμεσων αἰσθήσεων, ὅπως εἶναι τὸ φαγητό, κτλ. Πρέπει ἐπίσης νὰ εἶσαι προσεκτικὸς στὴ συμμετοχή σου σὲ ὑποθέσεις γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, δείχνοντας συμπάθεια ἐμπιστοσύνη κτλ., ἂν θέλεις νὰ εἶσαι οἰκονόμος καὶ ἂν θέλεις ν' ἀποφύγεις τὴν καταστροφή σου ἀπὸ αὐταπάτες.

Πρέπει νὰ κάνεις κάθε τι ποὺ εἶναι δικό σου πρόσφορο στὴν ἐξαγορά, δηλαδὴ χρήσιμο. Θὰ ρωτοῦσα τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο: πειθαρχῶ στοὺς οἰκονομικοὺς νόμους ἂν κάνω χρήματα πουλώντας τὸ σῶμα μου στὴν ἐπιθυμία κάποιου ἄλλου (στὴ Γαλλία οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ὀνομάζουν τὴν πορνεία τῶν γυναικῶν τους καὶ τῶν κοριτσιῶν τους ἑνδέκατη ἐργάσιμη ὥρα, ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀλήθεια), ἢ ἂν πουλήσω τὸ φίλο μου στοὺς Μαροκινοὺς (¹) (τὸ ἄμεσο πούλημα ἀνθρώπων στὴ μορφὴ ἐμπορίου στρατευσίμων κτλ., συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς πολιτισμένες χῶρες); Ἡ ἀπάντησή του θὰ εἶναι: οἱ πράξεις σου δὲν παραβαίνουν τοὺς νόμους μου, ἀλλὰ θὰ μποροῦσες νὰ διαπιστώσεις τί ἔχουν νὰ ποῦν γι' αὐτὸ ἡ Ἐξαδέλφη Ἠθικὴ καὶ ἡ Ἐξαδέλφη Θρησκεία· ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία τῆς *πολιτικῆς μου οἰκονομίας* δὲν ἔχουν καμιὰ ἀντίρρηση νὰ κάνεις, ἀλλά... Ἀλλὰ ποιὸν θὰ πρέπει νὰ πιστέψω, λοιπόν; Τὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἢ τὴν ἠθική; Ἡ ἠθικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ *κέρδος*, ἐργασία καὶ λιτότητα, ἐγκράτεια — κι ὡστόσο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὑπόσχεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀνάγκες μου. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία τῆς ἠθικῆς εἶναι ὁ πλοῦτος μιᾶς καλῆς συνείδησης, ἀρετῆς, κτλ. Ἀλλὰ πῶς μπορῶ νὰ εἶμαι ἐνάρετος ἂν δὲν ὑπάρχω; Καὶ πῶς μπορῶ νὰ ἔχω μιὰ καλὴ συνείδηση ἂν δὲν ἔχω ἐπίγνωση γιὰ κάθε τί;

Εἶναι μέσα στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀποξένωσης ὅτι κάθε τομέας μοῦ ἐπιβάλλει ἕνα διαφορετικὸ καὶ ἀντίθετο μέτρο, ἄλλο μέτρο γιὰ τὴν ἠθική, ἄλλο γιὰ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία, κ.ο.κ. Αὐτὸ συμβαίνει γιατὶ καθένας ἀπ' τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη ἀποξένωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ καθένας συγκεντρώνεται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη περιοχὴ ἀποξενωμένης οὐσιαστικῆς δραστηριότητας· ὁ καθένας σχετίζεται μ' ἕναν ἀποξενωμένο τρόπο πρὸς τὸν ἄλλο... Ἔτσι ὁ Μ. Σεβαλιὲ κατηγορεῖ τὸν Ρικάρντο ὅτι ἀποχωρίζεται τὴν ἠθική. Ἀλλὰ ὁ Ρικάρντο ἀφήνει τὴν πολιτικὴ οἰκονομία νὰ μιλή-

---

(¹) Ὑπῆρχαν χριστιανοὶ δοῦλοι στὸ Μαρόκο ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα

σει τὴ δική της γλώσσα. Ἂν ἡ γλώσσα αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ γλώσσα τῆς ἠθικῆς σ' αὐτὸ δὲ φταίει ὁ Ρικάρντο. Ὁ Σεβαλιὲ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία στὸ βαθμὸ ποὺ ἠθικολογεῖ ἀλλὰ πραγματικὰ καὶ ἀναγκαστικὰ ἀποχωρίζεται ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στὸ βαθμὸ ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία. Ἡ σχέση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν ἠθικὴ εἶναι εἴτε αὐθαίρετη καὶ πιθανή, δηλαδὴ οὔτε ἑδραιωμένη, οὔτε ἐπιστημονική, μιὰ προσποίηση, ἢ εἶναι οὐσιαστικὴ καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ σχεση τῶν οἰκονομικῶν νόμων πρὸς τὴν ἠθική. Ἂν μιὰ τέτοια σχέση δὲν ὑπάρχει, ἢ ἂν τὸ ἀντίθετο εἶναι μᾶλλον ἡ περίπτωση, μπορεῖ ὁ Ρικάρντο νὰ κάνει τίποτα πάνω σ' αὐτό; Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς εἶναι μόνο φαινομενική. Εἶναι ἀντίθεση καὶ ταυτόχρονα δὲν εἶναι ἀντίθεση. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ἁπλὰ καὶ μόνο ἐκφράζει τοὺς ἠθικοὺς νόμους μὲ τὸ δικό της τρόπο.

Ἡ ἀπουσία τῶν ἀναγκῶν σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι πιὸ ἐντυπωσιακὰ φανερὴ στὴ θεωρία της γιὰ τὸν πληθυσμό. Ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι. Ἀκόμα καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ἀνθρώπου εἶναι καθαρὴ πολυτέλεια. Ἂν, λοιπόν, ὁ ἐργάτης εἶναι «ἠθικὸς» θὰ εἶναι φειδωλὸς στὴν ἀναδημιουργία. (Ὁ Μίλλ εἰσηγεῖται δημόσιους ἐπαίνους, γι' αὐτοὺς ποὺ δείχνουν ἐγκράτεια στὰ σεξουαλικὰ ζητήματα καὶ μομφὲς γι' αὐτοὺς ποὺ ἁμαρτάνουν ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ στειρότητα τοῦ γάμου... Δὲν εἶναι αὐτὸ ἡ ἠθική, τὸ δόγμα, τοῦ ἀσκητισμοῦ;).(1) Ἡ παραγωγὴ ἀνθρώπων ἐμφανίζεται σὰν δημόσια καταστροφή.

Ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ παραγωγὴ γιὰ τὸν πλούσιο ἀποκαλύπτεται στὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸν φτωχό. Στὴν κορυφὴ ἐκδηλώνεται πάντοτε μ' ἕναν ἐκλεπτυσμένο, καλυμμένο, διφορούμενο τρόπο, σὰν μιὰ αὐταπάτη. Στὴ βάση ἐκδηλώνεται μ' ἕναν τραχύ, ἄμεσο καὶ ἀπροκάλυπτο τρόπο σὰν μιὰ πραγματικότητα. Ἡ ἄξεστη ἀνάγκη τοῦ ἐργάτη εἶναι πολὺ μεγαλύτερη πηγὴ κέρδους ἀπὸ τὴν ἐκλεπτυσμένη ἀνάγκη τοῦ πλουσίου. Τὰ ὑπόγεια διαμερίσματα στὸ Λονδίνο ἀποφέρουν περισσότερα στοὺς ἰδιοκτῆτες ἀπ' ὅ,τι τὰ παλάτια, δηλαδὴ ἀποτελοῦν μεγαλύτερο πλοῦτο γιὰ τὸν πλούσιο καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, μεγαλύτερο κοινωνικὸ πλοῦτο.

---

(1) Τζαίημς Μίλλ, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας», σελ. [illegible].

Ἡ βιομηχανία κερδοσκοπεῖ μὲ τὸν ἐκλεπτυσμὸ τῶν ἀναγκῶν, ὅπως κερδοσκοπεῖ καὶ μὲ τὸν π ρ ω τ ο γ ο ν ι- σ μ ό τους. Ἀλλὰ ὁ πρωτογονισμὸς παράγεται τεχνητά, καὶ ὁ πραγματικὸς τρόπος ἀπόλαυσης μετατρέπεται σὲ ἀποχαύνωση, σὲ μιὰ ἀπατηλὴ ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης, σ' ἕναν πολιτισμὸ μ έ σ α στὸν πρωτόγονο βαρβαρισμὸ τῆς ἀνάγκης. Τὰ ἀγγλικὰ χαμαιτυπεῖα λοιπὸν εἶναι ἡ σ υ μ β ο λ ι κ ὴ ἀντιπροσώπευση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησί- ας. Ἡ π ο λ υ τ έ λ ε ι ά τους φανερώνει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἀληθινὴ σχέση τῆς βιομηχανικῆς πολυτέλειας καὶ τοῦ πλούτου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀποτελοῦν δίκαια τὴ μόνη κυ- ριακάτικη διασκέδαση τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ καὶ ἀντιμετωπί- ζονται τουλάχιστο μὲ ἀνεκτικότητα ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἀστυ- νομία.

Εἴδαμε ἤδη πῶς ἀκριβῶς ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος θε- μελιώνει τὴν ἑνότητα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ κεφαλαίου μὲ μερικοὺς διαφορετικοὺς τρόπους: [1] κεφάλαιο εἶναι ἡ σ υ σ σ ω ρ ε υ μ έ ν η ἐ ρ γ α σ ί α. [2] Ὁ σκοπὸς τοῦ κε- φαλαίου μέσα στὴν παραγωγὴ — ἐν μέρει ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος, ἐν μέρει τὸ κεφάλαιο σὰν πρώτη ὕλη (ὕλη ἐργασίας) καὶ ἐν μέρει σὰν ἐ ρ γ α λ ε ῖ ο ἐ ρ- γ α σ ί α ς ἀπὸ μόνο του (ἡ μηχανὴ εἶναι κεφάλαιο ἄμεσα ταυτόσημο μὲ τὴν ἐργασία) — εἶναι ἡ π α ρ α γ ω γ ι κ ὴ ἐ ρ γ α σ ί α. [3] Ὁ ἐργάτης εἶναι ἕνα κομμάτι κεφαλαίου. [4] Οἱ μισθοὶ ἀνήκουν στὸ κόστος τοῦ κεφαλαίου. [5] Γιὰ τὸν ἐργάτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἡ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ζωτικοῦ του κεφαλαίου. [6] Γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ἡ ἐργασία εἶναι ἕνας παράγοντας στὴ δραστηριότητα τοῦ κεφαλαίου του.

Τελικά, [7] ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος δέχεται τὴν ἀρ- χικὴ ἑνότητα κεφαλαίου καὶ ἐργασίας σὰν ἑνότητα κεφα- λαιοκράτη καὶ ἐργάτη, μιὰ ἑνότητα ποὺ τὴν βλέπει σὰν πρωταρχικὴ κατάσταση εὐτυχίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἀλληλοσπαράζονται μὲ τὴ μορφὴ δύο ἀτό- μων, εἶναι γιὰ τὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο σ υ μ π τ ω μ α- τ ι κ ό, κι ἑπομένως πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ἀναφορὰ σὲ ἐξωτερικοὺς παράγοντες. (βλέπε Μίλλ).

Τὰ ἔθνη ποὺ θαμπώνονται ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐντυπωσια- κὴ λάμψη τῶν πολύτιμων μετάλλων καὶ λατρεύουν τὸ με- ταλλικὸ χρῆμα, δὲν ἀναπτύχθηκαν ἀκόμα σὲ χρηματικὰ ἔ- θνη. Ἂς συγκρίνουμε τὴν Ἀγγλία μὲ τὴ Γαλλία. Στὸ βα- θμὸ ποὺ ἡ λύση τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων εἶναι μιὰ λειτουργία πρακτικῆς ἐφαρμογῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀληθινὴ πρακτικὴ εἶναι

ἡ κατάσταση μιᾶς πραγματικῆς καὶ θετικῆς θεωρίας, φαίνεται, γιὰ παράδειγμα, στὴν περίπτωση τῆς εἰδωλολατρίας (φετιχισμοῦ). Ἡ αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς εἰδωλολάτρη εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ νόηση ἑνὸς Ἕλληνα γιατὶ ἡ αἰσθητή του ὕπαρξη εἶναι διαφορετική. Ἡ ἀφηρημένη ἐχθρότητα ἀνάμεσα στὴν αἴσθηση καὶ στὴ διάνοια εἶναι ἀναπόφευκτη ὅσο ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση γιὰ τὴ φύση, ἡ ἀνθρώπινη σημασία τῆς φύσης καὶ κατὰ συνέπεια ἡ φυσικὴ αἴσθηση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν παρήχθηκε ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἰσότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ μετάφραση στὰ γαλλικά, δηλαδὴ σὲ πολιτικὴ μορφή, τῶν γερμανικῶν «Ἐγὼ = ἐγώ». Ἰσότητα σὰν βάση τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἡ πολιτική του θεμελίωση. Εἶναι ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γερμανοῦ ποὺ θεμελιώνει τὸν κομμουνισμὸ στὸ γεγονὸς ὅτι βλέπει τὸν ἄνθρωπο σὰν καθολικὴ αὐτοσυνείδηση. Δὲν χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀποξένωσης προέρχεται πάντοτε ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης ποὺ εἶναι ἡ κυρίαρχη δύναμη — στὴ Γερμανία ἡ αὐτοσυνείδηση· στὴ Γαλλία, ἡ ἰσότητα· στὴν Ἀγγλία, ἡ πραγματική, ὑλική, πρακτικὴ ἀνάγκη, ποὺ θεωρεῖ μόνο τὸν ἑαυτό της σὰ μέτρο. Ἀπ' αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἄποψη θἄπρεπε νὰ κριθῇ καὶ ν' ἀναγνωριστεῖ ὁ Προυντόν.

Ἂν χαρακτηρίσουμε τὸν ἴδιο τὸν κομμουνισμὸ — ποὺ ἐξαιτίας τοῦ χαρακτήρα του σὰν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, σὰν ἰδιοποίηση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας ποὺ θεμελιώνεται μὲ τὸν ἑαυτό της μέσω τῆς ἄρνησης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — δὲν εἶναι ἡ ἀληθινή, αὐτογεννώμενη θέση, ἀλλὰ μιὰ θέση ποὺ παράγεται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία... (¹) ἡ πραγματικὴ ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς παραμένει καὶ εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐπίγνωση ποὺ ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν ὕπαρξή της. Ἡ ἀποξένωση μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ ξεπεραστεῖ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ καθιερωθεῖ ὁ κομμουνισμός. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ἡ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἰδέα τοῦ κομμουνισμοῦ εἶναι ἀρκετή. Γιὰ νὰ παραμεριστεῖ ὅμως ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ὅπως ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πραγματικὴ κομμουνιστικὴ δραστηριότητα. Ἡ ἱστορία θὰ παράγει τὴν δραστηριότητα αὐτὴ

(¹) Στὸ σημεῖο αὐτὸ λείπει μιὰ γωνιὰ τοῦ χειρογράφου καὶ μόνο κομμάτια ἀπὸ ἕξη προτάσεις παραμένουν. Τὸ νόημα τῆς παραγράφου ποὺ λείπει εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπανασυνδεθεῖ.

καὶ ἡ κίνηση ποὺ γνωρίζουμε ἤδη στὴ **σκέψη** σὰν αὐτοπαραμεριζόμενη, θὰ περάσει στὴν πραγματικότητα ἀπὸ μιὰ δύσκολη καὶ παρατεταμένη διαδικασία. Ἀλλὰ πρέπει νὰ δοῦμε σὰν πραγματικὴ πρόοδο τὸ γεγονὸς ὅτι κατορθώσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ συνειδητοποιήσουμε τοὺς περιορισμοὺς καθὼς καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς προόδου καὶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δοῦμε ἀκόμα πιὸ πέρα.

Ὅταν οἱ κομμουνιστὲς **ἐργάτες** συνενώνονται, ὁ ἄμεσος σκοπός τους εἶναι ἡ καθοδήγηση, ἡ προπαγάνδα κτλ. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἀποκτοῦν μιὰ νέα ἀνάγκη — τὴν ἀνάγκη ν' ἀποτελέσουν μιὰ κοινωνία — κι' ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται σὰν μέσο μετατρέπεται σὲ σκοπό. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἐξέλιξη φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὶς συναθροίσεις τῶν Γάλλων σοσιαλιστῶν ἐργατῶν. Κάπνισμα, φαγητό, ποτό κτλ., δὲν εἶναι πιὰ μέσο γιὰ τὴ δημιουργία δεσμῶν μεταξὺ ἀνθρώπων. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἱκανοποιεῖ εἶναι τὸ σωματεῖο, ὁ σύνδεσμος, ἡ συζήτηση ποὺ θέτει κοινωνικοὺς στόχους. Ἡ ἀδελφότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μιὰ κενὴ φράση, εἶναι μιὰ πραγματικότητα. Βλέπεις τὴν εὐγένεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ λάμπει στὰ τραχιὰ πρόσωπα τῶν συναθροισμένων ἐργατῶν.

Ὅταν ἡ πολιτικὴ οἰκονομία ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ζήτηση καὶ προσφορὰ πάντοτε ἐξισορροποῦνται, ξεχνᾶ ἀμέσως, τὴ δική της διαβεβαίωση ὅτι ἡ προσφορὰ **ἀνθρώπων** (ἡ θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ) πάντοτε ὑπερβαίνει τὴ ζήτηση καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση βρίσκει τὴν πιὸ φανερή της ἔκφραση στὸν οὐσιαστικὸ σκοπὸ τῆς παραγωγῆς — στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

Στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ χρῆμα ποὺ ἐμφανίζεται σὰ μέσο, εἶναι ἡ ἀληθινὴ δύναμη καὶ ὁ μοναδικὸς **σκοπός** — στὸ βαθμὸ ποὺ γενικὰ τὸ **μέσο** μοῦ δίνει τὴν ὕπαρξη καὶ ἰδιοποιεῖ γιὰ μένα τὴν ἀλλότρια καὶ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη, εἶναι **αὐτοσκοπός**... γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γαιοκτησία, ὅπου ἡ γῆ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, καὶ τὸ **ἄλογο** καὶ τὸ **σπαθὶ** ὅπου εἶναι τὰ **πραγματικὰ μέσα ζωῆς**, ἀναγνωρίζονται σὰν πραγματικὲς πολιτικὲς δυνάμεις. Στὸ Μεσαίωνα μιὰ τάξη ἀποκτᾶ τὴ χειραφέτησή της μόλις τῆς ἐπιτραπεῖ νὰ φέρει ξίφος. Ἀνάμεσα στοὺς νομαδικοὺς λαοὺς εἶναι τὸ **ἄλογο** ποὺ μὲ μεταβάλλει σὲ ἐλεύθερο ἄνθρωπο καὶ συμμέτοχο στὴ ζωὴ τῆς κοινότητας.

Εἴπαμε λίγο πιὸ πάνω ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὴ

σπηλιά, κτλ., ἀλλὰ μ' ἕναν ἀποξενωμένο καὶ ἀπεχθῆ τύπο. Ὁ ἄγριος στὴ σπηλιά του — ἕνα στοιχεῖο τῆς φύσης ποὺ εἶναι ἐλεύθερα προσιτὸ γιὰ χρήση του καὶ κατοικία — δὲν δοκιμάζει τὴν ἐμπειρία τοῦ ξένου περιβάλλοντος. Νιώθει τόση οἰκειότητα μὲ τὸ περιβάλλον του ὅση τὸ ψάρι στὸ νερό. Ἀλλὰ ἡ φτωχὴ ὑπόγεια κατοικία τοῦ ἐργάτη εἶναι ἕνα δυσάρεστο στοιχεῖο, μιὰ «ἀ λ λ ό τ ρ ι α» περιοριστικὴ δύναμη ποὺ κατακτιέται μόνο μὲ τὸν ἱδρώτα του καὶ τὸ αἷμα του». Δὲ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ σὰν σπίτι του σὰν κάτι δικό του. Ἀντίθετα νιώθει νὰ βρίσκεται στὸ σπίτι κάποιου ἄλλου, σ' ἕνα ξ έ ν ο σπίτι, ποὺ ὁ ἰδιοκτήτης καραδοκεῖ κάθε μέρα καὶ τοῦ κοινοποιεῖ τὴν ἔξωση μόλις δὲν κατοφέρει νὰ πληρώσει τὸ νοίκι του. Ταυτόχρονα ἔχει ἐπίγνωση τῆς διαφορᾶς τῆς ποιότητας ἀνάμεσα στὴ δική του κατοικία καὶ στὶς ἄλλες ἀνθρώπινες κατοικίες ποὺ ἔχουν οἱ πλούσιοι.

Ἡ ἀποξένωση ἐμφανίζεται ὄχι μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μέσα τῆς ζωῆς μ ο υ ἀνήκουν σ' ἕναν ἄ λ λ ο καὶ ὅτι ἡ ἐ π ι θ υ μ ί α μου εἶναι ἡ ἀπρόσιτη κατοχὴ κάποιου ἄ λ λ ο υ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ πράγματα εἶναι ἄ λ λ α καὶ ὄχι αὐτὰ τὰ ἴδια, ὅτι ἡ δραστηριότητά μου εἶναι ἄ λ λ η καὶ ὄχι αὐτὴ ἡ ἴδια, καὶ ὅτι τελικὰ — καὶ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη ἐπίσης — μιὰ ἀ π ά ν θ ρ ω π η δύναμη κυβερνᾶ τὸ κάθε τι.

Ὑπάρχει ἕνας πλοῦτος ἀδρανὴς καὶ σπάταλος, ποὺ ἐγκαταλείπεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπόλαυση. Ὁ κάτοχος μιᾶς τέτοιας ἀπόλαυσης εἶναι δ ρ α σ τ ή ρ ι ο ς μόνο σὰν ἐ φ ή μ ε ρ ο ἄτομο, ποὺ γυροφέρνει ἄσκοπα. Βλέπει τὴ σκληρὴ δουλειὰ τῶν ἄλλων, τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ αἷμα τους, σὰν λεία γιὰ τὶς ἐπιθυμίες του, καὶ θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο γενικὰ — συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του — σὰν μιὰ μάταιη καὶ θύσιμη ὕπαρξη. Μὲ ἀλαζονεία περιφρονεῖ τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, σπαταλώντας τόσα πολλά, ὅσα θὰ μποροῦσαν νὰ συντηρήσουν ἑκατὸ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις καὶ διαδίδει τὴν κακόφημη αὐταπάτη ὅτι ἡ ἀχαλίνωτη ἀσωτία του καὶ ἡ ἀκατάπαυτη, ἀντιπαραγωγικὴ κατανάλωσή του εἶναι μιὰ κατάσταση τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σ υ ν τ ή ρ η σ η γιὰ τοὺς ἄλλους. Γι' αὐτόν, ἡ πραγμάτωση τῶν οὐσιαστικῶν δ υ ν ά μ ε ω ν τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ εἶναι ἡ πραγμάτωση τῆς δικῆς του ἄτακτης ὕπαρξης, τὰ πάθη του καὶ οἱ ἰδιότροπες καὶ ἀλλόκοτες ἰδέες του. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ πλοῦτος, ποὺ θεωρεῖ τὸν πλοῦτο ἁπλὰ καὶ μόνο σὰν μέσο, ἄξιο μόνο νὰ καταστραφεῖ, καὶ ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι σκλάβος καὶ ἀφέντης, γενναιόδωρος

καὶ δάναυσος, ἰδιότροπος, φαντασμένος, παράτολμος, ἐκλεπτυσμένος, μορφωμένος, ἀφελὴς — αὐτὸς ὁ πλοῦτος δὲν ἀπέκτησε ἀκόμα τὴν ἐμπειρία τοῦ π λ ο ύ τ ο υ σὰν μιὰ ὁλότελα ἀ λ λ ό τ ρ ι α δ ύ ν α μ η ὑπεράνω τοῦ ἑαυτοῦ της· δὲν βλέπει στὸν πλοῦτο τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ δική του δύναμη, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ὁ πλοῦτος, ἀλλὰ ἡ κατανάλωση... (¹).

...καὶ ἡ φανταχτερὴ αὐταπάτη γιὰ τὴ φύση τοῦ πλούτου — μιὰ αὐταπάτη ποὺ ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση — ἔρχεται ἀντιμέτωπη μὲ τὸν ἐ ρ γ α τ ι κ ό, ἐγκρατή, π ρ ο σ γ ε ι ω μ έ ν ο, ο ἰ κ ο ν ό μ ο βιομήχανο ποὺ εἶναι διαφωτισμένος γιὰ τὴ φύση τοῦ πλούτου ὄχι μόνο παρέχει ἕνα εὐρύτερο φάσμα εὐκαιριῶν γιὰ τὶς ἀπολαύσεις τοῦ ἄλλου καὶ τὸν κολακεύει μὲ τὰ προϊόντα του — γιατὶ τὰ προϊόντα του εἶναι ἄφθονες φτηνὲς φιλοφρονήσεις γιὰ τὶς ὀρέξεις τοῦ σπάταλου — ἀλλὰ ἐπίσης καταφέρνει νὰ ἰδιοποιηθεῖ μὲ χ ρ ή σ ι μ ο τρόπο τὴ φθίνουσα δύναμη τοῦ ἄλλου. Ἔτσι ἂν ὁ βιομηχανικὸς πλοῦτος ἐμφανίζεται ἀρχικὰ σὰν προϊὸν ὑπερβολικοῦ, ἀπίστευτου πλούτου, στὴν ἐνυπάρχουσα πορεία τῆς ἀνάπτυξής του ὑποσκελίζει δραστήρια τὸν σπάταλο πλοῦτο. Γιατὶ ἡ πτώση στὸν τ ό κ ο τ ο ῦ χ ρ ή μ α τ ο ς εἶναι μιὰ ἀναγκαία συνέπεια καὶ ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

Ἔτσι τὰ μέσα τοῦ σπάταλου εἰσοδηματία μειώνονται καθημερινὰ σὲ ἀ ν τ ί σ τ ρ ο φ η ἀναλογία πρὸς τὶς αὐξανόμενες πιθανότητες καὶ πειρασμοὺς τῆς ἀπόλαυσης. Πρέπει δηλαδὴ ἢ νὰ καταναλώσει ὁ ἴδιος τὸ κεφάλαιο, καὶ ἐνεργώντας ἔτσι νὰ ἐπιφέρει τὴν καταστροφή του, ἢ νὰ γίνει βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης... Εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄμεση καὶ σταθερὴ αὔξηση στὸ ἐ ν ο ί κ ι ο τ ῆ ς γ ῆ ς σὰν ἀποτέλεσμα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλὰ ὅπως εἴδαμε ἤδη ἔρχεται ἀναπόφευκτα ὁ καιρὸς ποὺ ἡ γαιοκτησία, ὅπως κάθε ἄλλο εἶδος ἰδιοκτησίας πέφτει στὴν κατηγορία τοῦ κεφαλαίου ποὺ ἀναπαράγει τὸν ἑαυτό του μὲ κέρδος — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀκόμα καὶ ὁ σπάταλος γαιοκτήμονας πρέπει ἢ νὰ καταναλώσει τὸ κεφάλαιό του, δηλαδὴ νὰ καταστρέψει τὸν ἑαυτό του, ἢ νὰ γίνει ἐνοικιαστὴς ἀγρότης τῆς δικῆς του ἰδιοκτησίας — ἀγροτικὸς βιομήχανος.

(¹) Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας εἶναι σχισμένο καὶ λείπουν τρεῖς ἢ τέσσερεις ἀράδες.

Ἡ πτώση στὸν τόκο τοῦ χρήματος — ποὺ ὁ Προυντὸν τὴ θεωρεῖ σὰν κατάργηση τοῦ κεφαλαίου καὶ σὰν τάση πρὸς τὴν κοινωνικοποίηση τοῦ κεφαλαίου — εἶναι συνακόλουθα μᾶλλον ἕνα ἄμεσο σύμπτωμα τῆς ὁλοκληρωτικῆς νίκης τοῦ ἐνεργοῦ κεφαλαίου πάνω στὸν σπάταλο πλοῦτο, δηλαδὴ ἡ μεταμόρφωση ὅλης τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σε βιομηχανικὸ κεφάλαιο. Εἶναι ἡ ἀπόλυτη νίκη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πάνω σὲ ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἰδιότητες της ποὺ εἶναι ἀκόμα φαινομενικὰ ἀνθρώπινες καὶ ἡ ὁλοκληρωτικὴ ὑποταγὴ τοῦ κατόχου ἰδιοκτησίας στὴν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — στὴν ἐργασία. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ βιομηχανικὸς κεφαλαιοκράτης ἀποζητᾶ τὴν ἀπόλαυση. Δὲν ἐπιστρέφει, ὅμως, μὲ κανένα τρόπο σὲ μιὰ ἀφύσικη ἁπλότητα τῆς ἀνάγκης, ἡ διασκέδασή του εἶναι περιστασιακή, ἕνας τρόπος χαλάρωσης, ὑποβοηθητικὸς τῆς παραγωγῆς˙ ταυτόχρονα εἶναι μιὰ ὑπολογισμένη μορφὴ οἰκονομικῆς ἀπόλαυσης, γιατὶ χρεώνεται σὰν ἔξοδο τοῦ κεφαλαίου. Τὸ ποσὸ ποὺ ξοδεύτηκε δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπερβαίνει ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κεφαλαίου μὲ κέρδος. Ἔτσι ἡ διασκέδαση ἀποκτᾶ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ἄτομο ποὺ ἀναζητᾶ τὴν ἀπόλαυση ἀποκτᾶ κάποιο νόημα κάτω ἀπὸ τὸ ἄτομο ποὺ κεφαλαιοποιεῖ, ἐνῶ προηγούμενα ἴσχυε τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι, ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου εἶναι ἕνα σύμπτωμα τῆς ἀναπτυσσόμενης κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἀναπτυσσόμενης ἀποξένωσης ποὺ ἐπιταχύνει τὴν πορεία της πρὸς τὴ δική της κατάργηση. Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ἐπιβεβαιώνει τὸ ἀντίθετό του.

Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους γιὰ τὴν πολυτέλεια καὶ τὴν ἀποταμίευση εἶναι ἁπλὰ μιὰ διαμάχη μεταξὺ τῆς μερίδας ἐκείνης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ποὺ ἀπέκτησε ἐπίγνωση τῆς φύσης τοῦ πλούτου καὶ τῆς μερίδας ποὺ εἶναι ἀκόμα αἰχμάλωτη μέσα στὶς ρομαντικὲς καὶ ἀντιβιομηχανικὲς ἀναπολήσεις. Ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντιμαχόμενες μερίδες δὲν ξέρει πῶς νὰ ἐκφράσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μὲ ἁπλὸ τρόπο, κι' ἔτσι καμιὰ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπικρατήσει.

Ἐπιπρόσθετα, ἡ γαιοπρόσοδος σὰν γαιοπρόσοδος ἔχει καταργηθεῖ, γιατὶ τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν, ποὺ λένε ὅτι ὁ γαιοκτήμονας εἶναι ὁ μόνος ἀληθινὸς παραγωγὸς ἔχει ἐκμηδενιστεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς οἰκονομολόγους, ποὺ δείχνουν ὅτι ὁ γαιοκτήμονας σὰν τέτοι-

ος εἶναι ὁ μόνος ἀπόλυτα ἀντιπαραγωγικὸς εἰσοδηματίας. Ἡ γεωργία εἶναι μιὰ ὕλη γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη, ποὺ ἐπενδύει τὸ κεφάλαιό του μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅταν ἀναμένει νὰ τοῦ ἀποφέρει ἕνα κανονικὸ κέρδος. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν φυσιοκρατῶν ὅτι ἡ γαιοκτησία, σὰν ἡ μόνη παραγωγικὴ ἰδιοκτησία, θὰ μποροῦσε μόνη νὰ πληρώνει φόρους στὸ κράτος καὶ θὰ μποροῦσε ἔτσι μόνη νὰ συγκατατεθεῖ καὶ νὰ πάρει μέρος στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, μετατρέπεται σὲ ἀντίθετο ἐπιχείρημα ὅτι ὁ φόρος ἐπὶ τῆς γαιοκτησίας εἶναι ὁ μόνος φόρος πάνω σὲ ἀντιπαραγωγικὸ εἰσόδημα καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ μόνος φόρος ποὺ δὲν βλάπτει τὴν ἐθνικὴ παραγωγή. Φυσιολογικὰ συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ὅτι ὁ γαιοκτήμονας δὲν μπορεῖ πιὰ ν' ἀποκομίσει πολιτικὰ προνόμια ἀπὸ τὴ θέση του σὰν βασικοῦ φορολογούμενου.

Ὅλα ὅσα ὁ Προυντὸν τὰ ἑρμηνεύει σὰν ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας κατὰ τοῦ κεφαλαίου, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀναπτυσσόμενη δύναμη τῆς ἐργασίας μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κεφαλαίου, *βιομηχανικὸ κεφάλαιο*, ἐνάντια στὸ κεφάλαιο ποὺ δὲν καταναλώνεται σὰν κεφάλαιο, δηλαδὴ βιομηχανικά. Καὶ ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ βρίσκεται στὸ δρόμο της πρὸς τὴ νίκη, δηλαδὴ τὴ νίκη τοῦ *βιομηχανικοῦ* κεφαλαίου.

Εἶναι φανερό, λοιπόν, ὅτι μόνο ὅταν ἡ *ἐργασία* κατανοηθεῖ σὰν οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας θὰ μπορέσει ν' ἀναλυθεῖ στὸν πραγματικό της προσδιορισμό.

Ἡ *κοινωνία*, ὅπως ἐμφανίζεται στὸν πολιτικὸ οἰκονομολόγο, εἶναι *πολιτικὴ κοινωνία*, στὴν ὁποία κάθε ἄτομο εἶναι μιὰ ὁλότητα ἀναγκῶν καὶ ὑπάρχει γιὰ τὸν ἄλλο μόνο ὅσο ὑπάρχει ὁ ἄλλος γι' αὐτὸν — στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ καθένας γίνεται μέσο γιὰ τὸν ἄλλο. Ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος — ὅπως ἡ πολιτικὴ στὰ *δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου* — τὰ ὑποβιβάζει ὅλα στὸν ἄνθρωπο, δηλαδὴ στὸ ἄτομο, ποὺ τὸν ἀπογυμνώνει ἀπὸ κάθε περιεχόμενο γιὰ νὰ τὸν κατατάξει σὰν κεφαλαιοκράτη ἢ ἐργάτη.

Ὁ *καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας* εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἔκφραση τῆς *κοινωνικῆς φύσης τῆς ἐργασίας* μέσα στὴν ἀποξένωση. Ἢ μᾶλλον, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἐργασία εἶναι μόνο μιὰ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας μέσα στὴν ἀλλοτρίωση, μιὰ ἔκφραση τῆς ζωῆς σὰν ἀλλοτρίωση τῆς ζωῆς, ὁ καταμερι-

σ μ ό ς τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη, ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ἀποδοχὴ τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας σὰν π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α, ἢ σὰν δραστηριότητα τοῦ ἀ ν θ ρ ώ π ο υ σ ὰ ν ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ῆ ς ὕ π α ρ ξ η ς.

Οἱ πολιτικοὶ οἰκονομολόγοι εἶναι πολὺ ἀσαφεῖς καὶ ἀντιφατικοὶ γιὰ τὴν ο ὐ σ ί α τ ο ῦ κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ο ῦ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς, ποὺ φυσιολογικὰ θεωρήθηκε σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς κινητήριες δυνάμεις στὴν παραγωγὴ τοῦ πλούτου, ἀμέσως μόλις ἡ ἐ ρ γ α σ ί α θεωρήθηκε σὰν ο ὐ σ ί α τ ῆ ς ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο κ τ η σ ί α ς. Δηλαδή, εἶναι πολὺ ἀσαφεῖς γιὰ τὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α σ ὰ ν ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ ὴ δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ α σ' α ὐ τ ὴ τ ὴ ν ἀ π ο ξ ε ν ω μ έ ν η κ α ὶ ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η μ ο ρ φ ή τ η ς. Ἂς παρακολουθήσουμε τὸν Ἄνταμ Σμίθ:

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας... δὲν εἶναι πρωταρχικὰ τὸ ἀποτέλεσμα καμιᾶς ἀνθρώπινης σοφίας... Εἶναι ἡ ἀναγκαία, μολονότι πολὺ ἀργὴ καὶ προοδευτικὴ συνέπεια τῆς ροπῆς πρὸς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων. Ἂν αὐτὴ ἡ ροπὴ εἶναι μιὰ ἀπὸ κεῖνες τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης... ἢ ἄν, ὅπως φαίνεται περισσότερο πιθανό, εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῶν λειτουργιῶν τῆς λογικῆς καὶ τῆς ὁμιλίας, δὲν ἀνήκει στὸ παρὸν θέμα τῆς ἔρευνάς μας. Εἶναι κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ δὲν βρίσκεται σὲ ἄλλη ράτσα ζώων... Σχεδὸν σὲ κάθε ἄλλη ράτσα ζώων, ὅταν τὸ ζῶο ὡριμάσει γίνεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητο... Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, ἔχει διαρκεῖς λόγους γιὰ τὴ βοήθεια τῶν συνανθρώπων του, καὶ εἶναι μάταιο νὰ περιμένει βοήθεια μόνο ἀπὸ τὴν εὐσπλαχνία τους. Ὑπάρχει περισσότερη πιθανότητα νὰ ἐπιζήσει ἂν προκαλέσει τὴν ἐγωιστική τους ἀγάπη καὶ τοὺς πείσει ὅτι εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τους νὰ κάνουν κάτι γι' αὐτόν... Ἀπευθυνόμαστε ὄχι στὴν ἀ ν θ ρ ω π ι ά τους, ἀλλὰ στὴν ἐ γ ω ι σ τ ι κ ή τ ο υ ς ἀ γ ά π η καὶ ποτὲ δὲν τοὺς μιλᾶμε γιὰ τὶς δ ι κ έ ς μ α ς ἀ ν ά γ κ ε ς, ἀλλὰ γιὰ τὰ δικά τους π λ ε ο ν ε κ τ ή μ α τ α. (Ἄνταμ Σμίθ, «Ὁ πλοῦτος τῶν ἐθνῶν», τ. 1, σελ. 12 - 13). (Οἱ ὑπογραμμίσεις σ' αὐτὸ καὶ στὰ παρακάτω ἀποσπάσματα εἶναι τοῦ Μάρξ) ....

....

Ὅπως ἀποκτᾶμε μὲ συμφωνία, μὲ ἀνταλλαγὴ καὶ μὲ ἀγορὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν καλῶν ἀμοιβαίων ὑπηρεσιῶν ποὺ χρειαζόμαστε, ἔτσι ἡ ἴδια αὐτὴ διάθεση ἀ ν τ α λ λ α γ ῆ ς δημιουργεῖ ἀρχικὰ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ὸ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς. Σὲ μιὰ φυλὴ κυνηγῶν ἢ βοσκῶν ἕνα συγκεκριμένο ἄτομο φκιάνει τόξα καὶ βέλη, γιὰ παράδειγμα, μὲ περισσότερη γρηγοράδα καὶ δεξιοτεχνία ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέλος τῆς φυλῆς. Συχνὰ ἀνταλλάσσει τὰ προϊόντα του μὲ ἀγελαδοπρόβατα ἢ μὲ κυνήγι μὲ τοὺς συντρόφους του. Διαπιστώνει τελικὰ ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ ν' ἀ-

ποκτήσει περισσότερα ἀγελαδοπρόβατα καὶ κυνήγι, παρὰ ἂν ἔκανε ὁ ἴδιος τὸ βοσκὸ ἢ τὸν κυνηγό. Γιὰ τὸ δικό του συμφέρο, ἡ κατασκευὴ τόξων καὶ βελῶν, γίνεται ἔτσι ἡ βασική του ἀπασχόληση... (δ.π., σελ. 13—14). ....

....

Ἡ διαφορὰ τῶν ἀμοιβαίων ταλέντων σὲ διαφορετικοὺς ἀνθρώπους... δὲν εἶναι... τόσο πολὺ ἡ αἰτία ὅσο τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας... χωρὶς τὴ διάθεση τῆς ἀνταλλαγῆς σὲ εἶδος, τοῦ μεταπρατισμοῦ, κάθε ἄνθρωπος θὰ ἔπρεπε νὰ προμηθεύσει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του μὲ κάθε τι ἀναγκαῖο γιὰ τὴ ζωή του καὶ τὶς ἀνέσεις του. Ὅλο κι ὅλο θὰ ἔπρεπε... νὰ κάνει τὴν ἴδια δουλειὰ καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχαν διαφορὲς στὴν ἀπασχόληση ποὺ ἀπὸ μόνες τους θὰ δημιουργοῦσαν τὴν εὐκαιρία γιὰ μεγαλύτερη διαφορὰ ταλέντων (δ.π., σελ. 14). ....

....

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ διάθεση αὐτὴ δημιουργεῖ τὴ διαφορὰ τῶν ταλέντων... ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, ἔτσι ἡ ἴδια αὐτὴ διάθεση καθιστᾶ τὴ διαφορὰ αὐτὴ χρήσιμη. Πολλὲς ράτσες ζώων... τοῦ ἴδιου εἴδους ἔχουν ἀπὸ τὴ φύση μιὰ πολὺ πιὸ ἀξιοσημείωτη διαφορὰ στὴν ἐξυπνάδα ἀπ' ὅ,τι πρὶν τὰ ἤθη καὶ τὴν ἐκπαίδευση, φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Ἀπὸ τὴ φύση του ἕνας φιλόσοφος δὲν εἶναι στὴ διάνοια καὶ στὴ διάθεση οὔτε στὸ μισὸ διαφορετικὸς ἀπὸ ἕνα χαμάλη τοῦ δρόμου. Ὑπάρχουν ὅμως μεγάλες διαφορὲς ἀνάμεσα σ' ἕνα μαντρόσκυλο κι ἕνα κυνηγόσκυλο, ἢ σ' ἕνα κυνηγόσκυλο κι ἕνα μικρὸ τριχωτὸ σκύλο σπάνιελ, ἢ σ' ἕνα σπάνιελ κι ἕνα τσομπανόσκυλο. Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς ράτσες ζώων, ὡστόσο, μολονότι ὅλες τοῦ ἴδιου εἴδους, δύσκολα ἔχουν ὁποιαδήποτε χρησιμότητα ἡ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη. Ἡ δύναμη τοῦ μαντρόσκυλου δὲν ὑποστηρίζεται στὸ ἐλάχιστο, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴ σβελτάδα τοῦ κυνηγόσκυλου... Τ' ἀποτελέσματα τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν βαθμῶν εὐφυΐας καὶ ταλέντων, ὅταν λείπει ἡ ἀνάγκη ἐξουσίας ἢ ἡ διάθεση συναλλαγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἕνα κοινὸ ἀπόθεμα, καὶ δὲ μποροῦν νὰ συνεισφέρουν στὸ ἐλάχιστο στὴν καλυτέρευση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ εἴδους. Κάθε ζῶο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ὑποστηρίξει καὶ νὰ ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα, καὶ δὲν ἔχει κανένα ὄφελος ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς ἱκανότητες μὲ τὶς ὁποῖες προίκισε ἡ φύση τοὺς συντρόφους του. Στοὺς ἀνθρώπους, ἀντίθετα, οἱ πιὸ ἀνόμοιες πνευματικὲς καὶ ἄλλες ἱκανότητες, εἶναι χρήσιμες ἡ μιὰ γιὰ τὸν ἄλλο. Τὰ διαφορετικὰ προϊόντα τῶν ἀντίστοιχων ἱκανοτήτων τους, μὲ τὴ γενικὴ διάθεση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου, μετατρέπονται, μποροῦμε νὰ ποῦμε, σὲ κοινὸ ἀπόθεμα, γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἔτσι τὶς ἱκανότητες ἄλλων ἀνθρώπων, ἔχει ἀνάγκη (δ.π., σελ. 13 - 15).

....

Ὅπως ἡ δύναμη τῆς ἀνταλλαγῆς δημιουργεῖ τὴν εὐκαιρία γιὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἔτσι ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ καταμερισμοῦ πρέπει πάντοτε νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς δύναμης, ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ τὴν ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς. Ὅταν ἡ ἀγορὰ εἶναι πολὺ μικρή, κανένα ἄτομο δὲ μπορεῖ νὰ ἐνθαρρυνθεῖ ν' ἀφιερώσει τὸν ἑαυτό του ὁλοκληρωτικὰ σὲ μιὰ ἀπασχόληση, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ν' ἀνταλλάξει τὸ παραπανίσιο προϊὸν τῆς ἐργασίας του, ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴ

δική του κατανάλωση, μὲ προϊόντα τῆς ἐργασίας ἄλλων ἀνθρώπων (ὅ.π., σελ. 15).

Σὲ μιὰ ἀναπτυγμένη κοινωνία

...κάθε ἄνθρωπος ζεῖ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγή, ἢ γίνεται κατὰ κάποιο τρόπο ἕνας ἔ μ π ο ρ ο ς καὶ ἡ ἴ δ ι α ἡ κ ο ι ν ω ν ί α ἀναπτύσσεται γιὰ νὰ γίνει μιὰ κανονικὴ ἐ μ π ο ρ ε υ μ α τ ι κ ὴ κ ο ι ν ω ν ί α (ὅ.π., σελ. 20).

(Βλέπε Ντεστὰτ ντὲ Τρέισυ: «Ἡ κοινωνία εἶναι μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες ἀνταλλαγές· τὸ ἐμ π ό ρ ι ο περιέχει ὁλόκληρη τὴν οὐσία τῆς κοινωνίας». (Τρέισυ, «Στοιχεῖα Ἰδεολογίας, σελ. 68 καὶ 78). Ἡ συσσώρευση τῶν κεφαλαίων αὐξάνεται μὲ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ ἀντίστροφα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν Ἄνταμ Σμίθ.

Ἂν κάθε οἰκογένεια παρήγαγε ὅλα ὅσα κατανάλωνε, ἡ κοινωνία θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἀκόμα κι ἂν δὲν ὑπῆρχε κανενὸς εἴδους ἀνταλλαγή... Μολονότι δὲν εἶναι θ ε μ ε λ ι ώ δ η ς, ἡ ἀνταλλαγὴ εἶναι ἀπαραίτητη στὸ ἐξελιγμένο στάδιο ποὺ βρίσκεται ἡ κοινωνία μας... Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογὴ τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων· αὐξάνει τὴν παραγωγὴ τῆς κοινωνίας — τὴ δύναμή της καὶ τὶς χαρές της — ἀλλὰ ληστεύει τὸ ἄτομο, μειώνει τὴν ἱκανότητα κάθε ἀτόμου χωριστά. Ἡ παραγωγὴ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. (Σαίη, «Οἱ ἀρχὲς τῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», τ. 1, σελ. 76—7).

Αὐτὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Βαπτιστὴ Σαίη.

Οἱ ἐνυπάρχουσες δυνάμεις στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ διάνοιά του καὶ ἡ φυσική του ἱκανότητα γιὰ δουλειά. Οἱ δυνάμεις ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ο ῦ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ τῆς ἀ ν ά θ ε σ η ς δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ῶ ν κ α θ η κ ό ν τ ω ν ἀ ν ά μ ε σ α σ ὲ δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ο ὺ ς ἀ ν θ ρ ώ π ο υ ς... καὶ τῆς δ ύ ν α μ η ς ν' ἀνταλλάξει ἀ μ ο ι β α ῖ ε ς ὑ π η ρ ε σ ί ε ς καὶ τὰ προϊόντα ποὺ συνθέτουν τὰ μέσα αὐτά... Τὸ κίνητρο ποὺ παρακινεῖ ἕναν ἄνθρωπο νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του σ' ἕναν ἄλλο, εἶναι τὸ ἀτομικὸ συμφέρο — ἀξιώνει μιὰ ἀποζημίωση γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε. Τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἀδιαφιλονίκητο στὴν καθιέρωση τῆς ἀνταλλαγῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἀνταλλαγὴ καὶ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας προσαρμόζονται ἀμοιβαῖα (Φ. Σκάρμπεκ, «Θεωρίες τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου», Παρίσι 1829, τ. 1, σελ. 25).

Αὐτὰ γιὰ τὸν Σκάρμπεκ.

Ὁ Μὶλλ παρουσιάζει τὴν ἀναπτυγμένη ἀνταλλαγή, τὸ ἐ μ π ό ρ ι ο, σὰν μιὰ σ υ ν έ π ε ι α τοῦ κ α τ α μ ε ρ ι σ μ ο ῦ τ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί α ς.

> ...ὁ τρόπος δράσης τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νὰ ἰχνηλατηθεῖ σὲ πολὺ ἁπλὰ στοιχεῖα. Στὴν πραγματικότητα δὲ μπορεῖ νὰ κάνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ παράγει κίνηση. Μπορεῖ νὰ κινήσει πράγματα τὸ ἕνα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἄλλου καὶ μπορεῖ νὰ διαχωρίσει τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: τὰ ὑπόλοιπα ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τῆς ὕλης... Στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἐργασίας καὶ τῶν μηχανῶν, συχνὰ διαπιστώνεται ὅτι τὰ ἀποτελέσματα μποροῦν ν' αὐξηθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπιδέξια κατανομή, δηλαδὴ διαχωρίζοντας ὅλες ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες ποὺ ἔχουν τὴν τάση νὰ παρεμποδίζουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, καὶ συνενώνοντας ὅλες ἐκεῖνες τὶς λειτουργίες ποὺ μποροῦν μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο νὰ βοηθήσουν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. Καθὼς γενικὰ οἱ ἄνθρωποι δὲ μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν πολλὲς διαφορετικὲς λειτουργίες μὲ τὴν ἴδια σβελτάδα καὶ ἐπιδεξιότητα ποὺ μποροῦν οἱ λίγοι εἰδικευμένοι, εἶναι πάντοτε χρήσιμο καὶ ὀφέλιμο νὰ περιορίζεται ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργιῶν ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἐκτελεῖ κάθε ἄτομο. Καταμερίζοντας τὴν ἐργασία καὶ κατανέμοντας τὴ δύναμη τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν μηχανῶν, μὲ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ὄφελος, εἶναι ἀπαραίτητο στὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ λειτουργήσεις σὲ μεγάλη κλίμακα· μὲ ἄλλα λόγια, νὰ παράγεις ἐμπορεύματα σὲ μεγάλες ποσότητες. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα ποὺ δίνει ζωὴ στὰ μεγάλα ἐργοστάσια ποὺ μερικὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐφοδιάζουν μὲ τὰ προϊόντα ὄχι μιά, ἀλλὰ πολλὲς χῶρες (Τζαίημς Μιλλ «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας», Λονδίνο, 1821, σελ. 59. Ὁ Μὰρξ κάνει χρήση, ὡς συνήθως, τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ Παρισό, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1823 στὸ Παρίσι).

Αὐτὰ γιὰ τὸν Μίλλ.

Ὅλοι, ὅμως, οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ οἰκονομολόγοι, συμφωνοῦν ὅτι καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ὄγκος τῆς παραγωγῆς, καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ συσσώρευση κεφαλαίου, εἶναι ἀμοιβαῖα προσδιοριστικά, καὶ ὅτι μόνο ἡ *ἀπελευθερωμένη* ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἀφημένη στὸν ἑαυτό της, εἶναι ἱκανὴ νὰ παράγει τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ καὶ περιεκτικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἄνταμ Σμὶθ μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ ὡς ἑξῆς: Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας δίνει στὴν ἐργασία μιὰ ἀπεριόριστη ἱκανότητα παραγωγῆς. Ἔχει τὴ βάση της στὴν *τάση γιὰ ἀνταλλαγὴ* καί......, μιὰ ἰδιαίτερα ἀνθρώπινη τάση ποὺ εἶναι πιθανότατα ὄχι τυχαία, ἀλλὰ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴ χρήση τῆς λογικῆς καὶ τῆς γλώσσας. Τὸ κίνητρο αὐτῶν ποὺ παίρνουν μέρος στὴν ἀνταλλαγὴ δὲν εἶναι ἡ *ἀνθρωπιά*, ἀλλὰ ὁ *ἐγωισμός*. Ἡ ποικιλία τῶν ἀνθρώπινων ταλέντων εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ἡ αἰτία τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, δηλαδὴ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἐπιπλέον, μόνο χάρη στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἡ ποικιλία αὐτὴ εἶναι χρήσιμη. Οἱ ἐπιμέρους ἰδιότητες ποὺ συναντᾶμε στὶς διαφορετικὲς ράτσες ἑνὸς εἴδους ζώων εἶναι ἀπὸ τὴ φύση

περισσότερο τονισμένες ἀπ' ὅ,τι εἶναι οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀνθρώπινες ἱκανότητες καὶ δραστηριότητες. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ ζῶα δὲν ἔχουν τὴν ἱκανότητα τῆς ἀνταλλαγῆς ἡ ποικιλία τῶν ἰδιοτήτων σὲ ζῶα τοῦ ἴδιου εἴδους, ἀλλὰ ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ράτσες, δὲν ὀφελοῦν κανένα μεμονωμένο ζῶο. Τὰ ζῶα εἶναι ἀνίκανα νὰ συνδυάσουν τὶς διαφορετικὲς ἰδιότητες τοῦ εἴδους τους· στεροῦνται τῆς ἱκανότητας νὰ συνεισφέρουν γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ καὶ γιὰ τὴν κοινὴ ἄνεση τοῦ ειδους τους. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ οἱ διαφορετικὲς κλίσεις καὶ διαθέσεις τους γιὰ δραστηριότητα ἀποβαίνουν πρὸς ὄφελος ὅλων, ἀφοῦ μποροῦν νὰ συγκεντρώσουν τὰ διαφορετικὰ προϊόντα σὲ κοινὴ παρακαταθήκη ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ καθένας μπορεῖ νὰ κάνει τὶς ἀγορές του. Ὅπως ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναπηδᾶ ἀπὸ τὴν τάση τῆς ἀνταλλαγῆς, ἔτσι ὁ ἴδιος αὐτὸς καταμερισμὸς ἀναπτύσσεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς ἀγορᾶς. Σὲ ἀναπτυγμένες συνθῆκες κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἕνας ἔμπορος καὶ ἡ κοινωνία ἕνας ἐμπορικὸς συνεταιρισμός.

Ὁ Σαίη θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ σὰν τυχαία καὶ ὄχι βασική. Ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καὶ χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. Γίνεται ἀπαραίτητη σὲ μιὰ ἐξελιγμένη κατάσταση τῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, ἡ παραγωγὴ εἶναι ἀδύνατο νὰ λειτουργήσει χωρὶς τὴν ἀνταλλαγή. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα εὔκολο, χρήσιμο μέσο, μιὰ ἐξειδικευμένη ἐφαρμογὴ τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων γιὰ κοινωνικὸ πλοῦτο, ἀλλὰ καὶ μιὰ συρρίκνωση τῆς ἱκανότητας κάθε ἀνθρώπου χωριστά. Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση εἶναι μιὰ πρόοδος ἀπὸ μέρους τοῦ Σαίη.

Ὁ Σκάρμπεκ διαχωρίζει τὶς ἀτομικὲς δυνάμεις ποὺ ἐνυπάρχουν στὸν ἄνθρωπο — διάνοια καὶ φυσικὴ ἱκανότητα γιὰ δουλειὰ — ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ἐκπηγάζουν ἀπὸ τὴν κοινωνία — ἀνταλλαγὴ καὶ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ποὺ ἀμοιβαῖα προσαρμόζονται. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία. Ὁ Σκάρμπεκ ἐκφράζει ἐδῶ μὲ ἀντικειμενικὴ μορφὴ ὅσα ὁ Σμίθ, ὁ Σαίη, ὁ Ρικάρντο κ.ἄ., ὑποστηρίζουν ὅταν προσδιορίζουν τὸν ἐγωισμὸ καὶ τὸ ἀτομικὸ συμφέρο

σὰν βάση τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τὸ μικροπαζάρεμα σὰν θεμελιώδη καὶ ἱκανοποιητικὴ μορφὴ τῆς ἀνταλλαγῆς.

Ὁ Μὶλλ παρουσιάζει τὸ ἐμπόριο σὰν συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Γιὰ τὸν Μίλλ, ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ὑποβιβάζεται σὲ μηχανικὴ κίνηση. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρήση τῶν μηχανῶν προάγουν τὴν ὑπερπαραγωγή. Σὲ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ δοθεῖ ὁ μικρότερος δυνατὸς χῶρος κινήσεων καὶ ἐνεργειῶν. Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ χρήση τῶν μηχανῶν, γιὰ λογαριασμό τους, ἀπαιτοῦν μαζικὴ παραγωγὴ πλούτου, πράγμα ποὺ σημαίνει συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς δημιουργίας μεγάλων ἐργοστασίων.

Ἡ ἐξέταση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς πρέπει νὰ συγκεντρώσει ὅλο τὸ ἐνδιαφέρο μας, γιατὶ οἱ νοητὰ ἀλλοτριωμένες ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καὶ οἱ οὐσιαστικὲς ἀνθρώπινες δυνάμεις, προσδιορίζονται σὰν εἰδολογικὴ δραστηριότητα καὶ σὰν εἰδολογικὲς δυνάμεις.

Ὅταν λέμε ὅτι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ βασίζονται στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, εἶναι σὰ νὰ λέμε ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας — μιὰ ἐπιβεβαίωση ποὺ ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος εἶναι ἀνίκανος ν' ἀποδείξει καὶ σκοπεύουμε νὰ τὸ ἀποδείξουμε γιὰ λογαριασμό του. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι διαμορφώσεις τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, βρίσκουμε τὴν ἀπόδειξη τόσο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ χρειαζόταν τὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία γιὰ τὴν πραγμάτωσή της, ὅσο καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τώρα χρειάζεται τὴν κατάργησή της.

Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ εἶναι δυὸ φαινόμενα ποὺ γιὰ λογαριασμό τους ὁ πολιτικὸς οἰκονομολόγος κομπάζει γιὰ τὴν κοινωνικὴ φύση τῆς ἐπιστήμης του, ἐνῶ μὲ τὴν ἴδια ἀνάσα ἀσυναίσθητα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη του — ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς κοινωνίας μέσα ἀπὸ ἀντικοινωνικά, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα.

Οἱ παράγοντες ποὺ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε εἶναι αὐτοί: ἡ τάση γιὰ ἀνταλλαγή, ποὺ εἶναι θεμελιωμένη στὸν ἐγωισμό, θεωρεῖται σὰν αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου ἀποτελέσματος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ Σαίη δὲν θεωρεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ σὰν θεμελιώδη πρὸς τὴ φύση τῆς κοινωνίας. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ παραγωγὴ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἡ ἐξαχρείωση καὶ ἡ ἀλλοίωση τῆς φύσης τῆς ἀτομικῆς δραστηριότητας ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας γίνονται ἀποδεκτά. Ἡ ἀνταλλαγὴ καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἀναγνωρίζονται σὰν παραγωγοὶ τῆς μεγάλης ποικιλίας σὲ ἀνθρώπινες κλίσεις καὶ ἱκανότητες. Μιὰ ποικιλία ποὺ γίνεται χρήσιμη ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ὁ Σκάρμπεκ διαιρεῖ τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις σὲ δύο μέρη: [1] σ' αὐτὲς ποὺ εἶναι ἀτομικὲς καὶ ἐνυπάρχουσες στὸν ἄνθρωπο, ἡ διάνοιά του καὶ ἡ ἰδιαίτερη διάθεσή του ἢ ἱκανότητα γιὰ ἐργασία· καὶ [2] σ' αὐτὲς ποὺ ἐκπηγάζουν ὄχι ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ἄτομο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἀπὸ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς. Παραπέρα, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀγορά. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία εἶναι ἁπλὰ μηχανικὴ κίνηση· τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας γίνεται ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἰδιότητες τῶν ἀντικειμένων. Κάθε ἄτομο πρέπει νὰ περιοριστεῖ στὶς λιγότερες δυνατὲς κινήσεις. Διάσπαση τῆς ἐργασίας καὶ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου· ἡ μηδαμινότητα τῆς ἀτομικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ παραγωγὴ τοῦ πλούτου κατὰ μάζες. Τὸ νόημα τῆς ἐλεύθερης ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας.

Τὸ χρῆμα

Ἂν τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀνθρώπου, πάθος, κτλ., δὲν εἶναι μόνο ἀνθρωπολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴ στενότερη ἔννοια, ἀλλὰ πραγματικὲς ὀντολογικὲς διαβεβαιώσεις τῆς οὐσίας του (φύση), κι' ἂν ἐπιβεβαιώνουν πραγματικὰ μόνο τὸν ἑαυτό τους στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἀντικείμενό τους ὑπάρχει αἰσθητὰ γι' αὐτά, τότε εἶναι φανερό: [1] Ὅτι ὁ τρόπος ἐπιβεβαίωσής τους δὲν εἶναι καθόλου ἕνας καὶ μοναδικός, ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι οἱ διαφορετικοὶ τρόποι ἐπιβεβαίωσης θεμελιώνουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς ὕπαρξής τους, τῆς ζωῆς τους. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ

ἀντικείμενο ὑπάρχει γιὰ τὰ αἰσθήματα εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τρόπος τῆς ἱ κ α ν ο π ο ί η σ ή ς τους.

[2] Ὅπου ἡ αἰσθητὴ ἐπιβεβαίωση εἶναι μιὰ ἄμεση ἐκμηδένιση τοῦ ἀντικειμένου στὴν ἀνεξάρτητη μορφή του (φαγητό, ποτό, προσαρμογὴ ἀντικειμένων, κτλ.), αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου.

[3] Στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ ἄνθρωπος, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ τὰ αἰσθήματά του, εἶναι ἀνθρώπινος, ἡ ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ἕνα ἄλλο εἶναι καὶ δική του ἱκανοποίηση.

[4] Μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀναπτυγμένη βιομηχανία, μέσα ἀπὸ τὴν μεσολάβηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἡ ὀντολογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπινου αἰσθήματος, τόσο στὴν ὁλότητά του ὅσο καὶ στὴν ἀνθρωπιά του. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔτσι ἀπὸ μόνη της προϊὸν αὐτο—διαμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα.

[5] Τὸ νόημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἀποξένωσή του, εἶναι ἡ ὕπαρξη τῶν ο ὐ σ ι α σ τ ι κ ῶ ν ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ω ν γιὰ τὸν ἄνθρωπο τόσο σὰν ἀντικείμενα ἱκανοποίησης ὅσο καὶ σὰν δραστηριότητα.

Τὸ χ ρ ῆ μ α, στὸ βαθμὸ ποὺ κατέχει τὴν ἰ δ ι ό τ η τ α νὰ μπορεῖ ν' ἀγοράζει κάθε τι καὶ νὰ ἰδιοποιεῖ ὅλα τὰ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν α, εἶναι ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀξία. Ἡ καθολικότητα αὐτῆς τῆς ἰδιότητας εἶναι ἡ βάση τῆς παντοδυναμίας τοῦ χρήματος... Τὸ χρῆμα εἶναι ὁ μ α σ τ ρ ο π ό ς ἀνάμεσα στὴν ἀνάγκη καὶ στὸ ἀντικείμενο, ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ τὰ μέσα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ α ὐ τ ὸ ποὺ παρεμβαίνει στὴ ζωή μου, παρεμβαίνει ἐπίσης καὶ στὴν ὕπαρξη ἄλλων ἀνθρώπων γιὰ μένα. Αὐτὸ τὸ ἄ λ λ ο ἄτομο εἶναι γιὰ μένα.

Τί διάολο! χέρια, πόδια καὶ κεφάλι
καὶ κ.. .εἶναι δικά σου, ναί, καταλαβαίνω·
μὰ εἶναι λιγότερο γι' αὐτὸ δικό μου πάλι
ὅ,τι καὶ γὼ γεμάτα ἀπολαβαίνω;
Ἂν μπορῶ ν' ἀγοράσω ἕξη ἄλογα βαρβάτα,
τὴ δύναμή τους ὅλη δὲν ὁρίζω τάχα;
Σὰ σωστὸς ἄντρας τρέχω στὰ γεμάτα
ποδάρια δεκατέσσερα σὰν νά'χα.

ΓΚΑΙΤΕ: Φ ά ο υ σ τ — Μεφιστοφελῆς [1]

---

[1] Γκαῖτε, «Φάουστ», Μετ. Κωνστ. Χατζόπουλου, ἔκδοση Ἑστίας.

῾Ο Σαίξπηρ στὸν «Τ ί μ ω ν α τ ὸ ν ᾿Α θ η ν α ῖ ο»:

Χρυσάφι! κίτρινο, ἀκριβό,
γυαλιστερὸ χρυσάφι! ὄχι, θεοί, δὲν εἶμαι
πιστὸς ματαιόδοξος... Τόσο ἀπ' αὐτὸ κάνει
τὸ μαῦρο ἄσπρο, τ' ἄσκημο
ὡραῖο, τ' ἄδικο δίκιο, τὸ χυδαῖο εὐγενικό,
τὸ παλιὸ νέο, τὴ δειλία ἀντρειά. Θεοί,
γιατί αὐτό; Θεοί μου, τί 'ναι αὐτό; Μὰ τί,
θὰ ξεμυαλίσει αὐτὸ ἱερεῖς ἀπὸ κοντά σας,
θὰ πάρει ἀπὸ ἄνθρωπο γερὸ τὸ μαξιλάρι
κάτω ἀπ' τὸ κεφάλι του· τοῦτος ὁ κίτρινος
ὁ δοῦλος δένει λύνει νόμους· εὐλογάει
καταραμένους· κάνει λατρευτὴ τὴ λέπρα· δίνει
στοὺς κλέφτες θέση πλάϊ σὲ γερουσιαστές·
τοῦτο ξαναπαντρεύει χήρα μαραμένη·
γυναίκα ἀπ' τὸ νοσοκομεῖο μὲ σπυριὰ ὀμπυασμένα
ποὺ προκαλεῖ ἐμετόν, αὐτὸ τὴ μπαλσαμώνει
καὶ τὴν ἀρωματίζει πάλι ἀνθὸν τ' 'Απρίλη.
Ἔ, κολασμένο μέταλλο, πόρνη ἐσὺ κοινὴ
τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ βάζεις τὶς διχόνοιες
ἀνάμεσα στὸν ὄχλο τῶν ἐθνῶν...

Καὶ παρακάτω:

Ὦ βασιλοφονιὰ γλυκέ καὶ χωριστὴ ἀκριβὲ
τοῦ τέκνου ἀπ' τὸ γονιό! Λαμπρὲ ξεμαυλιστὴ
τῆς ἁγνότερης κλίνης τοῦ 'Υμεναίου! Πανίσχυρε Ἄρη.
Σύ, πάντα νιέ, ζωηρέ, ἁβρὲ κι ἐράσμιε γαμπρέ,
ποὺ μὲ τὸ ἐρύθημά σου λειώνεις τὸ ἅγιο χιόνι
ποὺ σκέπει τὴν ποδιὰ τῆς Ἄρτεμης! Θ ε ὲ ὁ ρ α τ ὲ
ποὺ συγκολλᾶς τ' ἀ ν τ ί θ ε τ α, τὰ κάνεις νὰ φιλιῶνται!
Ποὺ ὅλες λαλεῖς τὶς γλῶσσες καὶ γιὰ κάθε θέμα!
'Εσὺ ἀσημόπετρα, λυδία λίθος γιὰ καρδιές!
Νά, τώρα ὁ ἄνθρωπος ὁ δοῦλος σου ἐπαναστατεῖ·
Ρίχ' τους, μεγαλοδύναμε, διχόνοια χαλασμοῦ,
θηρία νὰ πάρουν τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου! (¹)

῾Ο Σαίξπηρ μᾶς δίνει μιὰ λαμπρὴ εἰκόνα τῆς φύσης τοῦ χρήματος. Γιὰ νὰ τὸν καταλάβουμε, ἂς ἀρχίσουμε ἑρμηνεύοντας τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Γκαῖτε.

Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει γιὰ μένα μέσα ἀπὸ τὸν σύνδεσμο τοῦ χ ρ ή μ α τ ο ς, αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ πληρώσει τὸ χρῆμα, αὐτὸ ἀκριβῶς ε ἶ μ α ι ἐ γ ώ, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος. Οἱ ἰδιότητες τοῦ χρήματος εἶναι δικές μου, ἐμένα τοῦ κατόχου, ἰδιότητες καὶ οὐσιαστικὲς δυνάμεις. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ ε ἶ μ α ι καὶ αὐτὸ ποὺ μ π ο ρ ε ῖ ν ὰ κ ά ν ω, σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἀτομι-

(¹) Σαίξπηρ, «Τίμων ὁ 'Αθηναῖος», Μετ. Βασίλη Ρώτα, ἔκδοση Ἴκαρος.

κότητά μου. Εἶμαι ἄσχημος, ἀλλὰ μπορῶ ν' ἀγοράσω τὴν πιὸ ὄμορφη γυναίκα. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν εἶμαι ἄσχημος, γιατὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀσχήμιας, ἡ ἀπωθητική της δύναμη, ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὸ χρῆμα. Εἶμαι κουτσός, ἀλλὰ τὸ χρῆμα μοῦ προμηθεύει εἴκοσι τέσσερα πόδια. Κατὰ συνέπεια δὲν εἶμαι κουτσός. Εἶμαι κακός, ἀνυπόληπτος, ἀσυνείδητος καὶ κουτὸς ἄνθρωπος, τὸ χρῆμα, ὅμως, εἶναι εὐυπόληπτο, καὶ τὸ ἴδιο καὶ ὁ κάτοχός του. Τὸ χρῆμα εἶναι τὸ μεγαλύτερο καλό, κατ' ἀκολουθία καὶ ὁ κάτοχός του εἶναι καλός. Ἐπιπρόσθετα, τὸ χρῆμα μὲ γλυτώνει ἀπὸ τὸν κόπο νὰ εἶμαι ἀνυπόληπτος, ἔτσι ὑπολογίζομαι γιὰ τίμιος καὶ εἰλικρινής. Εἶμαι ἄμυαλος, ἂν ὅμως τὸ χρῆμα εἶναι ὁ πραγματικὸς νοῦς, ὅλων τῶν πραγμάτων, πῶς εἶναι δυνατὸ ὁ κάτοχός του νὰ εἶναι ἄμυαλος; Κάτι περισσότερο, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος μπορεῖ ν' ἀγοράσει ἔξυπνους ἀνθρώπους γιὰ λογαριασμό του. Συνεπῶς ἔχει ἐξουσία πάνω σὲ ἔξυπνους ἀνθρώπους, ἐξυπνότερους ἀπ' αὐτόν. Μὲ τὸ χρῆμα μπορῶ νὰ ἔχω κάθε τι ποὺ ἐπιθυμεῖ ἡ ἀνθρώπινη καρδιά. Δὲν εἶμαι ἔτσι κάτοχος ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων; Δὲν ἀντιστρέφει, λοιπόν, τὸ χρῆμα ὅλες μου τὶς ἀνικανότητες σὲ ἱκανότητες;

Ἂν τὸ χρῆμα εἶναι ὁ δεσμὸς ποὺ δένει ἐμένα μὲ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία σὲ μένα, ποὺ συνδέει ἐμένα μὲ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι τότε τὸ χρῆμα ὁ δεσμὸς ὅλων τῶν δεσμῶν; Δὲν εἶναι σε θέση νὰ δέσει καὶ νὰ λύσει ὅλους τοὺς δεσμούς; Δὲν εἶναι, λοιπὸν τὸ καθολικὸ μέσο τοῦ διαχωρισμοῦ; Εἶναι τὸ πραγματικὸ στοιχεῖο τοῦ διαχωρισμοῦ καὶ τὸ πραγματικὸ συγκολλητικὸ στοιχεῖο, εἶναι ἡ χημικὴ δύναμη τῆς κοινωνίας.

Ὁ Σαίξπηρ τονίζει ἰδιαίτερα τὶς παρακάτω δύο ἰδιότητες τοῦ χρήματος:

1 Εἶναι ἡ ὁρατὴ θεότητα, ἡ μεταμόρφωση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων καὶ φυσικῶν ἰδιοτήτων στὰ ἀντίθετά τους, η καθολικὴ σύγχυση καὶ ἀντιστροφὴ τῶν πραγμάτων· συμφιλιώνει τ' ἀδύνατα. 2 Εἶναι ἡ καθολική, πόρνη, ὁ καθολικὸς μαστροπὸς ἀνθρώπων καὶ ἐθνῶν.

Ἡ ἀντιστροφὴ καὶ σύγχυση ὅλων τῶν ἀνθρώπινων καὶ φυσικῶν ἰδιοτήτων, ἡ συμφιλίωση τῶν ἀδυνάτων, ἡ θεῖα δύναμη τοῦ χρήματος βρίσκεται στὴ φύση του, σὰν ἀποξενωμένη καὶ ἀλλοτριωτικὴ εἰδολογικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀλλοτριώνεται ἡ ἴδια πουλώντας τὸν ἑ-

αυτό της. Εἶναι ἡ ἀλλοτριωμένη ἱ κ α ν ό τ η τ α τ ο ῦ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο υ γ έ ν ο υ ς.

Αὐτὸ ποὺ ἐγὼ σὰν ἄνθρωπος δὲ μπορῶ νὰ κάνω, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ὅλες οἱ ἀτομικές μου δυνάμεις δὲ μποροῦν νὰ κάνουν, μπορῶ νὰ τὸ κάνω μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χ ρ ή μ α τ ο ς. Ἔτσι τὸ χρῆμα μεταμορφώνει κάθε μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς αὐτὲς δυνάμεις σὲ κάτι ποὺ δὲν εἶναι οἱ ἴδιες, στὰ ἀ ν τ ί θ ε τ ά τους.

Ἂν ἐπιθυμῶ ἕνα γεῦμα, ἢ ἂν θέλω νὰ πάρω τὴν ταχυδρομικὴ ἅμαξα γιατὶ δὲ νιώθω ἀρκετὰ δυνατὸς γιὰ νὰ κάνω τὸ ταξίδι μὲ τὰ πόδια, τὸ χρῆμα θὰ μᾶς ἐξασφαλίσει καὶ τὸ ζευγὰ καὶ τὴν ἅμαξα, δηλαδὴ μεταφέρει τὶς ἐπιθυμίες μου ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς φαντασίας στὴν πραγματικότητα, τὶς μεταφράζει ἀπὸ τὴν ὕπαρξή τους σὰν σκέψη, φαντασία καὶ ἐπιθυμίες σὲ α ἰ σ θ η τ ή, πραγματικὴ ὕπαρξη, ἀπὸ τὴ φαντασία στὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν φανταστικὴ ὕπαρξη σὲ πραγματικὴ ὕπαρξη. Σ' αὐτὸν τὸν μεσολαβητικὸ ρόλο τὸ χρῆμα εἶναι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ δ η μ ι ο υ ρ γ ι κ ὴ δύναμη.

Ἡ ἀ π α ί τ η σ η ὑπάρχει ἐπίσης καὶ γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν χρῆμα, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτησή τους εἶναι ἁπλῶς ἕνα ψέμα τῆς φαντασίας τους. Γιὰ μένα ἢ γιὰ ὁποιονδήποτε τρίτο ἡ ἀπαίτησή μου δὲν ἔχει κανένα ἀποτέλεσμα, δὲν ὑπάρχει. Κατὰ συνέπεια, γιὰ μένα παραμένει χωρὶς π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ὑ π ό σ τ α σ η καὶ χ ω ρ ὶ ς ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀποτελεσματικὴ ἀπαίτηση βασισμένη στὸ χρῆμα καὶ στὴν ἀτελέσφορη ἀπαίτηση βασισμένη στὴν ἀνάγκη μου, στὸ πάθος μου, τὴν ἐπιθυμία μου, κτλ., εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ε ἶ ν α ι καὶ στὴ σ κ έ ψ η, ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀπεικόνιση ποὺ ἁπλῶς ὑπάρχει μέσα μου καὶ σὲ μιὰ ἀπεικόνιση ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μένα σὰν π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο.

Ἂν δὲν ἔχω χρήματα νὰ ταξιδέψω, δὲν ἔχω τὴν ἀ ν ά γ κ η, δηλαδὴ στεροῦμαι πραγματικῆς καὶ ἐφαρμόσιμης ἀνάγκης νὰ ταξιδέψω. Ἂν ἔχω κλίση γιὰ σπουδές, καὶ δὲν ἔχω χρήματα γιὰ νὰ ἱκανοποιήσω τὴν κλίση αὐτή, τότε δὲν ἔ χ ω κλίση γιὰ σπουδές, δηλαδὴ στεροῦμαι π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ς κ α ὶ ἐ φ α ρ μ ό σ ι μ η ς κλίσης. Ἀλλὰ ἂν πραγματικὰ δὲν ἔχω καμιὰ κλίση γιὰ σπουδές, ἀλλὰ ἔχω τὴ θέληση κ α ὶ τὸ χρῆμα, τότε διαθέτω μιὰ ἀ π ο τ ε λ ε σ μ α τ ι κ ὴ κλίση γιὰ σπουδές. Τὸ χ ρ ῆ μ α, ποὺ εἶναι τὸ ἐξωτερικό, καθολικὸ μ έ σ ο καὶ δ ύ ν α μ η—ποὺ ἐκπηγάζει ὄχι ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία σὰν κοινωνία — γιὰ νὰ μετατρέψει τὴ

φαντασία σὲ πραγματικότητα καὶ τὴν πραγματικότητα σὲ ἁπλὴ φαντασία, μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀνθρώπινες καὶ φυσικὲς δυνάμεις σὲ καθαρὰ ἀφηρημένες ἀπεικονίσεις καὶ συνακόλουθα σὲ ἀτέλειες, καὶ βασανιστικὲς φαντασιώσεις, ὅπως ἀκριβῶς μεταστρέφει τὶς πραγματικὲς ἀτέλειες καὶ φαντασιώσεις—πραγματικὰ ἀνίκανες δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν μόνο στὴ φαντασία τοῦ ἀτόμου — σὲ πραγματικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις καὶ ἱκανότητες. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸν χαρακτηρισμό, τὸ χρῆμα εἶναι ἡ καθολικὴ ἀντιστροφὴ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα μεταστρέφει στ' ἀντίθετά τους καὶ προσδίνει στὶς ἰδιότητές τους ἀντιφατικὲς ἰδιότητες.

Ἔτσι τὸ χρῆμα ἐμφανίζεται σὰν δύναμη ἀντιστροφῆς σὲ σχέση πρὸς τὸ ἄτομο καὶ πρὸς ἐκείνους τοὺς κοινωνικοὺς καὶ ἄλλους δεσμοὺς ποὺ διατείνονται ὅτι εἶναι οὐσίες καθεαυτές. Μεταμορφώνει τὴν ἀφοσίωση σὲ προδοσία, τὴν ἀγάπη σὲ μίσος, τὴν ἀρετὴ σὲ φαυλότητα, τὴ φαυλότητα, σὲ ἀρετή, τὸν ὑπηρέτη σὲ ἀφέντη, τὸν ἀφέντη σὲ ὑπηρέτη, τὴν ἀνοησία σὲ λογικὴ καὶ τὴ λογικὴ σὲ ἀνοησία.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ χρῆμα, σὰν ὑπάρχουσα καὶ ἐνεργὸς ἔννοια τῆς ἀξίας, περιπλέκει καὶ ἀνταλλάσσει τὰ πάντα, εἶναι ἡ καθολικὴ σύγχυση καὶ ἀνταλλαγὴ ὅλων τῶν πραγμάτων, ἕνας ἀντεστραμμένος κόσμος, ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀντιστροφὴ ὅλων τῶν φυσικῶν καὶ ἀνθρώπινων ἰδιοτήτων.

Αὐτὸς ποὺ μπορεῖ ν' ἀγοράσει θάρρος εἶναι γενναῖος, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἕνας δειλός. Τὸ χρῆμα δὲν ἀνταλλάσσεται γιὰ μιὰ ἰδιαίτερη ἰδιότητα, γιὰ ἕνα ἰδιαίτερο πρᾶγμα, ἢ γιὰ ὅ,τιδήποτε ἰδιαίτερο ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Κοιταγμένο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἀτόμου ποὺ τὸ κατέχει, τὸ χρῆμα ἀνταλλάσσει κάθε ἰδιότητα γιὰ κάθε ἄλλη ἰδιότητα καὶ ἀντικείμενο, ἀκόμα κι ἂν εἶναι ἀντίθετη· εἶναι ἡ δύναμη ποὺ συμφιλιώνει τ' ἀδύνατα καὶ ὑποχρεώνει τὶς ἀντιφάσεις νὰ ἑνωθοῦν.

Ἂν πάρουμε τὸν ἄνθρωπο σὰν ἄνθρωπο, καὶ τὴ σχέση του πρὸς τὸν κόσμο ἀνθρώπινη, τότε ἡ ἀγάπη μπορεῖ ν' ἀνταλλαγεῖ μόνο μὲ ἀγάπη, ἡ ἐμπιστοσύνη μόνο μὲ ἐμπιστοσύνη, κλπ. Ἂν ἐπιθυμεῖς ν' ἀπολαύσεις τὴν τέχνη, πρέπει νὰ εἶσαι καλλιτεχνικὰ καλλιεργημένο πρόσωπο.

Ἂν ἐπιθυμεῖς νὰ ἐπηρεάσεις ἄλλους ἀνθρώπους, πρέπει νὰ εἶσαι ἕνα ἄτομο ποὺ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ παρακινεῖ καὶ νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἄλλους. Κάθε μία ἀπὸ τὶς σχέσεις σου πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση πρέπει νὰ εἶναι μιὰ *εἰδική ἔκφραση*, ἀνταποκρινόμενη στὸ ἀντικείμενο τῆς θέλησής σου, τῆς δικῆς σου *πραγματικῆς ἀτομικῆς* ζωῆς. Ἂν ἀγαπᾶς χωρὶς νὰ προκαλεῖς τὴν ἐπιστροφὴ τῆς ἀγάπης, ἄν, δηλαδή, δὲν εἶσαι ἱκανός, μὲ τὴν *ἐκδήλωση* τοῦ ἑαυτοῦ σου σὰν πρόσωπο ποὺ ἀγαπᾶ, νὰ κάνεις τὸν ἑαυτό σου ἕνα πρόσωπο ποὺ τὸ ἀγαποῦν, τότε ἡ ἀγάπη σου εἶναι μιὰ ἀνικανότητα καὶ μιὰ δυστυχία.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΧΕΓΚΕΛ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΓΕΝΙΚΑ

Τώρα εἶναι, ἴσως, ἡ στιγμὴ γιὰ μερικὲς παρατηρήσεις, μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἐξήγησης καὶ τῆς δικαιολόγησης, πάνω στὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική, τόσο γενικὰ ὅσο καὶ εἰδικά, ὅπως ἐκτίθεται στὴ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος» καὶ στὴ «Λογική», ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ σχέση της πρὸς τὸ σύγχρονο κίνημα τῆς κριτικῆς.

Ἡ σύγχρονη γερμανικὴ κριτικὴ ἦταν τόσο ἀπορροφημένη μὲ τὸν παλιὸ κόσμο καὶ τόσο μπλεγμένη στὴ διάρκεια τῆς ἀνάπτυξής της μὲ τὸ δικό της ζήτημα, ποὺ κράτησε μιὰ ἀπόλυτα μὴ κριτικὴ στάση πρὸς τὴ μέθοδο τῆς κριτικῆς καὶ δὲν εἶχε ἀπολύτως καμιὰ ἐπίγνωση τοῦ φαινομενικὰ τυπικοῦ, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα οὐσιαστικοῦ ζητήματος γιὰ τὴ στάση μας σὲ σχέση πρὸς τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική. Ἡ ἔλλειψη ἐπίγνωσης γιὰ τὴ σχέση τῆς σύγχρονης κριτικῆς πρὸς τὴ χεγκελιανὴ φιλοσοφία γενικὰ καὶ τὴ διαλεκτική, ἰδιαίτερα ὑπῆρξε τόσο ἔντονη που κριτικοὶ σὰν τὸν Στράους καὶ τὸν Μπροῦνο Μπάουερ εἶναι ἀκόμα, τουλάχιστο σιωπηρά, αἰχμάλωτοι τῆς χεγκελιανῆς λογικῆς, ὁ πρῶτος ὁλοκληρωτικὰ καὶ ὁ δεύτερος στοὺς Συνοπτικούς(¹) του (ὅπου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν Στράους, ἀντικαθιστᾶ τὴν «αὐτοσυνείδηση» τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου μὲ τὴν οὐσία τῆς ἀφηρημένης φύσης) καὶ στὸν «Χριστιανισμὸ ἀποκαλυπτόμενο». Γιὰ παράδειγμα, στὸ «Χριστιανισμὸ ἀποκαλυπτόμενο» βρίσκουμε τὴν παρακάτω παράγραφο:

> Λὲς καὶ ἡ αὐτοσυνείδηση, προϋποθέτοντας τὸν κόσμο —αὐτον ποὺ εἶναι διαφορετικὸς— καὶ παράγοντας τὸν ἑαυτό της μέσα σ' αὐτὸ ποὺ παράγει, ἀφοῦ δὲν τὴν ἐνδιαφέρει ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ παρήγαγε καὶ στὸν ἑαυτό της καὶ ἀφοῦ εἶναι μόνο μέσα στὴν πράξη τῆς παραγωγῆς καὶ στὴν κίνηση ποὺ ὑπάρχει ἡ ἴδια — λὲς καὶ δὲν εἶχε τὸ σκοπό της στὴν κίνηση αὐτή.

(¹) Μπροῦνο Μπάουερ, «Κριτικὴ τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας τῶν συνοπτικῶν», 1841 - 1842.

Καὶ παρακάτω:

> Δὲν μποροῦσαν (οἱ Γάλλοι ὑλιστὲς) ἀκόμα νὰ δοῦν ὅτι ἡ κίνηση τοῦ σύμπαντος ὑπάρχει πραγματικὰ γιὰ τὸν ἑαυτό της καὶ ἀποκτᾶ ἑνότητα μὲ τὸν ἑαυτό της μόνο σὰν κίνηση τῆς αὐτοσυνείδησης. (Μπ. Μπάουερ, «Ὁ χριστιανισμὸς ἀποκαλυπτόμενος», σελ. 113 καὶ 114).

Αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις δὲν διαφέρουν οὔτε κὰν στὴ γλώσσα ἀπὸ τὴ χεγκελιανὴ ἀντίληψη. Τὴν ἀναπαράγουν λέξη πρὸς λέξη.

Πόση λίγη ἐπίγνωση ὑπῆρχε γιὰ τὴ σχέση πρὸς τὴν διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ, ἐνῶ ἡ κριτικὴ αὐτὴ βρισκόταν ἀκόμα στὴ διαμόρφωσή της (οἱ «Συνοπτικοὶ» τοῦ Μπάουερ), καὶ πόσο λίγο, ἀκόμα καὶ ἡ ὁλοκληρωμένη κριτικὴ γύρω ἀπὸ τὸ συζητούμενο θέμα, συνεισέφερε σὲ μιὰ τέτοια ἐπίγνωση, εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν «Ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας» (1) τοῦ Μπ. Μπάουερ, ὅπου παραβλέπει τὴν ἀδιάκριτη ἐρώτηση τοῦ Γκρούπ, «καὶ τώρα τί γίνεται μὲ τὴ λογική;», παραπέμποντάς τον στοὺς μελλοντικοὺς κριτικούς.

Ἀλλὰ τώρα ποὺ ὁ Φόυερμπαχ, τόσο στὶς «θέσεις» του ποὺ περιέχονται στὰ «Ἀνέκδοτα» (2) ὅσο καὶ στὴ «Φιλοσοφία τοῦ μέλλοντος» (3) ἐκτενέστερα, κατέστρεφε τὰ θεμέλια τῆς παλιᾶς διαλεκτικῆς καὶ φιλοσοφίας, ἡ ἴδια ἡ σχολὴ τῆς Κριτικῆς, ποὺ ἦταν ἀπὸ μόνη της ἀνίκανη νὰ κάνει ἕνα τέτοιο βῆμα, ἀλλὰ ποὺ μποροῦσε νὰ τὸ παρακολουθεῖ, ἀνακήρυξε τὸν ἑαυτό της σὲ καθαρή, ἀποφασιστική, ἀπόλυτη κριτική, ποὺ πέτυχε τὴ σαφήνειά της καὶ μέσα στὴν πνευματικὴ ἔπαρση ὑποβίβασε ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἱστορίας σὲ μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ποὺ περιέρχεται στὴν κατηγορία τῶν «μαζῶν» καὶ στὸν ἑαυτό της. Ἔχει ἐξομοιώσει ὅλες τὶς δογματικὲς ἀντιθέσεις σὲ μ ί α δογματικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δική της σοφία καὶ στὴν ἠλιθιότητα τοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὸν ἐπικριτὴ Χριστὸ καὶ στὴν ἀνθρωπότητα — τὸν «ὄχλο». Κάθε μέρα καὶ κάθε ὥρα διαδηλώνει τὴ δική της ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὴν ἀμυαλοσύνη τῶν μαζῶν καὶ ἀνάγγειλε τελικὰ ὅτι ἡ μεγάλη Ἡ μ έ ρ α τ ῆ ς κ ρ ί σ η ς πλησιάζει, ὁπότε ὁλόκληρη ἡ γκρεμι-

---

(1) Μπροῦνο Μπάουερ, «Ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας», 1843.

(2) Ἄρνολντ Ρούγκε, «Ἀνέκδοτα τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας», 1843.

(3) Λ. Φόυερμπαχ, «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος», Ζυρίχη 1843.

σμένη ἀνθρωπότητα θὰ παραταχθεῖ μπροστά της, θὰ διαιρεθεῖ σὲ ὁμάδες καὶ ἡ κάθε ὁμάδα θὰ πάρει τὸ δικό της πιστοποιητικὸ ἀθλιότητας.

Ἡ σχολὴ τῆς Κριτικῆς ἔκανε ὁλόγραφα γνωστὴ τὴν ανωτερότητά της ἀπέναντι στὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα καὶ στὸν κόσμο, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο κάθεται θρονιασμένη μέσα σὲ θεία μοναξιὰ μὲ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν περιστασιακὸ βρυχηθμὸ σαρκαστικοῦ γέλιου ἀπὸ τὰ ὀλύμπια χείλη της. Στὸ κάτω — κάτω ὅλα αὐτὰ τὰ εὐχάριστα χοροπηδήματα τοῦ ἰδεαλισμοῦ (τοῦ νεοχεγκελιανισμοῦ) ποὺ ψυχοραγεῖ, σὰν κριτικὴ (ἡ σχολὴ τῆς κριτικῆς) δὲν διατύπωσε οὔτε μιὰ φορά, ἔστω καὶ σὰν ὑποψία, τὴν ἀνάγκη γιὰ κριτικὴ συζήτηση μὲ τὸν πρόγονό της, τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτική. Δὲν κατέδειξε κἂν μιὰ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ διαλεκτικὴ τοῦ Φόυερμπαχ. Μιὰ ὁλότελα ἄκριτη στάση ἀπέναντι στὸν ἑαυτό της.

Ὁ Φόυερμπαχ εἶναι ὁ μόνος ποὺ πῆρε μιὰ σοβαρὴ καὶ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ποὺ ἔκανε πραγματικὲς ἀνακαλύψεις στὸν τομέα αὐτό. Εἶναι ὁ πραγματικὸς ἐκπορθητὴς τῆς παλιᾶς φιλοσοφίας. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἐπιτεύγματός του καὶ ἡ ἤρεμη ἁπλότητα μὲ τὴν ὁποία τὸ παρουσιάζει στὸν κόσμο, βρίσκεται σὲ ζωηρὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄλλους.

Τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ Φόυερμπαχ εἶναι:

(1) Ἔδειξε ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ θρησκεία ποὺ εἰσήχθηκε στὴ σκέψη καὶ ἀναπτύχθηκε σὲ σκέψη καὶ ὅτι εἶναι ἐξίσου καταδικασμένη σὰν μιὰ ἄλλη μορφὴ καὶ ἕνας ἄλλος τρόπος τῆς ὕπαρξης τῆς ἀποξένωσης τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου.

(2) Θεμελίωσε τὸν ἀληθινὸ ὑλισμὸ καὶ τὴν πραγματικὴ ἐπιστήμη κάνοντας τὴν κοινωνικὴ σχέση τοῦ «ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπο» βασικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας του.

(3) Ἀντιτάχθηκε στὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, ποὺ ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι τὸ ἀπόλυτα θετικό, τὸ θετικὸ ποὺ βασίζεται πάνω στὸν ἑαυτό του καὶ εἶναι θετικὰ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτό του.

Ὁ Φόυερμπαχ ἐξηγεῖ τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ καὶ ἐξηγώντας την δικαιολογεῖ τὸ θετικό, ποὺ εἶναι αἰσθητὰ βεβαιωμένο, σὰν τὸ σημεῖο ἐκκίνησής του, μὲ τον ἀκόλουθο τρόπο:

Ὁ Χέγκελ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τῆς οὐσίας (μὲ λογικοὺς ὅρους: ἀπὸ τὸ ἄπειρο, τὸ ἀφηρημένα καθολικο),

ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη καὶ σταθερὴ ἀφαίρεση. Σὲ ἁπλὴ γλῶσσα, ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ τὴ θεολογία.

Δεύτερο, παραμερίζει τὸ ἄπειρο καὶ παραδέχεται τὸ οὐσιαστικό, τὸ αἰσθητό, το πραγματικό, τὸ πεπερασμένο, τὸ ἰδιαίτερο. (Ἡ φιλοσοφία σὰν παραμερισμὸς τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας).

Τρίτο, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ καταργεῖ το θετικὸ καὶ ἀποκαθιστᾶ τὴν ἀφαίρεση, τὸ ἄπειρο. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς θρησκείας καὶ τῆς θεολογίας.

Ὁ Φόυερμπαχ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης *μόνο* σὰν ἀντίφαση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸν ἑαυτό της, σὰν φιλοσοφία ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ θεολογία (παραμερισμὸς κλπ.) ἀφοῦ τὴν παραμέρισε. Τὴν ἐπιβεβαιώνει ἔτσι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἑαυτό της.

Ἡ ἀποδοχὴ τῆς αὐτο-ἐπιβεβαίωσης καὶ αὐτο-ἐπικύρωσης ποὺ εἶναι παρούσα στὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, θεωρεῖται σὰν παραδοχὴ ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα σίγουρη γιὰ τὸν ἑαυτό της, ποὺ διακατέχεται ἀκόμα ἀπὸ τὸ ἀντίθετό της, ποὺ ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν ἑαυτό της· καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἔχει ἀνάγκη ἀπόδειξης, ποὺ δὲν ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτό της μέσα ἀπὸ τὴ δική της ὕπαρξη, ποὺ δὲν γίνεται ἀποδεκτή. Κατὰ συνέπεια, συγκρούεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀποδοχὴ αὐτὴ ποὺ εἶναι αἰσθητὰ βεβαιωμένη καὶ θεμελιωμένη στὸν ἑαυτό της. (Ὁ Φόυερμπαχ βλέπει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τὴ σταθερὴ ἔννοια, σὰν σκέψη ποὺ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό της στὴ σκέψη καὶ σὰν σκέψη ποὺ ἀγωνίζεται νὰ γίνει ἄμεση ἐπίγνωση, φύση καὶ πραγματικότητα) (¹).

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συλλαμβάνει τὴν ἄρνηση τῆς ἄρνησης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς θετικῆς, σχέσης ποὺ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ ἀληθινὴ καὶ ἡ μόνη θετική, καὶ ἀπ' τὴν ἄποψη τῆς ἀρνητικῆς σχέσης ποὺ περιέχεται μέσα σ' αὐτὴ σὰν ἡ μόνη ἀληθινὴ πράξη καὶ αὐτο—ἐννοούμενη πράξη κάθε ὕπαρξης, ὁ Χέγκελ ἁπλῶς ἀνακάλυψε, τὴν *ἀφηρημένη, λογική, θεωρητική*, ἔκφραση τῆς κίνησης τῆς ἱστορίας. Αὐτὴ ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἀκόμα ἡ *πραγματικὴ* ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου σὰν δεδομένο ὑποκείμενο, εἶναι μόνο ἡ *διαδικασία τῆς δημιουργίας του*, ἡ ἱστορία *τῆς ἐμφάνισής του*. Θὰ ἐξηγήσουμε, τόσο τὴν ἀφηρημένη μορφὴ αὐτῆς τῆς κίνησης, ὅσο καὶ τὴ διαφορὰ μεταξὺ

(¹) Λ. Φόυερμπαχ, «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος».

τῆς ἀντίληψης τοῦ Χέγκελ, γιὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ καὶ τῆς ἀντίληψης τῆς σύγχρονης κριτικῆς ὅπως διατυπώθηκε στὸ ἔργο τοῦ Φόυερμπαχ «Ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ», ἢ μᾶλλον θὰ ἐξηγήσουμε τὴν κ ρ ι τ ι κ ὴ μορφὴ μιᾶς κίνησης, ποὺ στὸν Χέγκελ παραμένει ἀκόμα ἄκριτη.

Ἂς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὸ χεγκελιανὸ σύστημα. Πρέπει ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴ «Φαινομενολογία» του, ποὺ εἶναι ἡ πραγματικὴ κοιτίδα καὶ τὸ μυστικὸ τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας.

Φαινομενολογία [1]

Α. ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

I. Σ υ ν ε ί δ η σ η. (α) Ἡ βεβαιότητα στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία, ἢ τὸ «αὐτὸ» καὶ ἡ σ η μ α σ ί α. (β) Ἡ ἀ ν τ ί λ η ψ η ἢ τὸ πράγμα μὲ τὶς ἰδιότητές του καὶ ἡ α ὐ τ α π ά τ η. (γ) Ἡ δύναμη καὶ ἡ κατανόηση, τὰ φαινόμενα καὶ ὁ ὑπεραισθητὸς κόσμος.

II. Α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η. Ἡ ἀλήθεια τῆς βεβαιότητας τοῦ ἑαυτοῦ μας. (α) Ἀνεξαρτησία καὶ ἐξάρτηση τῆς αὐτοσυνείδησης, κυριότητα καὶ ὑποταγή. (β) Ἐλευθερία τῆς αὐτοσυνείδησης. Στωικισμός, σκεπτικισμός, ἡ δυστυχισμένη συνείδηση.

III. Λ ό γ ο ς. Βεβαιότητα καὶ ἀλήθεια τοῦ λόγου. (α) Παρατηρητικὸς λόγος· παρατήρηση τῆς φύσης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. (β) Πραγματωση τῆς λογικῆς αὐτοσυνείδησης μέσω τοῦ ἑαυτοῦ της. Ἀπόλαυση καὶ ἀναγκαιότητα. Ὁ νόμος τῆς καρδιᾶς καὶ τῆς παραφροσύνης τῆς αὐτοέπαρσης. Ἡ ἀρετὴ καὶ ὁ τρόπος τοῦ κόσμου. (γ) Ἡ ἀτομικότητα ποὺ εἶναι πραγματικὴ ἀφεαυτοῦ της καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό της. Τὸ πνευματικὸ ζωικὸ βασίλειο καὶ ἡ ἀπάτη ἢ τὸ πράγμα τὸ ἴδιο. Νομοθετικὸς λόγος. Λόγος ποὺ δοκιμάζει τοὺς νόμους.

Β. ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

I. Τὸ ἀ λ η θ ι ν ὸ πνεῦμα, ἡ ἠθική.
II. Αὐτοαποξενωμένο πνεῦμα, κουλτούρα.

---

[1] Ὅ,τι ἀκολουθεῖ εἶναι οἱ τίτλοι καὶ οἱ ὑπότιτλοι τοῦ ἔργου τοῦ Χέγκελ «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος».

ΙΙΙ. Τὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει τὴ βεβαιότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἠθική.

Γ. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἡ φ υ σ ι κ ὴ θρησκεία, ἡ θ ρ η σ κ ε ί α τ ῆ ς τ έ χ ν η ς, ἡ ἀ π ο κ α λ υ φ θ ε ῖ σ α θρησκεία.

Δ. ΑΠΟΛΥΤΗ ΓΝΩΣΗ

Ἡ ἐ γ κ υ κ λ ο π α ι δ ε ί α τοῦ Χέγκελ ἀρχίζει μὲ τὴ λογική, μὲ κ α θ α ρ ὴ φ ι λ ο σ ο φ ι κ ὴ σ κ έ ψ η, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀ π ό λ υ τ η γ ν ώ σ η, μὲ τὸ αὐτοσυνείδητο, αὐτο — ἐννοούμενο φιλοσοφικὸ ἢ ἀπόλυτο πνεῦμα· δηλαδὴ ὑπεράνθρωπο, ἀφηρημένο πνεῦμα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁλόκληρη ἡ ἐ γ κ υ κ λ ο π α ι δ ε ί α δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο παρὰ ἡ ἐ κ τ ε τ α μ έ ν η ὕ π α ρ ξ η τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος, ἡ αὐτο—ἀντικειμενοποίηση· καὶ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀποξενωμένο πνεῦμα τοῦ κόσμου ποὺ σκέφτεται μέσα στὴν αὐτο—ἀποξένωσή του, δηλαδὴ ἀντιλαμβάνοντας τὸν ἑαυτό του ἀφηρημένα. Ἡ λ ο γ ι κ ὴ εἶναι τὸ τ ρ έ χ ο ν ν ό μ ι σ μ α τοῦ πνεύματος, ἡ θεωρητικὴ ἀ ξ ί α — σ κ έ ψ η τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης, ἡ οὐσία τους ποὺ ἔγινε ἀπόλυτα ἀδιάφορη σὲ κάθε πραγματικὸ προσδιορισμὸ καὶ συνακόλουθα μὴ πραγματική. Εἶναι ἡ ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η σκέψη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ σκέψη ποὺ ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν πραγματικὸ ἄνθρωπο· ἀ φ η ρ η μ έ ν η σκέψη. Ὁ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὸ ς χ α ρ α κ τ ή ρ α ς α ὐ τ ῆ ς τ ῆ ς ἀ φ η ρ η μ έ ν η ς σ κ έ ψ η ς... ἡ φύση ὅπως εἶναι γιὰ τὴν ἀφηρημένη αὐτὴ σκέψη. Ἡ φύση εἶναι ἐξωτερικὴ πρὸς τὴ σκέψη, εἶναι ἡ ἀπώλεια της· κατανοεῖ τὴ φύση ἐξωτερικὰ σὰν ἀφηρημένη σκέψη, ἀλλὰ σὰν ἀλλοτριωμένη ἀφηρημένη σκέψη. Τελικὰ τὸ π ν ε ῦ μ α, ποὺ εἶναι ἡ σκέψη ποὺ ἐπιστρέφει στὴν κοιτίδα της καὶ ἡ ὁποία σὰν ἀνθρωπολογικό, φαινομενολογικό, ψυχολογικό, ἠθικό, καλλιτεχνικὸ — θρησκευτικὸ πνεῦμα δὲν ἔχει ἀξία γιὰ τὸν ἑαυτό του, μέχρι ποὺ τελικὰ ἀνακαλύπτει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀ π ό λ υ τ η γνώση καὶ κατὰ συνέπεια σὰν ἀπόλυτο, δηλαδὴ σὰν ἀφηρημένο πνεῦμα, ἀποκτᾶ τὴ συνειδητή του καὶ κατάλληλη ὕπαρξη. Γιατὶ ἡ πραγματική του ὕπαρξη εἶναι ἡ ἀ φ α ί ρ ε σ η.

Ὁ Χέγκελ διαπράττει ἕνα διπλὸ σφάλμα.

Τὸ πρῶτο φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὴ «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α», ποὺ εἶναι ἡ κοιτίδα τῆς χεγκελιανῆς φιλοσοφίας. Ὅταν γιὰ παράδειγμα, ὁ Χέγκελ ἀντιλαμβάνεται τὸν πλοῦτο, τὴ δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., σὰν ὀντότητες ἀποξενωμένες ἀπὸ τὴν ὕπαρξη, τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ἀντιλαμβάνεται μόνο στὴ μορφή τους σὰν σκέψη... Εἶναι ὀντότητες τῆς σκέψης καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μόνο μιὰ ἀποξένωση τῆς κ α θ α ρ ῆ ς, δηλαδὴ τῆς ἀφηρημένης, φιλοσοφικῆς σκέψης. Ἔτσι ὁλόκληρη ἡ κίνηση καταλήγει στὴν ἀπόλυτη γνώση. Ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι ἀποξενωμένα καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἀντιμετωπίζουν διεκδικώντας τὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἀφηρημένη σκέψη. Ὁ φ ι λ ό σ ο φ ο ς, ὁ ἴδιος μιὰ ἀφηρημένη μορφὴ ἀποξενωμένου ἀνθρώπου, ὀρθώνει τὸν ἑαυτό του σὰν μ έ τ ρ ο τοῦ ἀποξενωμένου κόσμου. Ὁλόκληρη ἡ ἱ σ τ ο ρ ί α τ ῆ ς ἀ λ λ ο τ ρ ί ω σ η ς καὶ ὁλόκληρη ἡ ἀ ν α ί ρ ε σ η αὐτῆς τῆς ἀλλοτρίωσης δὲν εἶναι ἔτσι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἱ σ τ ο ρ ί α τ ῆ ς π α ρ α γ ω γ ῆ ς τῆς ἀφηρημένης, δηλαδὴ τῆς ἀπόλυτης σκέψης· τῆς λογικῆς, θεωρητικῆς σκέψης.

Ἡ ἀ π ο ξ έ ν ω σ η, ποὺ ἀποτελεῖ ἔτσι τὸ πραγματικὸ ἐνδιαφέρο τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς καὶ τοῦ ξεπεράσματός της, εἶναι ἡ ἀντίθεση σ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό της καὶ γιὰ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ η ς, τῆς σ υ ν ε ί δ η σ η ς καὶ τῆς α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η ς, τοῦ ἀ ν τ ι κ ε ι μ έ ν ο υ καὶ τοῦ ὑ π ο κ ε ι μ έ ν ο υ, δηλαδὴ τῆς ἀντίθεσης τῆς ἀφηρημένης σκέψης μέσα στὴ σκέψη, τὴν ἴδια καὶ τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητας ἢ τῆς πραγματικῆς αἴσθησης. Ὅλες οἱ ἄλλες ἀντιθέσεις καὶ κινήσεις τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν εἶναι μόνο ἡ π α ρ ά σ τ α σ η, ἡ μ ά σ κ α, ὁ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὸ ς τύπος τῶν δύο αὐτῶν ἀντιθέτων, ποὺ μόνο αὐτὰ εἶναι σημαντικὰ καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ν ό η μ α αὐτῶν τῶν ἄλλων, τῶν βέβηλων ἀντιθέσεων. Δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ι ε ῖ τὸν ἑαυτό της μ' ἕναν ἀ π ά ν θ ρ ω π ο τρόπο, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ ὅτι ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ο π ο ι ε ῖ τὸν ἑαυτό της ξ έ χ ω ρ α ἀπὸ καὶ σὲ ἀ ν τ ί θ ε σ η πρὸς τὴν ἀφηρημένη σκέψη, ποὺ θεμελιώνει τὴν θυσία τῆς ἀποξένωσης ὅπως ὑπάρχει καὶ ὅπως πρόκειται νὰ ξεπεραστεῖ.

Ἡ ἰδιοποίηση τῶν ἀντικειμενοποιημένων καὶ ἀποξενωμένων οὐσιαστικῶν δυνάμεων εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ μόνο μιὰ ἰ δ ι ο π ο ί η σ η ποὺ διαδραματίζεται στὴ σ υ ν ε ί δ η-

σ η, στὴν καθαρὴ συνείδηση, δηλαδὴ στὴν ἀ φ α ί ρ ε - σ η. Στὴ «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α» ἔτσι, παρὰ τὴν ὁλοκληρωτικὰ ἀρνητικὴ καὶ κριτικὴ ἐμφάνιση καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κριτική της εἶναι γνήσια καὶ συχνὰ πολὺ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχή της, ὁ μὴ κριτικὸς θετικισμὸς καὶ ὁ ἐξίσου μὴ θετικὸς ἰδεαλισμὸς τῶν κατοπινῶν ἔργων τοῦ Χέγκελ, ἡ φιλοσοφικὴ ἀποσύνθεση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, μπορεῖ ἤδη νὰ βρεθεῖ σὲ λανθάνουσα μορφή, σὲ ἐμβρυώδη κατάσταση, σὰν μία δυνατότητα κι ἕνα μυστικό. Δεύτερο, ἡ διεκδίκηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου γιὰ τὸν ἄνθρωπο — π.χ. ἡ ἀναγνώριση ὅτι ἡ α ἰ σ θ η τ ὴ συνείδηση δὲν εἶναι ἀ φ η ρ η μ έ ν α αἰσθητὴ συνείδηση, ἀλλὰ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α αἰσθητὴ συνείδηση. Ἡ θρησκεία, ὁ πλοῦτος, κτλ. εἶναι μόνο ἡ ἀποξενωμένη πραγματικότητα τῆς ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ς ἀντικειμενοποίησης, τῶν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ω ν οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ γεννήθηκαν μέσα στὴν ἐργασία. Ἔτσι λοιπὸν ὁ δ ρ ό μ ο ς πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η πραγματικότητα — ἡ ἰδιοποίηση αὐτή, ἡ ἐνόραση στὴ διαδικασία αὐτή, ἐμφανίζεται τώρα στὸν Χέγκελ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ ἡ α ἰ σ θ η τ ὴ ν ό η - σ η, ἡ θ ρ η σ κ ε ί α, ἡ δύναμη τοῦ κράτους, κτλ., εἶναι πνευματικὲς ὀντότητες, γιατὶ τὸ πνεῦμα καὶ μόνο εἶναι ἡ ἀ λ η θ ι ν ὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ἀληθινὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος σὰν σκεπτόμενου πνεύματος, τὸ λογικὸ θεωρητικὸ πνεῦμα. Ἡ ἀ ν θ ρ ω π ι ὰ τῆς φύσης καὶ τῆς φύσης ὅπως παρήχθηκε ἀπὸ τὴν ἱστορία, τῶν προϊόντων τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι φανερὴ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι π ρ ο ϊ ό ν τ α τοῦ ἀφηρημένου πνεύματος καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ παράγοντες τοῦ π ν ε ύ μ α τ ο ς, ὀντότητες τῆς σκέψης.

Ἡ «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α» εἶναι συνακόλουθα κρυφὴ καὶ ἀπατηλὴ κριτική, κριτικὴ ποὺ δὲν κατάκτησε τὴν αὐτο—σαφήνεια· ἀλλὰ στὸ βαθμὸ ποὺ κατανοεῖ τὴν ἀ π ο - ξ έ ν ω σ η τοῦ ἀνθρώπου — ἀκόμα κι ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος— ὅ λ α τὰ στοιχεῖα τῆς κριτικῆς, εἶναι, κρυμμένα μέσα στὴν ἀποξένωση αὐτή, καὶ συχνὰ π ρ ο π α ρ α σ κ ε υ α σ μ έ ν α καὶ ἐπεξεργασμένα μ' ἕναν τρόπο ποὺ προπορεύεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀντίληψη τοῦ Χέγκελ.

Ἡ «δυστυχισμένη συνείδηση», ἡ «τίμια συνείδηση», ὁ ἀγώνας τῆς «εὐγενικῆς καὶ χυδαίας συνείδησης», κτλ. κτλ., αὐτὰ τὰ χωριστὰ κεφάλαια περιέχουν τὰ κ ρ ι τ ι κ ά στοιχεῖα — ἀλλὰ σὲ ἀποξενωμένη μορφὴ ἀκόμα —ὁλόκλη-

ρων χώρων, ὅπως τῆς θρησκείας, τοῦ κράτους, τῆς πολιτικῆς ζωῆς κτλ. Ὅπως ἡ ὀ ν τ ό τ η τ α, τὸ ἀ ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο, ἐμφανίζεται σὰν ὀντότητα — σκέψη, ἔτσι ἐπίσης τὸ ὑ π ο κ ε ί μ ε ν ο εἶναι πάντοτε σ υ ν ε ί δ η σ η ἤ α ὐ τ ο σ υ ν ε ί δ η σ η· ἢ μᾶλλον, τὸ ἀντικείμενο ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἀ φ η ρ η μ έ ν η συνείδηση καὶ ὁ ἄνθρωπος μόνο σὰν α ὐ τ ο — σ υ ν ε ίδ η σ η. Οἱ διάφορες μορφὲς τῆς ἀποξένωσης ποὺ παρουσιάζονται εἶναι κατὰ συνέπεια ἁπλῶς διαφορετικὲς μορφὲς τῆς συνείδησης καὶ τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀφηρημένη συνείδηση, ὁ τρόπος ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ τὸ ἀντικείμενο, εἶναι ἀ φ ε α υ τ ο ῦ της μόνο μιὰ στιγμὴ στὴ διαφοροποίηση τῆς αὐτοσυνείδησης, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης εἶναι ἡ ταυτότητα τῆς αὐτοσυνείδησης καὶ τῆς συνείδησης, τῆς ἀπόλυτης γνώσης, τῆς κίνησης τῆς ἀφηρημένης σκέψης ποὺ δὲν κατευθύνεται πιὰ πρὸς τὰ ἔξω, ἀλλὰ προχωρεῖ μόνο μέσα στὸν ἑαυτό της· δηλαδὴ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῆς καθαρῆς σκέψης.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς «Φ α ι ν ο μ ε ν ο λ ο γ ί α ς» τοῦ Χέγκελ καὶ τὸ τελικό της ἀποτέλεσμα — ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἀρνητικότητας σὰν ἡ κινούμενη καὶ παραγωγὸς ἀρχὴ — βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χέγκελ ἀντιλαμβάνεται τὴν αὐτοδημιουργία τοῦ ἀνθρώπου σὰν μιὰ διαδικασία, τὴν ἀντικειμενοποίηση σὰν ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμένου, σὰν ἀλλοτρίωση καὶ σὰν παραμερισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς· ὅτι κατανοεῖ κατὰ συνέπεια τὴ φύση τῆς ἐ ρ γ α σ ί α ς καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀντικειμενικὸ ἄνθρωπο — τὸν ἀληθινό, ἐπειδὴ εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος — σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δ ι κ ῆ ς τ ο υ ἐ ρ γ α σ ί α ς. Ἡ πραγματική, ἐνεργὸς σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του σὰν εἰδολογικὴ ὕπαρξη, δηλαδὴ σὰν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν ἐνεργοποιήσει ὅλες τὶς ε ἰ δ ο λ ο γ ι κ έ ς δ υ ν ά μ ε ι ς του— πράγμα ποὺ εἶναι πάλι δυνατὸ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ συνεργασία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορίας — ποὺ τὶς ἀντιμετωπίζει σὰν ἀντικείμενα, πράγμα ποὺ ἀρχικὰ εἶναι δυνατὸ μόνο μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης.

Θὰ δείξουμε τώρα λεπτομερειακὰ τὸν μονοπλευρισμὸ καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ Χέγκελ, ὅπως παρουσιάζονται στὸ τελευταῖο στάδιο τῆς «φαινομενολογίας». Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ («Ἀπόλυτη Γνώση») περιέχει τὴ συμπυκνωμένη ουσία τῆς «Φαινομενολογίας», τὴ σχέση της πρὸς τὴ διαλε-

κτική καὶ τὴ συνείδηση τοῦ Χέγκελ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀλληλοσχετισμούς τους.

Πρὸς τὸ παρόν, ἂς παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Χέγκελ υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη τῆς σύγχρονης πολιτικῆς οἰκονομίας. Βλέπει τὴν ἐργασία σὰν οὐσία, ἡ αὐτο—ἐπιβεβαιούμενη οὐσία, τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει μόνο τὴ θετικὴ καὶ ὄχι τὴν ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία εἶναι ὁ ἐρχομός τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἑαυτό του μέσα στὴν ἀλλοτρίωση ἢ ὁ ἐρχομὸς του σὰν ἀλλοτριωμένου ἀνθρώπου. Ἡ μόνη ἐργασία ποὺ ξέρει καὶ ἀναγνωρίζει ὁ Χέγκελ εἶναι ἡ ἀφηρημένη πνευματικὴ ἐργασία. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ πάνω ἀπ' ὅλα θεμελιώνει τὴν οὐσία τῆς φιλοσοφίας —ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του ἢ ἀλλοτριωμένη ἐπιστήμη ποὺ στοχάζεται τὸν ἑαυτό της — ὁ Χέγκελ τὴν κατανοεῖ σὰν οὐσία της, καὶ εἶναι ἔτσι σὲ θέση νὰ συνενώσει τὰ χωριστὰ στοιχεῖα τῶν προηγουμένων φιλοσοφιῶν καὶ νὰ παρουσιάσει τὴ φιλοσοφία του σὰν ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφία. Ὅ,τι ἔκαναν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι — ὅτι συνέλαβαν τὴ χωριστὴ σημασία τῆς ζωῆς τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου σὰν ροπὲς δύναμης τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφηρημένης μάλιστα αὐτοσυνείδησης — αὐτὸ ὁ Χέγκελ τὸ ἐγωισμὸς ὑψωμένος στὴν καθαρή του ἀφαίρεση, στὴ σκέψη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἐπιστήμη του εἶναι ἀπόλυτη

Ἂς προχωρήσουμε τώρα στὸ θέμα μας.

«Ἀπόλυτη Γνώση». Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο στὴ φαινομενολογία.

Τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς συνείδησης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ αὐτοσυνείδηση, ἢ ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι μόνο ἀντικειμενοποιημένη αὐτοσυνείδηση, αὐτοσυνείδηση σὰν ἀντικείμενο. (Ἡ παραδοχὴ τοῦ ἀνθρώπου = αὐτοσυνείδηση).

Εἶναι κατὰ συνέπεια ζήτημα ὑπερνίκησης τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης. Ἀντικειμενικότητα σὰν τέτοια φαίνεται σὰν ἀποξενωμένη ἀνθρώπινη σχέση ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνθρώπινη φύση, στὴν αὐτοσυνείδηση. Ἡ ἐπανιδιοποίηση τῆς ἀντικειμενικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ παρήχθηκε στὴ μορφὴ τῆς ἀποξένωσης σὰν κάτι ξένο, σημαίνει ἔτσι τὸ ξεπέρασμα ὄχι μόνο τῆς ἀποξένωσης ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῆς ἀντικειμενικότη-

τας. Δηλαδή, ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται σὰν μὴ ἀντικειμενική, πνευματικὴ ὕπαρξη.

Ὁ Χέγκελ περιγράφει τὴ διαδικασία τῆς ὑπερνίκησης τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Τὸ ἀντικείμενο δὲν φανερώνεται μόνο σὰν ἐπιστρεφόμενο στὸ ἐγώ, (σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ αὐτὴ εἶναι ἡ μονόπλευρη ἀντίληψη τῆς κίνησης, μιὰ ἀντίληψη ποὺ κατανοεῖ μόνο τὴ μία πλευρά). Ὁ ἄνθρωπος ἐξισώνεται μὲ τὸ ἐγώ. Τὸ ἐγὼ ὅμως δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀφηρημένη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ἄνθρωπος ποὺ παρήχθηκε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐγώ. Τὰ μάτια του, τ' αὐτιά του, κτλ., ἔχουν τὴν ποιότητα τοῦ ἐγώ· κάθε μία ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς δυνάμεις ἔχει αὐτὴ τὴν ποιότητα τοῦ ἐγώ. Ἀλλὰ ἔτσι εἶναι λάθος νὰ λέμε ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει μάτια, αὐτιά, οὐσιαστικὲς δυνάμεις. Μᾶλλον ἡ αὐτοσυνείδηση εἶναι μιὰ ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τοῦ ἀνθρώπινου ματιοῦ, κτλ. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι ἰδιότητα τῆς αὐτοσυνείδησης.

Τὸ ἐγώ, ἀφηρημένο καὶ σταθερὸ γιὰ τὸν ἑαυτό του, εἶναι ὁ ἄνθρωπος σὰν ἀφηρημένος ἐγωιστής, ἐγωισμὸς ὑψωμένος στὴν καθαρή του ἀφαίρεση, στὴ σκέψη. (Θὰ ἐπιστρέψουμε σ' αὐτὸ ἀργότερα).

Γιὰ τὸν Χέγκελ ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἰσοδύναμο πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση. Κάθε ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης δὲν εἶναι συνακόλουθα τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης. Ὁ Χέγκελ δὲν θεωρεῖ τὴν ἀποξένωση τῆς αὐτοσυνείδησης σὰν τὴν ἔκφραση — ποὺ ἀντανακλᾶται στὴ γνώση καὶ στὴ σκέψη — τῆς πραγματικῆς ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἀπεναντίας, ἡ οὐσιαστικὴ ἀποξένωση, ἡ ἀποξένωση ποὺ ἐμφανίζεται πραγματική, στὴν πιὸ βαθιὰ κρυμμένη φύση της — ποὺ πρώτη φέρνει στὸ φῶς ἡ φιλοσοφία — δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀποξένωσης τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης, τῆς αὐτοσυνείδησης. Ἔτσι ἡ ἐπιστήμη ποὺ κατανοεῖ τὴ διαδικασία αὐτὴ ὀνομάζεται φαινομενολογία. Κάθε ἐπανιδιοποίηση τῆς ἀποξενωμένης ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης ἐμφανίζεται, κατ' ἀκολουθία, σὰν μιὰ ἐνσωμάτωση στὴν αὐτοσυνείδηση· ὁ ἄνθρωπος ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ὕπαρξή του δὲν εἶναι παρὰ ἡ αὐτοσυνείδηση ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη.

Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀντικειμένου στὸ ἐγὼ εἶναι συνεπῶς ἡ ἐπανιδιοποίηση τῶν ἀντικειμένων.

Ἐκφρασμένη περιεκτικά, ἡ ὑπερνίκηση τοῦ ἀντικειμένου τῆς συνείδησης σημαίνει:

1 Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι ποὺ ἐξαφανίζεται.

2 Ὅτι εἶναι ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης ποὺ θεμελιώνει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος.

3 Ὅτι ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ θετικὴ σημασία.

4 Ὅτι ἡ σημασία αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο γιὰ μᾶς ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδια τὴν αὐτοσυνείδηση.

5 Γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση ἡ ἀρνητικότητα τοῦ ἀντικειμένου, τὸ δικό της ξεπέρασμα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἔχει θετικὴ σημασία — ἢ ἡ αὐτοσυνείδηση γνωρίζει τὴν μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου — στὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό της, γιατὶ στὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο, ἤ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἑνότητας τῆς ὕπαρξης γιὰ τὸν ἑαυτό της, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἑαυτό της.

6 Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ βρίσκεται ἔτσι σὲ οἰκεῖα κατάσταση στὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια.

7 Αὐτὴ εἶναι ἡ κίνηση τῆς συνείδησης, καὶ ἡ συνείδηση εἶναι ἔτσι τὸ σύνολο τῶν ροπῶν τῆς δύναμής της.

8 Παρόμοια, ἡ συνείδηση πρέπει νὰ ἔχει συσχετίσει τὸν ἑαυτό της πρὸς τὸ ἀντικείμενο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁλότητα τῶν προσδιορισμῶν των καὶ νὰ ἔχει κατανοήσει τὸ ἀντικείμενο σύμφωνα μὲ καθένα ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς αὐτούς. Ἡ ὁλότητα αὐτὴ τῶν προσδιορισμῶν κάνει τὸ ἀντικείμενο ἐσωτερικὰ μιὰ πνευματικὴ ὕπαρξη, καὶ γίνεται αὐτὸ στὴν πραγματικότητα, γιὰ τὴ συνείδηση, μέσα ἀπὸ τὴν κατανόηση καθενὸς ἀπὸ τοὺς προσδιορισμοὺς τοῦ ἐγώ, ἢ μέσα ἀπὸ αὐτὸ ποὺ προηγούμενα ὀνομάσαμε πνευματικὴ στάση ἀπέναντι τους (1).

---

(1) Αὐτὰ τὰ ὀχτὼ σημεῖα εἶναι παρμένα σχεδὸν λέξη πρὸς λέξη ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Ἀπόλυτη Γνώση» τῆς «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» τοῦ Χέγκελ.

Σχετικὰ μὲ τὸ [1]. Ὅτι τὸ ἀντικείμενο σὰν τέτοιο παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του στὴ συνείδηση σὰν κάτι ποὺ ἐξαφανίζεται, εἶναι προαναφερθεῖσα *ἐπιστροφὴ τοῦ ἀντικειμένου στὸ ἐγώ*.

Σχετικὰ μὲ τὸ [2]. Ἡ ἀλλοτρίωση τῆς αὐτοσυνείδησης θεμελιώνει τὴν *οὐσία τοῦ πράγματος*. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἰσοδύναμο πρὸς τὴν αὐτοσυνείδηση, ἡ ἀλλοτριωμένη του ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη, ἢ οὐσία τοῦ πράγματος (αὐτὸ ποὺ εἶναι ἕνα *ἀντικείμενο γι' αὐτόν*,— καὶ τὸ μόνο ἀληθινὸ ἀντικείμενο γι' αὐτὸν εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα οὐσιαστικὸ ἀντικείμενο—δηλαδὴ ἡ *ἀντικειμενικὴ* του οὐσία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν εἶναι *πραγματικὸς ἄνθρωπος*, καὶ κατὰ συνέπεια οὔτε *φύση*, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι *ἀνθρώπινη φύση*, καὶ σὰν τέτοιος γίνεται τὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ μόνο ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, αὐτοσυνείδηση ἡ οὐσία τοῦ πράγματος μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση) εἶναι τὸ ἰσοδύναμο τῆς *ἀλλοτριωμένης αὐτοσυνείδησης*, καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος θεμελιώνεται ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση αὐτή. Εἶναι ἀπόλυτα σωστὸ νὰ περιμένει κανεὶς ὅτι μιὰ ζωντανή, φυσικὴ ὕπαρξη ἐφοδιασμένη καὶ προικισμένη μὲ ἀντικειμενικές, δηλαδὴ μὲ ὑλικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη *πραγματικὰ* φυσικὰ *ἀντικείμενα* γιὰ ἀντικείμενα τῆς ὕπαρξής της καὶ ὅτι ἡ αὐτοαλλοτρίωση θὰ ἔπαιρνε τὴ μορφὴ τῆς θεμελίωσης ἑνὸς *πραγματικοῦ*, ἀντικειμενικοῦ κόσμου, ἀλλὰ σὰν κάτι *ἐξωτερικὸ* πρὸς αὐτόν, ἕναν κόσμο ποὺ δὲν ἀνήκει στὴν ὕπαρξή του καὶ τὴν καταπνίγει.

Δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀκατανόητο ἢ τὸ μυστήριο γύρω ἀπ' αὐτό. Θὰ ἦταν μυστήριο μόνο ἂν ἀλήθευαν τὰ ἀντίθετα. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου φανερὸ ὅτι ἡ *αὐτοσυνείδηση*, μέσα ἀπὸ τὴν ἀποξένωσή της, μπορεῖ νὰ θεμελιώσει μόνο τὴν *οὐσία τοῦ πράγματος*, δηλαδὴ ἕνα ἀφηρημένο πράγμα, ἕνα πράγμα ἀφαίρεσης καὶ ὄχι ἕνα *πραγματικὸ* πράγμα. Εἶναι ἐπίσης φανερὸ ὅτι ἔτσι ἡ οὐσία τοῦ πράγματος δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση κάτι *ἀνεξάρτητο* ἢ *οὐσιῶδες ἀντίκρυ* στὴν αὐτοσυνείδηση· εἶναι ἕνα ἁπλὸ δημιούργημα, μιὰ *προϋπόθεση* τῆς αὐτοσυνείδησις. Καὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει προϋποτεθεῖ, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν ἑαυτό του, εἶναι μόνο μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς πράξης τῆς προϋπόθεσης· μιὰ πράξη ποὺ, γιὰ μιὰ μοναδικὴ στιγμή, συγκεντρώνει τὴ δύναμή της σὰν

προϊόν καὶ φαινομενικά παρέχει στὸ προϊὸν αὐτό —ἀλλὰ μόνο γιὰ μιὰ στιγμή— τὸ ρόλο ἑνὸς ἀνεξάρτητου, πραγματικοῦ πράγματος.

Ὅταν ὁ πραγματικός, ὑλικὸς ἄνθρωπος, ποὺ πατᾶ στέρεα στὴ γῆ καὶ ἀναπνέει ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς φύσης, θεμελιώνει τὶς πραγματικές του, ἀντικειμενικὲς οὐσιαστικὲς δυνάμεις σὰν ἀλλότρια ἀντικείμενα μὲ τὴν ἐξωτερίκευση, δὲν εἶναι ἡ θεμελίωση ποὺ εἶναι ὑποκείμενη· εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα τῶν ἀντικειμενικῶν οὐσιαστικῶν δυνάμεων ποὺ ἡ δράση τους πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ δράση. Μιὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη ἐνεργεῖ ἀντικειμενικά καὶ δὲν θὰ ἐνεργοῦσε ἀντικειμενικὰ ἂν ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν ἦταν ἕνα σύμφυτο μέρος τῆς οὐσιαστικῆς φύσης της. Ἡ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη δημιουργεῖ καὶ θεμελιώνει μόνο ἀντικείμενα γιατὶ εἶναι καθιερωμένη ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα, γιατὶ εἶναι οὐσιαστικὰ φύση. Ἔτσι στὴν πράξη τῆς θεμελίωσης δὲν κατεβαίνει ἀπὸ τὴν «καθαρὴ» δραστηριότητά της στὴ δημιουργία ἀντικειμένων· ἀπεναντίας τὸ ἀντικειμενικό της προϊὸν ἁπλῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀντικειμενική της δραστηριότητα, τὴ δραστηριότητά της σὰν δραστηριότητα μιᾶς ἀντικειμενικῆς, φυσικῆς ὕπαρξης.

Ἐδῶ βλέπουμε πόσο ἐπίμονα ὁ νατουραλισμὸς ἢ ἀνθρωπισμὸς διαφέρουν ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν ὑλισμὸ καὶ εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἑνοποιὸς ἀλήθεια καὶ τῶν δύο. Βλέπουμε ἐπίσης ὅτι μόνο ὁ νατουραλισμὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ κατανοήσει τὴ διαδικασία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄμεσα φυσικὴ ὕπαρξη. Καὶ σὰν ζωντανὴ φυσικὴ ὕπαρξη εἶναι προικισμένος μὲ φυσικὲς δυνάμεις, μὲ ζωτικὲς δυνάμεις, εἶναι μιὰ δρῶσα φυσικὴ ὕπαρξη· αὐτὲς οἱ δυνάμεις ὑπάρχουν στὸν ἄνθρωπο σὰν διαθέσεις καὶ σὰν ἱκανότητες, σὰν παρορμήσεις. Ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος, σὰν φυσική, ὑλική, αἰσθητή, ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη εἶναι μιὰ μαστιζόμενη, προσαρμοσμένη καὶ περιορισμένη ὕπαρξη, ὅπως τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά. Σὰ νὰ λέμε, τὰ ἀντικείμενα τῶν παρορμήσεών του ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτὸν σὰν ἀντικείμενα ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν· ἀλλὰ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἀνάγκης του, οὐσιαστικὰ ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα στὴν ἄσκηση καὶ ἐπιβεβαίωση τῶν οὐσιαστικῶν του δυνάμεων. Νὰ λέμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ ὑλική, ζωντανή, πραγματική, αἰσθητή, ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη μὲ φυσικὲς δυνάμεις, σημαίνει ὅτι ἔχει

πραγματικὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα σὰν ἀντικείμενο τῆς ὕπαρξής του καὶ τῆς ζωτικῆς του ἔκφρασης, ἢ ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴ ζωή του σὲ πραγματικά, αἰσθητὰ ἀντικείμενα. Νὰ εἶσαι ἀντικειμενικός, φυσικὸς καὶ αἰσθητὸς καὶ νὰ ἔχεις ἀντικείμενο, φύση καὶ αἴσθηση ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ἢ νὰ εἶσαι ἀντικείμενο φύση καὶ αἴσθηση γιὰ ἕναν τρίτο εἶναι τὸ ἴδιο καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα. Ἡ πεῖνα εἶναι μιὰ φυσικὴ ἀνάγκη· συνακόλουθα ἀπαιτεῖ μιὰ φύση κι ἕνα ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει καὶ νὰ κατευνάσει τὸν ἑαυτό της. Ἡ πεῖνα εἶναι ἡ ἀναγνωρισμένη ἀνάγκη τοῦ σώματός μου γιὰ ἕνα ἀντικείμενο ποὺ ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο στὴν ὁλοκλήρωσή της καὶ στὴν ἔκφραση τῆς οὐσιαστικῆς φύσης της. Ὁ ἥλιος εἶναι ἕνα ἀντικείμενο γιὰ τὸ φυτό, ἕνα ἀπαραίτητο ἀντικείμενο ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴ ζωή του, ὅπως τὸ φυτὸ εἶναι ἕνα ἀντικείμενο γιὰ τὸν ἥλιο, μιὰ ἔκφραση τῆς δύναμής του νὰ ξυπνᾶ τὴ ζωὴ καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς του οὐσιαστικῆς δύναμης.

Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν ἔχει τὴν φύση της ἔξω ἀπὸ τον ἑαυτό της δὲν εἶναι μιὰ φυσικὴ ὕπαρξη καὶ δὲν διαδραματίζη κανένα ρόλο στὸ σύστημα τῆς φύσης. Μιὰ ὕπαρξη που δὲν ἔχει ἀντικείμενο ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της δὲν εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἕνα ἀντικείμενο γιὰ μιὰ τρίτη ὕπαρξη δὲν ἔχει ὕπαρξη γιὰ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδὴ δὲν ἔχει αντικειμενικὲς σχέσεις καὶ ἡ ὕπαρξή της δὲν εἶναι ἀντικειμενική.

Μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη εἶναι μιὰ μὴ ὕπαρξη.

Φανταστῆτε μία ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀντικείμενο ἀπὸ μόνη της οὔτε ἔχει ἕνα ἀντικείμενο. Ἀρχικά, μιὰ τέτοια ὕπαρξη θὰ ἦταν ἡ μόνη ὕπαρξη· καμιὰ ἄλλη ὕπαρξη δὲν θὰ ὑπῆρχε ἔξω ἀπ' αὐτή, θὰ ὑπῆρχε σὲ μιὰ κατάσταση ἀπομόνωσης. Γιατὶ μόλις ὑπάρχουν ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ μένα, μόλις δὲν εἶμαι μόνος, εἶμαι ἕνας ἄλλος, μιὰ πραγματικότητα ἄλλη ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἔξω ἀπὸ μένα. Γιὰ ἕνα τρίτο ὀντικείμενο εἶμαι συνεπῶς μιὰ πραγματικότητα ἄλλη ἀπὸ αὐτό, δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενό του. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ δὲν εἶναι τὸ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ὕπαρξης προϋποθέτει ἔτσι, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη. Μόλις ἔχω ἕνα ἀντικείμενο, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἔχει ἐμένα γιὰ ἀντικείμενό του. Ἀλλὰ μιὰ μὴ ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη δὲν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ μὴ πραγματική, μὴ αἰσθητὴ σκέψη, δηλαδὴ μόνο μιὰ νοητὴ ὕπαρξη, μιὰ

ὕπαρξη ἀφαίρεσης. Νὰ εἶσαι αἰσθητός, δηλαδὴ πραγματικός, εἶναι νὰ εἶσαι ἕνα ἀντικείμενο αἴσθησης, ἕνα αἰσθητὸ ἀντικείμενο, κι ἔτσι νὰ ἔχεις αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό σου, ἀντικείμενα τῆς αἰσθητῆς σου νόησης. Νὰ εἶσαι αἰσθητὸς σημαίνει νὰ ὑποφέρεις (νὰ εἶσαι ὑποκείμενος στὶς πράξεις ἑνὸς ἄλλου).

Ὁ ἄνθρωπος σὰν ἀντικειμενικὴ αἰσθητὴ ὕπαρξη εἶναι κατὰ συνέπεια μιὰ πάσχουσα ὕπαρξη, καὶ ἐπειδὴ νιώθει ὅτι πάσχει, εἶναι μιὰ θυμοειδὴς ὕπαρξη. Τὸ πάθος εἶναι ἡ θεμελιώδης δύναμη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀγωνίζεται ρωμαλέα νὰ κατακτήσει τὸ ἀντικείμενό της.

Ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνο μιὰ φυσικὴ ὕπαρξη, εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη φυσικὴ ὕπαρξη· δηλαδὴ εἶναι μιὰ ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μιὰ εἰδολογικὴ ὕπαρξη, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει καὶ πραγματώσει ὁ ἴδιος τόσο στὴν ὕπαρξή του ὅσο καὶ στὴ γνώση του. Συνακόλουθα, τ' ἀνθρώπινα ἀντικείμενα δὲν εἶναι φυσικὰ ἀντικείμενα ὅπως ἄμεσα παρουσιάζουν τὸν ἑαυτό τους, οὔτε εἶναι ἀνθρώπινη αἴσθηση, στὴν ἄμεση καὶ ἀντικειμενική της ὕπαρξη, ἀνθρώπινη εὐαισθησία καὶ ἀνθρώπινη ἀντικειμενικότητα. Οὔτε ἡ ἀντικειμενικὴ οὔτε ἡ ὑποκειμενικὴ φύση εἶναι ἄμεσα παρούσα σὲ μορφὴ ἀνάλογη πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Καὶ καθὼς κάθε τι φυσικὸ πρέπει ν' ἀποκτήσει ὕπαρξη, ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ διαδικασία του τῆς καταγωγῆς στὴν ἱστορία. Ἀλλὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ συνειδητὴ διαδικασία, καὶ κατὰ συνέπεια μιὰ διαδικασία ποὺ συνειδητὰ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό της. Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἀληθινὴ φυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. (Θὰ ἐπανέρθουμε σ' αὐτὸ ἀργότερα).

Τρίτο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ θεμελίωση αὐτὴ τῆς οὐσίας τοῦ πράγματος εἶναι ἀπὸ μόνη της μόνο μιὰ παράσταση μιὰ πράξη ποὺ ἀντιφάσκει μὲ τὴ φύση τῆς καθαρῆς δραστηριότητας, πρέπει νὰ ξεπεραστεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος νὰ ἀποποιηθεῖ.

Σχετικὰ μὲ τὸ 3, 4, 5, 6

[3] Ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ τῆς συνείδησης δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ καὶ θετικὴ σημασία, καὶ [4] ἔχει αὐτὴ τὴ θετικὴ σημασία ὄχι μόνο γιὰ μᾶς ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συνείδηση τὴν ἴδια.

[5] Γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση ἡ ἀρνητικότητα τοῦ ἀντικειμένου ἢ τὸ δικό της ξεπέρασμα τοῦ ἑαυτοῦ της, ἔχει θετικὴ σημασία — ἢ ἡ αὐτοσυνείδηση γνωρίζει

τὴ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου —στὸ ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἀλλοτριώνει τὸν *ἑαυτό της*, γιατὶ στὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ γνωρίζει τὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο ἤ, γιὰ χάρη τῆς ἀδιαίρετης ἑνότητας τῆς *ὕπαρξης γιὰ τὸν ἑαυτό της*, γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἑαυτό της. [6] Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της τὴν ἀλλοτρίωση αὐτὴ καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ βρίσκεται ἔτσι *σὲ οἰκεῖα κατάσταση στὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια*.

Γιὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσουμε. Ἡ ἰδιοποίηση τῆς ἀποξενωμένης ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης ἢ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀντικειμενικότητας στὴ μορφὴ τῆς *ἀποξένωσης*— ποὺ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀδιάφορη ἑτερότητα πρὸς τὴν πραγματικὴ ἐχθρικὴ ἀποξένωση — βασικὰ σημαίνει γιὰ τὸν Χέγκελ τὸ ξεπέρασμα τῆς *ἀντικειμενικότητας*, ἀφοῦ δὲν εἶναι ὁ *ἰδιαίτερος* χαρακτήρας τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ ὁ *ἀντικειμενικός* του χαρακτήρας ποὺ θεμελιώνει τὴν παράβαση καὶ τὴν ἀποξένωση στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφορᾶ τὴν αὐτοσυνείδηση. Ἔτσι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀρνητικό, αὐτοκαταργούμενο, δηλαδὴ ξεπερνᾶ τὸν ἑαυτό του μόνο του, εἶναι μιὰ *μηδαμινότητα*. Ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ τοῦ ἀντικειμένου δὲν ἔχει μόνο ἀρνητική, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ *θετικὴ* σημασία γιὰ τὴ συνείδηση γιατὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ *αὐτο—ἐπιβεβαίωση* τῆς μὴ ἀντικειμενικότητας της καὶ *ἀφαίρεσης*. Γιὰ τὴ *συνείδηση τὴν* ἴδια, ἡ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου ἔχει συνακόλουθα θετικὴ σημασία γιατὶ *γνωρίζει* τὴ μηδαμινότητά της, τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη σὰν *αὐτοαλλοτρίωσή* της· γιατὶ γνωρίζει ὅτι ἡ μηδαμινότητα αὐτὴ ὑπάρχει μόνο σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς της αὐτοαλλοτρίωσης...

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ συνείδηση ὑπάρχει, καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει κάτι γιὰ τὴ συνείδηση, εἶναι ἡ *γνώση*. Ἡ γνώση εἶναι ἡ μοναδική της πράξη. Δηλαδὴ γίνεται κάτι ὑπαρκτὸ γιὰ τὴ συνείδηση, στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συνείδηση *γνωρίζει αὐτὸ τὸ κάτι*. Τὸ νὰ γνωρίζει εἶναι ἡ μόνη της ἀντικειμενικὴ σχέση. Ἡ συνείδηση γνωρίζει τὴ μηδαμινότητα τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ ὅτι τὸ ἀντικείμενο δὲν ξεχωρίζει ἀπ' αὐτήν, γνωρίζει τὴ μὴ ὕπαρξη τοῦ ἀντικειμένου γ' αὐτήν, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γνωρίζει τὸ ἀντικείμενο σὰν δική της *αὐτοαλλοτρίωση*· δηλαδὴ γνω-

ρίζει τὸν ἑαυτό της— δηλαδὴ γνωρίζει τὴ γνώση, ποὺ θεωρεῖται ἀντικείμενο— ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι μόνο ἡ π α ρ ά σ τ α σ η ἑνὸς ἀντικειμένου, μιὰ αὐταπάτη, ποὺ στὴν οὐσία δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νά γνωρίζει τὸν ἑαυτό της, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὸν ἑαυτό της μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ κατὰ συνέπεια μιὰ μ η δ α μ ι ν ό τ η τ α, ἕνα κάτι ποὺ δὲν ἔ χ ε ι ἀντικειμενικότητα ἔξω ἀπὸ τὴ γνώση. Ἡ γνώση γνωρίζει ὅτι μόνο ὅταν σχετίζει τὸν ἑαυτό της μ' ἕνα ἀντικείμενο εἶναι ἔ ξ ω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό της· ὅτι ἐ μ φ α ν ί ζ ε τ α ι μόνο στὸν ἑαυτό της σὰν ἀντικείμενο, ἢ μᾶλλον, ἐκεῖνο ποὺ ἐμφανίζεται στὴ γνώση σὰν ἀντικείμενο εἶναι μόνο ὁ ἑαυτός της.

Ἐξ' ἄλλου, λέει ὁ Χέγκελ, αὐτὴ ἡ ἄλλη ροπὴ δύναμης εἶναι ἐπίσης παρούσα στὴ διαδικασία, συγκεκριμένα, ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ἔχει ξεπεράσει καὶ ἐπαναφέρει στὸν ἑαυτό της αὐτὴ τὴν ἀλλοτρίωση καὶ ἀντικειμενικότητα, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ βρίσκεται σ ὲ ο ἰ κ ε ι ό τ η τ α μ ὲ τ ὴ ν ἄ λ λ η τ η ς ὕ π α ρ ξ η σ ὰ ν τ έ τ ο ι α.

Αὐτὴ ἡ συζήτηση εἶναι μιὰ ἐπιτομὴ ὅλων τῶν αὐταπατῶν τῆς θεωρίας.

Π ρ ῶ τ ο, συνείδηση —αὐτοσυνείδηση— β ρ ί σ κ ε τ α ι σ ὲ ο ἰ κ ε ι ό τ η τ α μὲ τὴν ἄ λ λ η τ η ς ὕ π α ρ ξ η σ ὰ ν τ έ τ ο ι α, βρίσκεται λοιπόν, ἂν ἐδῶ ἀποχωριστοῦμε ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ Χέγκελ καὶ συζητήσουμε ἀντὶ γιὰ αὐτοσυνείδηση, γιὰ τὴν αὐτοσυνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, σ ὲ ο ἰ κ ε ι ό τ η τ α μ ὲ τ ὴ ν ἄ λ λ η τ η ς ὕ π α ρ ξ η σ ὰ ν τ έ τ ο ι α. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ συνείδηση — γνώση σὰν γνώση, σκέψη σὰν σκέψη — ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι τὸ ἄμεσο ἀ ν τ ί θ ε τ ο τοῦ ἑαυτοῦ της, ἀπαιτεῖ νὰ εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ἡ πραγματικότητα ἡ ζωή— ἡ σκέψη ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό της στὴ σκέψη (Φόυερμπαχ) (1). Αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι παρούσα στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ συνείδηση, σὰν ἁπλὴ συνείδηση μόνο, ἐνοχλεῖται ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποξενωμένη ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α σ ὰ ν τ έ τ ο ι α.

Δεύτερο, σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοσυνείδητος ἄνθρωπος, στὸ βαθμὸ ποὺ ἔχει ἀναγνωρίσει καὶ ξεπεράσει τὸν πνευματικὸ

(1) Στὴν παρ. 30, στὶς «Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος», ὁ Φόυερμπαχ γράφει: «Ὁ Χέγκελ εἶναι ἕνας συγγραφέας ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό του στὴ σκέψη».

κόσμο, ἢ τὴ γενικὴ πνευματικὴ ὕπαρξη τοῦ κόσμου του, σὰν αὐτοαποξένωση, προχωρεῖ γιὰ νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει στὴν ἀλλοτριωμένη της μορφὴ καὶ τὴν παρουσιάζει σὰν ἀληθινή του ὕπαρξη, τὴν ἀποκαθιστᾶ καὶ ἀπαιτεῖ νὰ βρίσκεται *σὲ οἰκειότητα μὲ τὴν ἄλλη της ὕπαρξη σὰν τέτοια.* Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ἔχοντας ξεπεράσει τὴ θρησκεία καὶ ἔχοντάς την ἀναγνωρίσει σὰν προϊὸν τῆς αὐτοαλλοτρίωσης, ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκει τὸν ἑαυτό του βεβαιωμένο μέσα στὴ *θρησκεία* σὰ *θρησκεία*. Ἐδῶ *εἶναι* ἡ ρίζα τοῦ ἀπατηλοῦ θετικισμοῦ τοῦ Χέγκελ ἢ τῆς *φαινομενικῆς* μόνο κριτικῆς του: εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Φόυερμπαχ ὀνομάζει ἀποδοχή, ἄρνηση καὶ ἐπαναθεμελίωση τῆς θρησκείας ἢ θεολογίας, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ γίνει ἀντιληπτὴ μ' ἕναν περισσότερο γενικὸ τρόπο. Ἔτσι ὁ λόγος βρίσκεται σὲ οἰκεῖο χῶρο στὸ μὴ λόγο σὰν μὴ λόγος. Ὁ ἄνθρωπος, ποὺ ἀναγνώρισε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ νόμο, τὴν πολιτική, κτλ. ζεῖ μιὰ ἀλλοτριωμένη ζωή, ζεῖ τὴν ἀληθινή του ἀνθρώπινη ζωὴ σ' αὐτὴ τὴν ἀλλοτριωμένη ζωὴ σὰν τέτοια. Ἡ αὐτοεπιβεβαίωση, ἡ αὐτοεπικύρωση στὴν *ἀντίφαση* μὲ τὸν ἑαυτό της καὶ μὲ τὴ γνώση καὶ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου, εἶναι κατὰ συνέπεια ἀληθινὴ *γνώση* καὶ ἀληθινὴ *ζωή*.

Ἔτσι δὲν ὑπάρχει πιὰ θέμα γιὰ ἕναν συμβιβασμὸ μὲ τὸν Χέγκελ στὸ ζήτημα τῆς θρησκείας, τοῦ κράτους, κτλ., ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἀναλήθεια εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ἀρχῆς του.

Ἂν *γνωρίζω* τὴ θρησκεία σὰν *ἀλλοτριωμένη* ἀνθρώπινη αὐτοσυνείδηση, τότε αὐτὸ ποὺ ξέρω σὰν θρησκεία δὲν εἶναι ἡ αὐτοσυνείδησή μου, ἀλλὰ ἡ ἀλλοτριωμένη αὐτοσυνείδηση — ἐπιβεβαιωμένη μέσα σ' αὐτή. Ἔτσι γνωρίζω ὅτι ἡ αὐτοσυνείδηση ποὺ ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ δικοῦ μου ἐγὼ ἐπιβεβαιώνεται ὄχι στὴ *θρησκεία*, ἀλλὰ στὴν *καταστροφὴ* καὶ τὸ *ξεπέρασμα* τῆς θρησκείας.

Στὸν Χέγκελ, κατὰ συνέπεια, ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης δὲν εἶναι ἡ ἐπικύρωση τῆς πραγματικῆς ὕπαρξης μέσα ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης· εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης ἢ τῆς αὐτοαποξενωμένης ὕπαρξης στὴν ἄρνησή της, ἢ ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς φαινομενικῆς ὕπαρξης σὰν ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, ποὺ κατοικεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸν καὶ τῆς μεταμόρφωσής της σὲ ὑποκείμενο.

Ἡ *πράξη τοῦ ξεπεράσματος* διαδρα-

ματίζει ἔτσι ἕναν εἰδικὸ ρόλο στὸν ὁποῖο ἡ ἄρνηση καὶ ἡ διαφύλαξη (ἐπιβεβαίωση) συνενώνονται.

Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, στὴ «Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου» τοῦ Χέγκελ, τὸ *ἰδιωτικὸ δίκαιο* ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *ἠθική*, ἡ ἠθικὴ ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *οἰκογένεια*, ἡ οἰκογένεια ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν *πολιτικὴ κοινωνία*, ἡ πολιτικὴ κοινωνία ξεπερασμένη ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *κράτος* καὶ τὸ κράτος ξεπερασμένο ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν παγκόσμια ἱστορία. Στὴν *πραγματικότητα* τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἡ ἠθική, ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινωνία, τὸ κράτος, κτλ., συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν, ἀλλὰ ἔχουν γίνει ροπὲς δύναμης καὶ τρόποι ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ποὺ δὲν ἔχουν κανένα νόημα ἀπομονωμένες, ἀλλὰ ποὺ ἀμοιβαῖα διαλύουν καὶ γονιμοποιοῦν ἡ μία τὴν ἄλλη. Εἶναι *ροπὲς κίνησης*.

Στὴν πραγματική τους ὕπαρξη, αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τῆς *κινητικότητας* εἶναι κρυμμένος. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀποκαλύπτεται, γιὰ πρώτη φορά, στὴ σκέψη καὶ στὴ φιλοσοφία. Ἔτσι ἡ ἀληθινή μου θρησκευτικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, ἡ ἀληθινή μου πολιτικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, ἡ ἀληθινή μου φυσικὴ ὕπαρξη εἶναι στὴ *φιλοσοφία τῆς φύσης*, ἡ ἀληθινή μου καλλιτεχνικὴ ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου στὴ *φιλοσοφία τῆς τέχνης* καὶ ἡ ἀληθινή μου *ἀνθρώπινη* ὕπαρξη εἶναι ἡ ὕπαρξή μου *στὴ φιλοσοφία*. Παρόμοια, ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῆς θρησκείας, κράτους, φύσης καὶ τέχνης εἶναι στὴ *φιλοσοφία* τῆς θρησκείας, τῆς φύσης, τοῦ κράτους καὶ τῆς τέχνης. Ἀλλὰ ἂν ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, κτλ., εἶναι γιὰ μένα ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῆς θρησκείας τότε εἶμαι πραγματικὰ θρησκευόμενος μόνο σὰν *φιλόσοφος τῆς θρησκείας*, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀρνοῦμαι τὴν πραγματικὴ θρησκευτικότητα καὶ τὸν πραγματικὰ *θρησκευόμενο* ἄνθρωπο. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐπιβεβαιώνω τις ἰδιότητες αὐτές, ἐν μέρει στὴ δική μου ὕπαρξη, ἢ στὴν ἀλλοτριώμενη ὕπαρξη τὴν ὁποία ἀντιπαραθέτω σ' αὐτές— γιατὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ φιλοσοφική τους ἔκφραση— καὶ ἐν μέρει στὴν ἰδιάζουσα, καὶ πρωτογενὴ μορφή τους, γιατὶ τις θεωρῶ σὰν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ *φαινομενικὴ* ἄλλη ὕπαρξη, σὰν ἀλληγορίες, μορφὲς τῆς δικῆς τους ἀληθινῆς ὕπαρξης, καλυμμένες κάτω ἀπὸ αἰσθητὰ

πέπλα, δηλαδὴ μορφὲς τῆς φ ι λ ο σ ο φ ι κ ῆ ς μου ὕπαρξης.

Παρόμοια, π ο ι ό τ η τ α ξ ε π ε ρ α σ μ έ ν η ἰσοῦται μὲ π ο σ ό τ η τ α, ποσότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ μ έ τ ρ ο, μέτρο ξεπερασμένο ἰσοῦται μὲ ο ὐ σ ί α, οὐσία ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ π α ρ ά σ τ α σ η, παράσταση ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ πραγματικότητα, πραγματικότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ ἀντίληψη, ἀντίληψη ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ό τ η τ α, ἀντικειμενικότητα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ τὴν ἀ π ό λ υ τ η ἰ δ έ α, ἡ ἀπόλυτη ἰδέα ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ φ ύ σ η, ἡ φύση ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ ἠ θ ι κ ὸ ἀντικείμενικὸ πνεῦμα, τὸ ἠθικὸ πνεῦμα ξεπερασμένο ἰσοῦται μὲ τ έ χ ν η, ἡ τέχνη ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ θ ρ η σ κ ε ί α, ἡ θρησκεία ξεπερασμένη ἰσοῦται μὲ ἀ π ό λ υ τ η γ ν ώ σ η.

Ἐξ' ἄλλου αὐτὴ ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος εἶναι ἡ πράξη τοῦ ξεπεράσματος μιᾶς ὀντότητας σκέψης· ἔτσι, ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία σὰν σ κ έ ψ η εἶναι ξεπερασμένη στὴ σ κ έ ψ η τῆς ἠθικῆς. Καὶ ἐπειδὴ ἡ σκέψη φαντάζεται τὸν ἑαυτό της νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο τοῦ ἑαυτοῦ της, δηλαδὴ α ἰ σ θ η τ ὴ π ρ α γ μ α τ ι κ ό τ η τ α, καὶ θεωρεῖ ἔτσι τὴ δική της δραστηριότητα σὰν α ἰ σ θ η τ ή, π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ δραστηριότητα, αὐτὸ τὸ ξεπέρασμα στὴ σκέψη, ποὺ ἀφήνει τὸ ἀντικείμενό του νὰ ζεῖ στὴν πραγματικότητα, νομίζει ὅτι τὸ ἔχει ὑπερνικήσει πραγματικά. Ἀλλά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὸ ἀντικείμενο ἔγινε τώρα μιὰ ροπὴ δύναμης τῆς σκέψης, γιὰ τὴ σκέψη ποὺ πραγματοποιεῖ τὸ ξεπέρασμα, θεωρεῖται στὴν πραγματική της, ὕπαρξη σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς σκέψης, τῆς αὐτοσυνείδησης, τῆς ἀφαίρεσης.

Ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἡ ὀντότητα ποὺ ξ ε π ε ρ ν ᾶ ὁ Χέγκελ στὴ φιλοσοφία, εἶναι κατ' ἀκολουθία ὄχι ἡ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ θ ρ η σ κ ε ί α, τ ὸ κ ρ ά τ ο ς, ἡ φ ύ σ η, ἀλλὰ ἡ θρησκεία, ποὺ εἶναι ἤδη σὲ μορφὴ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, δηλαδὴ ἡ δ ο γ μ α τ ι κ ή· τὸ ἴδιο ἐπίσης καὶ ἡ ν ο μ ο λ ο γ ί α, ἡ π ο λ ι τ ι κ ὴ ἐ π ι σ τ ή μ η καὶ ἡ φυσικὴ ἐ π ι σ τ ή μ η. Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Χέγκελ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση τόσο πρὸς τὴν πραγματικὴ ὕπαρξη ὅσο καὶ πρὸς τὴν ἄμεση μὴ φιλοσοφικὴ ἐ π ι σ τ ή μ η ἢ τὶς μὴ φιλοσοφικὲς ἔννοιες αὐτῆς τῆς ὕπαρξης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς τρέχουσες ἔννοιές τους.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄποψη, ὁ θρησκευόμενος ἄνθρωπος, κτλ. μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν τελική του ἐπιβεβαίωση στὸν Χέγκελ.

Μποροῦμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὶς *θετικὲς* ροπὲς τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς, μέσα στὰ προσδιοριστικὰ ὅρια τῆς ἀποξένωσης.

(α) Ἡ *πράξη τοῦ ξεπεράσματος* σὰν μιὰ ἀντικειμενικὴ δύναμη ποὺ *ἐπαναπορροφᾶ* τὴν ἀλλοτρίωση στὸν ἑαυτό της. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐνόραση, ἐκφρασμένη μέσω τῆς ἀποξένωσης, μέσα στὴν *ἰδιοποίηση* τῆς ἀντικειμενικῆς ὕπαρξης, μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσής της· εἶναι ἡ ἀποξενωμένη ἐνόραση μέσα στὴν *πραγματικὴ* ἀντικειμενοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, μέσα στὴν πραγματικὴ ἰδιοποίηση τῆς ἀντικειμενικῆς του ὕπαρξης, μέσα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ *ἀποξενωμένου* χαρακτῆρα τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου, μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τοῦ ἀποξενωμένου του τρόπου ὕπαρξης, ὅπως ὁ ἀθεϊσμὸς σὰν ξεπέρασμα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση στὸ προσκήνιο τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρωπισμοῦ κι ὁ κομμουνισμὸς σὰν ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἡ διεκδίκηση τῆς πραγματικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σὰν ἰδιοκτησία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐμφάνιση τοῦ πρακτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ ἀθεϊσμὸς εἶναι ὁ ἀνθρωπισμὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν ἑαυτό του μέσα ἀπὸ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Μόνο ὅταν ξεπεράσουμε τὴ μεσολάβηση αὐτὴ — ποὺ εἶναι, ὡστόσο, μιὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση — θὰ ἐμφανιστεῖ ὁ *θετικὸς* ἀνθρωπισμός, θετικὰ παραγόμενος στὸν ἑαυτό του.

Ἀλλὰ ὁ ἀθεϊσμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς δὲν εἶναι φυγή, δὲν εἶναι ἀφαίρεση, δὲν εἶναι ἀπώλεια τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου ποὺ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος, ἢ τῶν οὐσιαστικῶν του δυνάμεων ποὺ προεκτείνονται στὴν ἀντικειμενικότητα, δὲν εἶναι μιὰ ἄθλια ἐπιστροφὴ στὴν ἀφύσικη, πρωτόγονη ἁπλότητα. Εἶναι μᾶλλον ἡ πρώτη πραγματικὴ ἐμφάνιση, ἡ ἀληθινὴ πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας του.

Ἔτσι, κατανοώντας τὴ *θετικὴ* σημασία τῆς ἄρνησης ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἑαυτό της, ἂν καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ σὲ ἀποξενωμένη μορφή, ὁ Χέγκελ κατανοεῖ τὴν αὐτοαποξένωση τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀλλοτρίωση τῆς ὕπαρξης, τὴν ἀπώλεια τῆς ἀντικειμενικότητας καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς πραγματικότητας σὰν αὐτοανακάλυψη, σὰν ἔκφραση τῆς ὕπαρξης, σὰν ἀντικειμενοποίηση καὶ πραγμάτωση. Κοντολογῆς, τὴν ἐργασία τὴ βλέπει —μέσα στὴν ἀφαίρεση— σὰν *πράξη αὐτοδημιουργίας* τοῦ ἀνθρώπου, τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του τὴ βλέπει σὰν ἀλλότρια ὕπαρξη καὶ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ἑαυτοῦ του σὰν ἀλ-

λότρια ὕπαρξη τὴ βλέπει σὰν τὴν ἐμφάνιση τῆς εἰδολογικῆς συνείδησης καὶ εἰδολογικῆς ζωῆς.

(β) Ἀλλὰ στὸν Χέγκελ, ἐκτὸς ἀπό, ἢ μᾶλλον σὰν συνέπεια, τῆς ἀντιστροφῆς ποὺ περιγράψαμε ἤδη, αὐτὴ ἡ πράξη ἐμφανίζεται, πρῶτο, νὰ εἶναι ἁπλὰ καὶ μόνο τυπικὴ γιατὶ εἶναι ἀφηρημένη καὶ γιατὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀντιμετωπίζεται μόνο σὰν ἀφηρημένη σκεπτόμενη ὕπαρξη, σὰν αὐτοσυνείδηση.

Καὶ δεύτερο, γιατὶ ἡ ἀντίληψη εἶναι τυπικὴ καὶ ἀφηρημένη, τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης γίνεται μιὰ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλλοτρίωσης. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Χέγκελ βλέπει τὴν κίνηση αὐτὴ τῆς αὐτοδημιουργίας καὶ τῆς αὐτοαλλοτρίωσης καὶ τῆς αὐτοαποξένωσης σὰν τὴν ἀπόλυτη καὶ κατὰ συνέπεια τὴν τελικὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸν ἑαυτό της καὶ ἔχει κατακτήσει τὴ δική της οὐσιαστικὴ φύση.

Αὐτὴ ἡ κίνηση στὴν ἀφηρημένη της μορφὴ σὰν διαλεκτική, θεωρεῖται ἔτσι σὰν ἀληθινὴ ἀνθρώπινη ζωή. Καὶ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ εἶναι ἀκόμα μιὰ ἀφαίρεση. μιὰ ἀποξένωση ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωή, θεωρεῖται σὰν μιὰ θεία διαδικασία, ἀλλὰ σὰν ἡ θεία διαδικασία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀφηρημένη, καθαρή, ἀπόλυτη ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου (σὲ διάκριση ἀπὸ τὸν ἑαυτό του), ποὺ περνᾶ μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτή

Τρίτο, ἡ διαδικασία αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχει ἕναν φορέα, ἕνα ὑποκείμενο· ἀλλὰ τὸ ὑποκείμενο ἐμφανίζεται μόνο σὰν ἀποτέλεσμα· τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, τὸ ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του σὰν ἀπόλυτη αὐτοσυνείδηση, εἶναι ἔτσι ὁ Θεός, ἀπόλυτο πνεῦμα, ἡ αὐτογνωριζόμενη καὶ αὐτοεκδηλωνόμενη ἰδέα. Ὁ πραγματικὸς ἄνθρωπος καὶ ἡ πραγματικὴ φύση γίνονται ἁπλὰ κατηγορούμενα, σύμβολα αὐτοῦ τοῦ ἄδηλου, μὴ πραγματικοῦ ἀνθρώπου καὶ αὐτῆς τῆς μὴ πραγματικῆς φύσης. Ἔτσι ὑποκείμενο καὶ κατηγορούμενο στέκονται σὲ μιὰ σχέση ἀπόλυτης ἀντιστροφῆς μεταξύ τους· ἕνα μυστικιστικὸ ὑποκείμενο—ἀντικείμενο, ἢ ὑποκειμενικότητα ποὺ σφετερίζεται τὸ ἀντικείμενο, τὸ ἀπόλυτο ὑποκείμενο σὰν μιὰ διαδικασία, σὰν ἕνα ὑποκείμενο ποὺ ἀλλοτριώνει τὸν ἑαυτό του καὶ ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπαναπορροφᾶ τὴν

ἀλλοτρίωση αὐτή, καὶ τὸ ὑποκείμενο σὰν τέτοια διαδικασία· μιὰ καθαρή, ἀ δ ι ά κ ο π η περιστροφὴ μέσα στὸν ἑαυτό του.

Π ρ ῶ τ ο, ἡ τ υ π ι κ ὴ κ α ὶ ἀ φ η ρ η μ έ ν η ἀντίληψη τῆς πράξης τῆς αὐτοδημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀντικειμενοποίησης.

Ἐπειδὴ ὁ Χέγκελ ἐξισώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν αὐτοσυνείδηση, τὸ ἀποξενωμένο ἀντικείμενο, ἡ ἀποξενωμένη οὐσιαστικὴ πραγματικότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ συνείδηση, τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς ἀποξένωσης, ἡ ἀ φ η ρ η μ έ ν η της καὶ κατὰ συνέπεια κούφια καὶ μὴ πραγματικὴ ἔκφραση, ἡ ἄ ρ ν η σ η. Τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης δὲν εἶναι ἔτσι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία ἀφαίρεση, ἕνα κούφιο ξεπέρασμα αὐτῆς τῆς κούφιας ἀφαίρεσης, ἡ ἄ ρ ν η σ η τ ῆ ς ἀ ρ ν η σ η ς. Ἡ ἀνεξάντλητη, ζωτική, αἰσθητική, σταθερὴ δραστηριότητα τῆς αὐτοαντικειμενοποίησης ὑποβιβάζεται ἔτσι στὴν ἁπλῆ της ἀφαίρεση, ἀ π ό λ υ τ η ἀ ρ ν η τ ι κ ό τ η τ α, μιὰ ἀφαίρεση ποὺ τῆς δίνεται τότε σταθερὴ μορφὴ σὰν τέτοια καὶ ἔτσι γίνεται ἀντιληπτὴ σὰν ἀνεξάρτητη δραστηριότητα, σὰν δραστηριότητα ἀπὸ μόνη της. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ αὐτὴ ἡ λεγόμενη ἀρνητικότητα δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀ φ η ρ η μ έ ν η, ἄ δ ε ι α μορφὴ αὐτῆς τῆς πραγματικῆς ζωντανῆς πράξης, τὸ περιεχόμενό της δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἕνα τ υ π ι κ ὸ περιεχόμενο, δημιουργημένο ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση κάθε περιεχομένου. Συνακόλουθα ὑπάρχουν γενικές, ἀφηρημένες μ ο ρ φ ὲ ς ἀ φ α ί ρ ε σ η ς ποὺ ταιριάζουν σὲ κάθε περιεχόμενο καὶ εἶναι ἔτσι ἀδιάφορες σὲ ὅλο τὸ φάσμα τοῦ περιεχομένου· μορφὲς σκέψης καὶ κατηγορίες τῆς λογικῆς ποὺ ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ πνεῦμα καὶ τὴν π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ φύση. (Θ' ἀναπτύξουμε τὸ λ ο γ ι κ ὸ περιεχόμενο τῆς ἀπόλυτης ἀρνητικότητας ἀργότερα).

Τὸ θετικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Χέγκελ στὴ θεωρητική του λογικὴ εἶναι ποὺ παρουσιάζει κ α θ ο ρ ι σ μ έ ν ε ς ἔ ν ν ο ι ε ς, τὶς παγκόσμιες σ τ α θ ε ρ ὲ ς μ ο ρ φ ὲ ς - σ κ έ ψ ε ι ς, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα, σὰν ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς καθολικῆς ἀποξένωσης τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, κι ἔτσι τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἐπίσης, καὶ τὶς ἀντιλαμβάνεται σὰν ροπὲς στὴ διαδικασία τῆς ἀφαίρεσης. Γιὰ παράδειγμα, ὕ π α ρ ξ η ξεπερασμένη εἶναι ἡ οὐσία, οὐσία ξεπερασμένη εἶναι ἡ ἀντίληψη, ἡ ἀντίληψη ξεπερασμένη εἶναι... ἡ ἀπόλυτη Ἰδέα. Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ ἀπόλυ-

τη ἰδέα; Εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ξεπεράσει τὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτὸ ξανὰ ἂν δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ περάσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, μέσα ἀπ' ὅλη τὴν πράξη τῆς ἀφαίρεσης καὶ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὸ νὰ εἶναι μιὰ ὁλότητα ἀπὸ ἀφαιρέσεις, ἢ μιὰ αὐτοκατανοούμενη ἀφαίρεση. Ἀλλὰ ἡ ἀφαίρεση ποὺ κατανοεῖ τὸν ἑαυτό της σὰν ἀφαίρεση γνωρίζει ὅτι ὁ ἑαυτός της δὲν εἶναι τίποτα· πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἑαυτό της — τὴν ἀφαίρεση, κι ἔτσι φτάνει σὲ κάτι ποὺ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετό της, ἡ φύση. Ἀπορρέει ὅτι ὅλη ἡ Λογικὴ εἶναι ἀπόδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἀφηρημένη σκέψη δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν ἑαυτό της, ὅτι ἡ ἀπόλυτη ἰδέα δὲν εἶναι τίποτα γιὰ τὸν ἑαυτό της καὶ ὅτι μόνο ἡ φύση εἶναι κάτι.

Ἡ ἀπόλυτη ἰδέα, ἡ ἀφηρημένη ἰδέα ποὺ «θεωρημένη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἑνότητάς της μὲ τὸν ἑαυτό της εἶναι ἐνόραση» (1) καὶ ἡ ὁποία, «στὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια της ἀποφασίζει νὰ ἐπιτρέψει στὴ ροπὴ τῆς ἰδιομορφίας της ἢ τοῦ ἀρχικοῦ προσδιορισμοῦ καὶ τῆς ἄλλης ὕπαρξης, τὴν ἄμεση ἰδέα, σὰν ἀντανάκλασή της, νὰ βρεῖ ἐλεύθερη διέξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτό της σὰν φύση (2). Ὅλη ἡ ἰδέα αὐτή, ποὺ καθοδηγεῖ τὸν ἑαυτό της μ' ἕναν τέτοιο περίεργο καὶ ἀλλόκοτο τρόπο, καὶ ποὺ ἔχει προκαλέσει στοὺς χεγκελιανοὺς τόσο φοβεροὺς πονοκεφάλους, εἶναι καθαρὰ καὶ ἁπλὰ ἀφαίρεση, δηλαδὴ ὁ ἀφηρημένος στοχαστής· ἀφαίρεση ἡ ὁποία, διδαγμένη ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ φωτισμένη ὡς πρὸς τὴ δική της ἀλήθεια, ἀποφασίζει κάτω ἀπὸ ποικίλες καταστάσεις — ποὺ καὶ αὐτὲς εἶναι ἀπατηλὲς καὶ παραμένουν ἀκόμα ἀφηρημένες — νὰ ἐγκαταλείψει τὸν ἑαυτό της καὶ νὰ θεμελιώσει τὴν ἄλλη της ὕπαρξη, τὴν ἰδιαίτερη, τὴν προσδιορισμένη, στὴ θέση τῆς δικῆς της αὐτοδιείσδυσης, τὴν μὴ ὕπαρξη, τὴν καθολικότητα καὶ τὴν ἀπροσδιοριστικότητα· νὰ ἐπιτρέψει στὴ φύση ποὺ κρύβεται μέσα στὸν ἑαυτό της σὰν ἁπλὴ ἀφαίρεση, σὰν ἕνα πράγμα σκέψης, νὰ βρεῖ ἐλεύθερη διέξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, δηλαδὴ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀφαίρεση καὶ νὰ ρίξει μιὰ ματιὰ στὴ φύση, ποὺ ὑπάρχει ἐλεύθερη ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση. Ἡ ἀφηρημένη ἰδέα, ποὺ ἄμεσα γίνεται ἐνόραση, δὲν εἶναι, ἐντελῶς ἁπλά, τίποτα πε-

---

(1) Χέγκελ, «Ἐγκυκλοπαιδεία», 3η ἔκδοση, Χαϊδελβέργη, 1830, σελ. 222.
(2) ὅ.π.

ρισσότερο ἀπὸ ἀφηρημένη σκέψη ποὺ ἐγκαταλείπει τὸν ἑαυτό της καὶ ἀποφασίζει ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐ ν ό ρ α σ η. Αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη μετάβαση ἀπὸ τὴ λογικὴ στὴ φιλοσοφία τῆς σκέψης, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ μετάβαση — τόσο δύσκολο γιὰ τὸν ἀφηρημένο στοχαστὴ νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὴν περιγράφει μὲ τόσο ἀλλόκοτο τρόπο — τῆς ἀ φ α ί ρ ε σ η ς στὴν ἐ ν ό ρ α σ η. Τὸ μ υ σ τ ι κ ι σ τ ι κ ὸ συναίσθημα ποὺ ὁδηγεῖ τὸ φιλόσοφο ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη σκέψη στὴν ἐνόραση, εἶναι ἡ ἀ ν ί α, ἡ ἐπιθυμία γιὰ κάποιο περιεχόμενο.

Ὁ ἄνθρωπος ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν ἑαυτό του εἶναι ἐπίσης ὁ στοχαστὴς ἀποξενωμένος ἀπὸ τὴν ο ὐ σ ί α του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ ἀνθρώπινη οὐσία του. Οἱ σκέψεις του εἶναι κατὰ συνέπεια σταθερὰ φαντάσματα ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ «Λογική» του ὁ Χέγκελ κλείδωσε ὅλα αὐτὰ τὰ φαντάσματα κατανοώντας τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ πρῶτα σὰν ἄρνηση, δηλαδὴ σὰν ἀ λ λ ο τ ρ ι ω μ έ ν η ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η σκέψη καὶ μετὰ σὰν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, δηλαδὴ σὰν ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης αὐτῆς, σὰν μιὰ π ρ α γ μ α τ ι κ ὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἄρνηση αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια παγιδευμένη στὴν ἀποξένωση, αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἐν μέρει μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν σταθερῶν φαντασμάτων στὴν ἀποξένωσή τους καὶ ἐν μέρει στὴν ἀποτυχία νὰ κινηθεῖ πέρα ἀπὸ τὴ τελικὴ φάση, τὴ φάση τῆς αὐτοαναφορᾶς στὴν ἀλλοτρίωση, ποὺ εἶναι ἡ ἀληθινὴ ὕπαρξη τῶν φαντασμάτων αὐτῶν.(¹) Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀφαίρεση αὐτὴ κα-

---

(¹) Δηλαδὴ ὁ Χέγκελ ἀντικαθιστᾶ τὴν πράξη τῆς ἀφαίρεσης ποὺ περιστρέφεται στὸν ἑαυτό της μ' αὐτὲς τὶς σταθερὲς ἀφαιρέσεις· ἐνεργώντας ἔτσι τοῦ ἀνήκει ἡ τιμή, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὅτι ἀποκάλυψε τὴν πηγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀταίριαστων ἐννοιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἀνῆκαν σὲ χωριστοὺς φιλοσόφους, ποὺ τὶς συνδύασε καὶ δημιούργησε σὰν ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τὴν ἐξαντλητικὴ κλίμακα τῆς ἀφαίρεσης μᾶλλον, παρὰ μιᾶς ἰδιαίτερης ἀφαίρεσης. Θὰ δοῦμε ἀργότερα γιατὶ ὁ Χέγκελ διαχωρίζει τὴ σκέψη ἀπὸ τὸ ὑ π ο κ ε ί μ ε ν ο. Ἀλλὰ εἶναι ἤδη φανερὸ ὅτι ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀνθρώπινος, τότε ἡ ἔκφραση τῆς οὐσιαστικῆς του φύσης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνθρώπινη καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ σκέψη ἡ ἴδια δὲ θὰ μποροῦσε νὰ νοηθεῖ σὰν μιὰ ἔκφραση τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἀνθρώπινο καὶ φυσικὸ ὑποκείμενο μὲ μάτια, αὐτιὰ κλπ., ποὺ ζεῖ στὴν κοινωνία, στὸν κόσμο καὶ στὴ φύση. (Σημείωση τοῦ Μάρξ).

τανοεῖ τὸν ἑαυτό της καὶ δοκιμάζει μιὰ ἀπεριόριστη ἀνία μὲ τὸν ἑαυτό της, βρίσκουμε στὸν Χέγκελ μιὰ ἐγκατάλειψη τῆς ἀφηρημένης σκέψης ποὺ κινεῖται μόνη μέσα στὴ σκέψη, ποὺ δὲν ἔχει μάτια, δόντια, αὐτιά, ὁτιδήποτε, καὶ μιὰ ἀπόφαση ν' ἀναγνωρίσει τὴ *φύση* σὰν ὕπαρξη καὶ νὰ περάσει στὴν ἐνόραση.

'Αλλὰ ἡ *φύση* ἐπίσης, παρμένη ἀφηρημένα, γιὰ τὸν ἑαυτό της, καὶ στὸν σταθερό της διαχωρισμὸ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, δὲν εἶναι *τίποτα* γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ποὺ καταφεύγει στὴν ἐνόραση, ἐνορᾶται τὴ φύση ἀφηρημένα. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ φύση βρίσκοταν κλεισμένη μέσα στὸ στοχαστὴ σὲ μιὰ μορφὴ ποὺ ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸν ἦταν σκεπασμένη μὲ πέπλο μυστηρίου, σὰν μία ἀπόλυτη ἰδέα, ἕνα πράγμα σκέψης, ἔτσι κι αὐτὸ ποὺ ἐπέτρεψε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του δὲν ἦταν παρὰ αὐτὴ ἡ *ἀφηρημένη φύση*, φύση σὰν ἕνα πράγμα σκέψης, ἀλλὰ μὲ τὴ σημασία τώρα ὅτι εἶναι ἡ ἄλλη ὕπαρξη τῆς σκέψης, πραγματική, ἀνοραμάτιστη φύση ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφηρημένη σκέψη.

Ἤ, γιὰ νὰ μιλήσουμε μὲ τὴν ἀνθρώπινη ὁρολογία, ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀνακαλύπτει ἀπὸ τὴν ἐνόρασή του στὴ φύση ὅτι οἱ ὀντότητες ποὺ φαντάστηκε ὅτι δημιουργοῦσε ἀπὸ τὸ τίποτα, ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἀφαίρεση, σὲ μιὰ θεία διαλεκτική, σὰν καθαρὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τῆς σκέψης ποὺ ζεῖ καὶ κινεῖται μέσα στὸν ἑαυτό της καὶ ποτὲ δὲν κοιτάζει ἔξω στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ *ἀφαιρέσεις φυσικῶν μορφῶν*. Ὅλη ἡ φύση τοῦ φαίνεται ὡς ἐπαναλαμβάνει ἀπέναντί του, μὲ μιὰ αἰσθητή, ἐξωτερικὴ μορφή, τὶς ἀφαιρέσεις τῆς λογικῆς. *'Αναλύει* τὴ φύση καὶ τῆς ἀφαιρέσεις αὐτὲς ξανά. Ἡ ἐνόρασή του τῆς φύσης κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι παρὰ ἡ πράξη τῆς ἐπιβεβαίωσης ἀπόσπασής του ἀπὸ τὴν ἐνόραση τῆς φύσης, μιὰ συνειδητὴ ἀναπαράσταση τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία παρήγαγε τὴν ἀφαίρεσή του. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ χρόνος ἰσοῦται μὲ τὴν 'Αρνητικότητα ποὺ ἀποδίδεται στὸν ἑαυτό του.(¹) Στὴ φυσικὴ μορφή, ξεπερασμένη κίνηση σὰν ὕλη, ἀντιστοιχεῖ τὸ ξεπερασμένο Γίγνεσθαι σὰν εἶναι. Τὸ φῶς εἶναι ἡ *φυσικὴ* μορφὴ τῆς *'Αντανάκλασης καθαυτῆς*. Τὸ Σῶμα σὰν Σελήνη καὶ Κομήτης εἶναι ἡ *φυσικὴ* μορ-

(¹) Χέγκελ, «'Εγκυκλοπαιδεία», σελ. 225.

φὴ τῆς ἀ ν τ ί θ ε σ η ς ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὴ Λ ο-γ ι κ ή, εἶναι τὸ θ ε τ ι κ ὸ θ ε μ ε λ ι ω μ έ ν ο σ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ καὶ τὸ ἀ ρ ν η τ ι κ ὸ θεμελιωμένο στὸν ἑαυτό του. Ἡ Γῆ εἶναι ὁ φ υ σ ι κ ὸ ς τύπος τοῦ λογικοῦ ἐ δ ά φ ο υ ς σὰν ἀρνητικὴ ἑνότητα τῆς ἀντίθεσης, κτλ.

Ἡ φ ύ σ η σ ὰ ν φ ύ σ η, δηλαδὴ στὸ βαθμὸ ποὺ αἰσθητὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ μυστικὴ αἴσθηση κρυμμένη μέσα στὸν ἑαυτό της, ἡ φύση ξεπερασμένη καὶ σὲ διάκριση ἀπὸ τὶς ἀφαιρέσεις αὐτὲς εἶναι τ ί π ο τ α, ἕ ν α τ ί π ο τ α π ο ὺ ἀ π ο δ ε ι κ ν ύ ε ι τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ ο υ ν ὰ ε ἶ ν α ι ἕ ν α τ ί π ο τ α χ ω ρ ὶ ς ν ό η μ α, ἢ ἔχει τὸ νόημα μιᾶς ἐξωτερικότητας ποὺ θὰ ξεπεραστεῖ.

> Στὴν πεπερασμένη τ ε λ ε ο λ ο γ ι κ ὴ ἄποψη βρίσκεται ἡ ὀρθὴ ὑπόθεση ὅτι ἡ φύση δὲν περιέχει τὸν ἀπόλυτο σκοπὸ μέσα στὸν ἑαυτό της. (Χέγκελ, «Λογική», σελ. 225).

Ὁ σκοπός της εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀφαίρεσης.

> Ἡ φύση ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὰν ἡ Ἰδέα στὴ μορφὴ τῆς ἄ λ λ η ς ὕ π α ρ ξ η ς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἰ δ έ α στὴ μορφὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ της ἢ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ὴ π ρ ὸ ς τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ η ς, ἡ φύση δὲν εἶναι μόνο ἡ ἐξωτερικὴ σχέση πρὸς τὴν Ἰδέα αὐτή, ἀλλὰ ἡ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ό τ η τ α ἀποτελεῖ τὴ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχει σὰν φύση. (ὅ.π., σελ. 227).

Ἡ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ό τ η τ α ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ κατανοηθεῖ σὰν α ὐ τ ο ε ξ ω τ ε ρ ι κ ε υ μ έ ν η α ἰ σ θ α ν τ ι-κ ό τ η τ α προσιτὴ στὸ φῶς καὶ στὸν αἰσθητὸ ἄνθρωπο. Πρέπει νὰ παρθεῖ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης, ἑνὸς σφάλματος, μιᾶς ἀδυναμίας, κάτι ποὺ ὄφειλε νὰ μὴν ὑπάρχει. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀληθινὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἰδέα.

Ἡ φύση εἶναι μόνο ἡ μ ο ρ φ ὴ τῆς ἄ λ λ η ς ὕ-π α ρ ξ ή ς της. Καὶ ἀφοῦ ἡ ἀφηρημένη σκέψη εἶναι ἡ ο ὐ-σ ί α αὐτὸ ποὺ εἶναι ἐξωτερικὸ πρὸς τὴν οὐσία εἶναι οὐσιαστικὰ ἁπλῶς κάτι ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ό. Ὁ ἀφηρημένος στοχαστὴς ἀναγνωρίζει ταυτόχρονα ὅτι ἡ α ἰ σ θ α ν τ ι-κ ό τ η τ α, ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ό τ η τ α σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ σκέψη ποὺ κινεῖται καὶ ζεῖ μ έ σ α σ τ ὸ ν ἑ α υ τ ό τ η ς, εἶναι ἡ οὐσία τῆς φύσης. Ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐκφράζει τὴν ἀντίθεση αὐτὴ μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ αὐτὴ ἡ ἐ ξ ω-τ ε ρ ι κ ό τ η τ α τ ῆ ς φ ύ σ η ς, ἡ ἀ ν τ ί θ ε σ ή της στὴ σκέψη, εἶναι τὸ ἐλάττωμά της καὶ ὅτι στὸ βαθμὸ ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση εἶναι μιὰ ἐλαττωματικὴ ὕ-

παρξη. Μιὰ ὕπαρξη ποὺ εἶναι ἐλαττωματικὴ ὄχι μόνο γιὰ μένα, ὄχι μόνο μπροστὰ στὰ μάτια μου, ἀλλὰ μπροστὰ στὸν ἴδιο της τὸν ἑαυτό, ἔχει κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της ποὺ τῆς λείπει. Δηλαδή, ἡ οὐσία της εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἴδια. Γιὰ τὸν ἀφηρημένο στοχαστὴ ἡ φύση πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ ξεπεράσει τὸν ἑαυτό της, ἀφοῦ εἶναι ἤδη ἀποδεκτὴ ἀπ' αὐτὸν σὰν μία δυνητικὰ ξεπερασμένη ὕπαρξη.

Γιὰ μᾶς, τὸ πνεῦμα ἔχει τὴ φύση σὰν προϋπόθεσή του, ἀφοῦ εἶναι τῆς φύσης ἡ ἀλήθεια καὶ συνακόλουθα τὸ ἀπόλυτό της πρῶτο. Στὴν ἀλήθεια αὐτὴ ἡ φύση ἔχει ἐξαφανιστεῖ, καὶ τὸ πνεῦμα ὑποχώρησε σὰν Ἰδέα, ἡ Ἰδέα ποὺ κατάκτησε τὴν ὕπαρξη γιὰ τὸν ἑαυτό της, ποὺ τὸ ἀντικείμενό της καθὼς καὶ τὸ ὑποκείμενό της εἶναι ἡ ἔννοια. Αὐτὴ ἡ ταυτότητα εἶναι ἀπόλυτη ἀρνητικότητα, γιατὶ ἐνῶ στὴ φύση ἡ ἔννοια ἔχει τὴν τέλεια ἐξωτερική της ἀντικειμενικότητα, στὴν ταυτότητα αὐτὴ ἡ ἀλλοτρίωσή της ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ ἡ ἔννοια ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἡ ταυτότητα αὐτὴ ὑπάρχει μόνο σὰν ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴ φύση. (ὅ.π., σελ. 392) ....

....

Ἡ ἀποκάλυψη, σὰν ἀφηρημένη Ἰδέα, εἶναι ἡ ἀμεσολάβητη μετάβαση πρὸς αὐτὸ ποὺ θὰ καταλήξει νὰ εἶναι ἡ φύση· σὰν ἀποκάλυψη τοῦ πνεύματος ποὺ εἶναι ἐλεύθερο, εἶναι ἡ θεμελίωση τῆς φύσης σὰν δικοῦ του κόσμου· μιὰ θεμελίωση ἡ ὁποία, σὰν ἀντανάκλαση, εἶναι ταυτόχρονα μιὰ προϋπόθεση τοῦ κόσμου σὰν ἀνεξάρτητα ὑπάρχουσα φύση. Ἡ ἀποκάλυψη στὴ σύλληψή της εἶναι ἡ δημιουργία τῆς φύσης σὰν ὕπαρξης τοῦ πνεύματος, ὅπου ἀποκτᾶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλήθειας τῆς ἐλευθερίας του. (ὅ.π., σελ. 393) ....

Τὸ ἀπόλυτο εἶναι τὸ πνεῦμα: αὐτός εἶναι ὁ ὑπέρτατος ὁρισμὸς τοῦ ἀπόλυτου. (ὅ.π., σελ. 393).